

म. ग्रं. सं. सं. सं.

सं. सं.

विषय

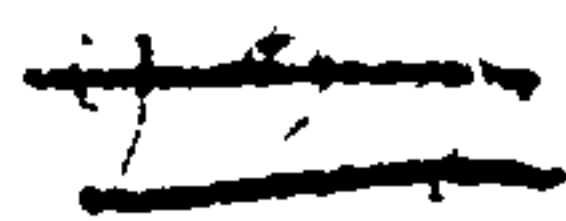
लखक

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

सं. सं.

21.51.90.04

ग्रंथकर्त्याची प्रस्तावना.

संप्रतकालीं विद्यावृद्धि होऊं लागल्यापासून मराठी भाषेचा उत्कर्ष चांगले प्रकारे होत चालला आहे. यामुळे नाना कारची मनोरंजक व नीतिपर पुस्तके दिवसानुदिवस ज्यास्तीच घेत असून ती वाचण्याची अभिरुचि बहुतेकांस लागल्याने शा प्रकारची पुस्तके लिहिणारांस विशेष उत्तेजन येऊन त्यां- र्थीं ते परिश्रम करीत आहेत. हे पाहून हा दुसरा ग्रंथ

लिहिवा असे मनांत आले. परंतु माझे अल्पमते असल्याने या प्राची थोरवी केवळ विद्वान् ग्रंथकर्त्यांप्रमाणे होऊन वेळेचे व तहासाचे अवधान सारखे राहिल असे वाटेना. तरी, मनांत लेले उभारणीचा भंग होतो जाणून मी हा (विश्वासराव मक) कल्पित कादंबरीची यथाशक्ति रचना केली आहे.

मनुष्यमात्राचे अंगी धैर्य, धौर्यादि गुण व निश्चयात्मक दोग असला ह्मणजे कशीही संकटे आली असतां तीं निवारण करण्यास त्यास कसे सुलभ पडते, तसेच स्त्रियांचे अंगी एक खरे पातिव्रत्य असल्याने त्यांजवरील आलेल्या महत्प्रसंगांची निवृत्ति कशी होते, व त्याचप्रमाणे अनैतीनें वर्तन करणारांचा शेवट कसा होतो, हेच मुख्य उद्देश मनांत आणून मी हा ग्रंथ लिहि-
ण्यास हात घातला.

आतां वरील हेतु या ग्रंथांत किती सिद्ध झाले आहेत ? अ- र्णय करणे हे आमचे मार्मिक व रसिक विद्वान् वाचकांचा उ- कताच च आहे.

पूर्वीचे पुस्तकांत संस्कृत शब्दांचा विशेष संग्रह ना ? खूण से शब्द नसण्याविषयी कित्येकांचे मत दिसले. त ल्लेस हैद- शिरपेंच संप्रतकालीं आपल्या सभ्य स्त्रियांस देखील विद्येची व त्यांचे नोरंजक पुस्तके वाचण्याची त्यांची फार उत्कं- -- येऊन --

त्यास वाचण्यास सुलभ पडण्यासाठी, होईल तितकें करून या वेळेस प्रचारांतील शब्दांचा उपयोग केला आहे. तथापि, कांहीं ठिकाणी सांप्रत चालू असलेले भाषेतील ओघानुसार शब्द लिहिले गेले आहेत, त्यांजकडे आमचे सुज्ञ वाचक विशेष लक्ष देणार नाहीत.

या ग्रंथांत कोठें कोठें काना, मात्रा, अनुस्वारादि छापतांना कमज्यास्ती पडले असेल, तें वाचते वेळीं सहज लक्षांत येण्याजोगें असल्यामुळे याचे शेत्रटीं शुद्धिपत्र घातले नाही.

पूर्वीं केलेले 'मंजुघोषा' पुस्तकास जसा सर्वांकडून महदाश्रय मिळाला, तसाच याही पुस्तकास पुढील उत्तेजनार्थ मिळेल अशी आशा बाळगतां. यांतील दोषोदकाचा त्याग करून विद्वज्जनहंसांनीं गुणरूप पयाचा आवडीनें स्वीकार करावा, ही माझी प्रार्थना आहे.

नारो सदाशिव रिसबुड.

तिसऱ्या आवृत्तीची सूचना.

ह्या ग्रंथाची पहिली आवृत्ति खपून ग्रंथ फार दुर्मिळ झाला व ग्रंथाविषयी लोकांची फार मागणी येऊं लागली. ग्रंथकर्ते दुर्दैवानें मयत झाल्यामुळें त्यांजकडून ग्रंथ पुनः छापून निघण्याला मार्ग राहिला नाहीं. ह्यास्तव सर्व लोकांच्या फायद्याकरितां आलीं मयत ग्रंथकर्ते यांचे बंधु रा. रा. गणेश सदाशिव रिसवुड ह्यांचे परवानगीनें दुसरी आवृत्ति छापून प्रसिद्ध केली. तिला लोक चांगला मिळून तीही आवृत्ति खपल्यामुळें ग्रंथकर्त्यांचे बंधूंच्या परवानगीनेंच इल्लीं ही तिसरी आवृत्ति काढली आहे. तर पूर्वीच्या आवृत्त्यांप्रमाणेंच ह्या आवृत्तीसही लोकांचा उदाराश्रय मिळेल अशी उमेद आहे.

दुसऱ्या आवृत्तींत ज्या चुका होत्या त्या इल्लीं शुद्ध केल्या आहेत.

भाऊ गोविंद सापकर,

ज्ञानचक्षूचे मालक.

विश्वासराव.

भाग १ लां.

एके दिवशीं अस्तमानचें चार घटका दिवसाचे सुमारास गुलछनावाद नगरींत कोणी एक श्रीमान् गृहस्थ नारायणराव अप्पा हुजुरपागवाळे सावकार यांचा मुलगा विश्वासराव आपले दिवाणखान्यांत कोंचावर अभ्यासाचीं पुस्तकें वाचीत बसला असतां, एकाएकीं त्यास उदास वाटून करमेनासें झालें. ल्हणून चमत्कारिक घड्याळांदि यंत्रांस व पेण्यांतील सुस्वर वाद्यांस झुल्ल्या देऊन त्या नादांत निमग्न आहे, इतक्यांत त्याचा जिवलग मित्र गोपिनाथ तेथें आलासें पाहून त्यास ल्हणाला; कां गोपिनाथराव अलीकडे कामामुळें भेटिस येण्याची फुरसत होत नाहीसें वाटतें ! एक दिवसही भेटल्यावांचून राहवत नाही, असें असून आज तीन दिवस झालेना ! बरोबर आहे ! वेणीधर महाराजांच्या नूतन जोडलेल्या संगतीपुढें आमचें मित्रत्व तुच्छ झालें, अशी ही मधील अवधि खत्री करते. हें ऐकतांच गोपिनाथास वाईट वाटून तो ल्हणतो, नानासाहेब, खाशी आतां ! !यापुढें तर तोडच उरली नाही. आपण थोर असल्यामुळें जें ल्हणाल तें साजेल. दोन प्रहरही अजून लोटले नसतील. नुकताच प्रातःकाळीं प्रहर दिवसाचे सुमारास मी भेट घेऊन गेलोंना ? खूण देतो हवी असेल तर. आपले वडील अप्पासाहेब ते वेळेस हैदराबाद सरकारचे दिवाणाकडून आलेलें जवाहीर आणि शिरपेंच यांची परीक्षा करीत कचेरीचे ओटीवर बसले होते, व त्यांचे शेजारीं आपणही तक्र्याशीं त्या जिनसा हातांत घेऊन पहात बसलां होतां कीं नाही ? आणि आपणच ल्हणालां कीं, मी एहां

घोड्या गडवडोत आहे. दोनप्र...
 महाराज कांहीं तरी आपले बुद्धीस विप... . जसावा, यांत
 संशय नाही.

ही खूण पटतांच विश्वासराव खजिला होऊन लणतो, असें
 तर खरेच. मला हें कांहींच स्मरण नाही. आज वेड्यासारखें झालें
 आहे. हें कारण तुला सांगितल्यानें कांहीं तरी तोडजोड निघेल,
 पण गुप्त ठेव हो ! आज दोनप्रहरीं एकदोन सरदारांकडील
 कारकून येऊन अप्पासाहेवांस भेटले. दोन घटका एकांतीं
 वमून परत जाते समयीं त्यांस मी सहज विचारतां ते लणाले,
 जावईबोवा, तुमचेच लग्नसमारंभाची ही घटवटना चालू आहे.
 बहुतकरून मार्गशीर्षमासीं मुंगीपैठणचे सरनायबाची कन्या आ-
 पली वधु होते; त्यांजकडून आली आली आहे. आज एक
 वर्षभर ही योजना तुलाविषयीं चालू आहे; टिपण जमून हुंड्या
 पाड्याचेंही नेमांत आलें आहे. असें बोलून ते गेले, तेंव्हांपासून
 माझे मनाचा हिमोड होऊन कांहींच सुचत नाही. या कार्मीं जर
 अप्पासाहेवांचा रुकार पडला असेल, तर असत्य होणें नाही.

गो०—मग यांत वाईट तें काय ? अहो, परमेश्वर कृपेनें ब्रह्म-
 सूत्र एकत्र होण्याचा हा प्रसंग आला असून तुला असे खिन्न कां ?

वि०—हें सर्व खरें. पण काय सांगूं? कशीही मुलगी रूपवान
 असली तरी जिनशीवाले सावकाराचे मुलानें मला एक तसवीर
 आगून दिली, त्याप्रमाणें बहुधां दुसरें वधुरत्न मिळणें दुर्लभ. माझे
 तर मनाचा पक्का निश्चय झाला आहे कीं, लग्न करीन, तर
 तिच्याशीच करीन, ती बहुतकरून हिंदुस्थानांतीलच कोणा
 सावकाराची कन्या असावी. या कामास अप्पासाहेब कदाचित्
 रुकार देतील; परंतु त्यांच्यापुढें ही गोष्ट काढावी कोणी ? आणि
 आज त्यांनीं असा रुकार त्या कारकुनास दिला आहे; यामुळें
 माझे चित्तवृत्तीस स्थिरता नाही. बरें, हें असो; याचा विचार
 पुढें करतां येईल. चला खालीं, अरबी घोड्यांचा रथ तयार

आहे, शहराबाहेर हवा खाण्यास जाऊं. असें झणून ते दोघे रथांत बसून जातांना मार्गातील जागोजाग पुष्पवटिकेतील गुलाब, शेवती, मोतिया, मदनबाणादिकरून प्रफुल्लित झालेले ताटव्यांवरील पुष्पांचे मुच्छ व त्यांचे तन्हेतन्हेचे रंग खुलत असून, त्यांचा सुगंध, वायूचा स्नेह धरून, सहल करीत फिरतांना मार्गांत अवचित् यांचे घ्राणरंध्रांस भेटून अतिशय संतोष देता झाला. या नवीन जोडलेल्या स्नेह्यासहवर्तमान आनंदांत ते दोघे बोलत शहराबाहेरील संतोषकारक हवा घेत घेत रथाचे वेगानें अस्तमानचे सुमारास तेथें असलेल्या टेंकडीवरील रमणीय सरोवरीं येऊन पोचले. दोघेही खालीं उतरून हातांत हात घालून मजा पहाण्याचे उंच ठिकाणीं गेले. त्या सरोवराची जलपूरीत उचंवळलेली शोभा, आणि बदकें, कांसवें व वेगवेगळाले जातींचे मच्छांचे रंग, व प्रफुल्लित हात असलेल्या नीलोत्पल चंद्रविकासिनी व कांहीं अकुंचित् होणाऱ्या सूर्यविकासिनी कमलनीवरील भ्रमरांचे गुंजारवसहित ऋडाचमत्कार दृष्टीस पडून सभोवती घेरांत असलेले सुह, आम्र, अशोक, पोफळी, बकुळी, नारळी आदिकरून दाट वृक्षांवरील कोकिला, मयूर, रावे, अशा अनेक जातींच्या पक्ष्यांचे मधुर स्वर ऐकूं येत आहेत. इतक्यांत गोपिनाथ (स्मरण होऊन) झणतो, नानासाहेब, इतका वेळ आपल्यास सांगण्याचें स्मरणच नाही. मला माझे एका मित्राचें पत्र आजच मिळालेलें हें पहा माझे खिशांत आहे, त्यांत एक पुढें होणाऱ्या दरबारचा चमत्कार लिहिला आहे, असें झणून ते खिशांतून काढून त्याचे हातीं देतो.

तो मजकूर पाहून हें ठीक झालें; आतां माझा मनौमयसंकल्प सिद्ध होण्यास हें कारण सयुक्तिक दिसतें. माझ्या रुकारास तुझें मात्र सहाय पाहिजे. मी पुष्कळ दिवस बाहेर पडण्याचा हेतु धारण केला आहे; पण अप्पामाहेबांचा रुकार कोठेंच जाण्याचा दिसत नाही. आतां या वेळेस कसेंही असो; घेतोंच परवानगी. तुझें मात्र पूर्वीचें वचन खरें असूंदे.

गोपिनाथः—नानासाहेब, असें लसनें कां बोलतां? तुमचे मज-
 वरील उपकार फेडण्यासाठीं मीं हा देह संकल्पानें तुम्हास जन्मभर
 विकला आहे. सुईमार्गे दोरा. तृद्धावांचून वेगळें होणें हें मला
 मोठें दुःखकारक वाटतें, अनुभव आहेच; सांगणें नको. या भाष-
 णानें पूर्वीपेक्षां विश्वासरावाच्या मनाची खात्री होऊन झणाला;
 बाळपणापासून तुझे प्रेम मजवर कसें आहे, हें मी जाणतो. बरें
 तर, कार्तिक शुद्ध पौर्णिमेस औरंगाबाद बलकेसुभा खुदस्ते-
 बुनियाद येथें रात्रौ मोठा दीपोत्सव, दारूचीं झाडे व तन्हेत
 न्हेचे देखाव्यांचे चमत्कार पाहण्यांत येतील. तेथें मोठमोठाले वि-
 द्वान्, श्रीमान्, सभ्य, चतुर गृहस्थ, कित्येक अष्टउमराव, मान-
 करी, प्रधान राजांसहवर्तमान येतील. अशी मौज लाखों रुपये
 खर्च करून पाहूं झटलें तरी मिळणें दुर्लभ. हा एक योगच सम-
 जला पाहिजे. निदान तेथपर्यंत जाण्यास दहा दिवस लागतील.
 दोन चार दिवस तरी अगाऊ गेलें पाहिजे. आतां पौर्णिमा ती किती
 लांब ? आजचेसुद्धां पंधरा दिवस. आजच प्रतिपदा; मजकडून
 उद्यादेखील तयारी आहे. (तुमचे अप्पासाहेबांनीं सरकारांत
 कागदोपत्रीं खऱ्या रीतीचा पुरावा दाखवून आमचे तासासाहेबांवर
 राजकीय कामासंबंधी प्राणनाश करणारा आलेला आरोप दव-
 डून, शिवाय भांडण भांडून, त्यांनीं खोटे जाहीर करणारापासून
 अब्रूचे जाबाबदल पन्नास हजार रुपये आह्मांस देवविले; व तुमचा
 आज्ञा स्नेहही अकृत्रिम; यामुळे) तुमचे बरोबर कोठेंही येण्यास
 आमचे तासासाहेबांची मला काडीमात्र हरकत नाही.

असें विश्वासरावानें ऐकतांच फार चांगलें आहे, असें झणून
 त्या मित्रासह मोठ्या आनंदानें अस्तमानीं फिरत फिरत आपले
 घरीं येणें केलें. त्याच रात्रीं त्याचे वडील अप्पासाहेब दुकानां-
 तून येऊन संध्या फराळ झाल्यावर दिवाणखान्यांत एकटेच बसले
 आहेत, असें पाहून विश्वासराव त्यांजपाशीं नित्याप्रमाणें
 जाऊन झणाला, अप्पासाहेब, आपण जर रागावणार नाहीं,

तर मी काहीं मनांत आणलें आहे हें सेवेशीं निवेदन करीन.

(विश्वासराव स्वभावानें फार चांगला आणि कधींच आज्ञे-बाहेर गेला नाहीं; तसाच अत्यंत प्रीतींतील असल्यावरून) ते ह्मणाले, अशी काय गुजगोष्ट आहे ? सांग ! मला राग कधीं येणार नाहीं. (बापाचा सुप्रसन्न चेहरा पाहून) विश्वासराव ह्मणाला, मी कधींच हें शहर सोडून बाहेर लांब गेलों नसून या जगतांतील अद्भुत चमत्कार माझ्या पाहण्यांत आजपर्यंत आले नाहींत. आज एके पत्रांत असें वर्तमान वाचलें कीं, औरंगाबाद शहरांत बादशाहाचे दरवारांत चमत्कारिक नानातऱ्हेच्या वस्तूंचा अपूर्व देखावा कार्तिकी पौर्णिमेस असून, दीपोत्सव व दरवारही मोठा होणार आहे. तेथें मोठमोठाले श्रीमान्, संभावीत व देशेदेशींचे बडे लोकही जमतील. असा चमत्कारिक समारंभाचा श्राट पाहण्याची अंतर्दामीं मला फारच उत्कंठा प्राप्त झाली आहे. हा हेतु आपणावांचून कोण पुरविणार ? मजबरोबर माझा मित्र गोपिनाथही येण्यास सिद्ध आहे. पण हें सर्व आपले आज्ञेवर!

हे लाडके शब्द ऐकतांच अप्पासाहेब प्रथम काहीं दोन घटकापर्यंत विचारांत पडून शेवटीं फार वरें आहे असें बोलून त्यास ह्मणाले कीं, तुला कधींच प्रवास ठाऊक नाहीं, आणि तें शहरही येथून बरेंच दूर आहे; इतक्यावर विचार पुरतेपणी करून जाण्याचेंच असल्यास माझ्यानें तुला ना ह्मणवत नाहीं. मात्र मागची शुद्ध ठेवून पुनः लौकर परत येण्याचें करावें. तुझे अल्प वय असल्या कारणानें सहज कोणी नादी लावील; हाही विचार तुला केलाच पाहिजे. एरव्हीं तूं हुशार व सुज्ञ आहेसच; पण न जाणो, बरोबर मोतदार, ब्राह्मण, दोन शिपाई, आणि आरबी घोडे घेऊन जा. हे शब्द बापूंचे तोंडांतून निघतांच वरें ह्मणून आज्ञा घेऊन विश्वासराव आनंदानें निजावयास गेला.

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं मुखमार्जनविधि आटोपून आपल्या श्रीमती आईची याचप्रमाणें गोड बोलून परवानगी घेतली.

मग लागलीच दिवाणखान्यांत येऊन गोपिनाथास बोलावून आणवून वडिलांची आज्ञा मिळाली, निघण्याचा वेत आतां लौकर करावा असें सांगितलें, तितक्यांत त्याचे उपाध्ये वचंभटवावाही सहज दिवाणखान्यांत आले. हें पाहून विश्वासरावानें त्यांस आपला जाण्याचा हेतु दर्शविला, आणि सुमुहूर्त कधीं आहे ह्मणून विचारलें. त्याजवरून त्यांनीं सांगितलें कीं, उदईक बुधवारीं अनुराधा नक्षत्र, अमृतसिद्धियोग आहे; गर्गाचार्याचे मुहूर्तानें प्रयाण केलें असतां इच्छिलें कार्य सिद्धीस जाऊन मनोरथ शेषटास जातांल. असा मुहूर्त मुद्दाम पाहूं गेलें असतां मिळावयाचा नाही. मग तर फारच आनंद होऊन या वेळेस आपल्याला सर्व ग्रह अनुकूल आहेत, असें विश्वासराव ह्मणतांच गोपिनाथ ह्मणाला, मलाही आपणावरोवर येण्याची घरची परवानगी मिळाली. वरें, मी जातो तर आतां; सर्व तयारी करून ठेवितों, तुम्ही याल, ते वेळेस मी सिद्ध आहेच; असें बोलून आपले घरीं गेला.

इकडे लागलीच विश्वासरावानें कारकून, मोतदार, ब्राह्मण यांस उदईक जाण्याचा वेत आहे तुमची तयारी असावी; असें सांगून वरोवर नेण्याचे दोन प्रीतींतले घोडे आणि त्यांचे मोतदारांसह तयारी करविली. पुढें आपले इष्टमित्रांस आह्मी लौकरच परत येऊं असें सुचविलें. सर्व दिवस तर याच गडबडींत गेला. रात्र होतांच वरोवर नेण्याचें उंची सामान, पोषाख व कांहीं अमोत्य जवाहिराच्या पौच्या व कंठ्या आदिकरून भूषणें एका उत्तम संदुकींत घालून घेतलीं. पुस्तकें वगैरे सामानाची नीट व्यवस्था करून दिवाणखान्यांतल आपले खाजगत खोलींतल्या कपाटांत ठेवून कांहीं वरोवर घेतलीं. त्या रात्रीं भोजनादि प्रकार त्यास कांहींएक गोड लागेना. वडिलांची आज्ञा घेतल्याप्रमाणें केव्हां देशावरास चमत्कार पाहण्यास जाईन असें होऊन गेलें. सर्व रात्रभर अनेक विचारांत तळमळ लागून कांहीं शोप आली न आली इतक्यांत पाहटेचे तीन वाजले. मग कशाचें

काय ! लागलाच उठून शौचमुखमार्जनादि विधि आटोपून पोषाख चढवीत आहे, तों मोतदार, खिजमतगार, ब्राह्मण वगैरे आमची सर्व तयारी आहे, निघण्याचें करावें, असें सांगत आले, तों पांच वाजले. हांच गर्गाचार्यांचे मुहूर्ताची संधि असें जाणून ती राखण्यासाठीं जलदीनें पुढें अगोदर गोपिनाथास निरोप पाठवून लागलाच विश्वासराव वडिलांस विचारण्यास चालला. तों उभयतां वडीलही तो मुहूर्त माहित असल्यावरून ओटीवर नुकतेच आले होते, त्यांना पाहून विश्वासराव सद्गदित होऊन त्यांचे पायांवर डोकें ठेवून झणाला; मला आशीर्वादोक्त आज्ञा असावी. आज्ञेप्रमाणें चमत्कार पाहून मी लौकर माधारी येतो. (विश्वासराव त्यांच्यापासून कधींच दूर झाला नसल्यानें) त्यांना त्या वेळेस फार वाईट वाटलें. डोळे अस्खलित अश्रूंनीं दाटून येऊन झणाले, वा विश्वासराया ! जातो आहेस पण लौकर ये हो ! जवळ खर्चास हें घे, असें झणून बापानें काहीं जवळ असलेल्या हुंड्या । त्याचे स्वाधीन केल्या व याहून कारणपरत्वे आणखी लागल्यास पत्र पाठवावें झणजे त्याप्रमाणें पाठवून देईन असें सांगून त्यास आज्ञा दिली.

विश्वासराव त्या हुंड्या आपले जवळ सदोदीत वर राहण्यासाठीं अंगातील कवज्याचे चोरकप्यांत ठेवून बरोबरील सामानाची संदुक मोतदाराकडून आणवून, येतो असें पुसून वडिलांसमक्ष धोड्यावर बसला, व पूर्वी सांगितलेल्या थाटानें निवून जातांना त्यास वाटेंत गोपिनाथही तयार असलेल्या धोड्यावर बसून येऊन भेटला; आणि दोघेही मनोत्साहेकरून मार्गस्थ झाले.

याप्रमाणें ते दोघे साबकारपुत्र, गांवोंगांवची रहाटी, भाषा, रीति, पहात जात असतां वाटेंत एके दिवशीं दीड प्रहर दिवसाचे सुमारास एके मैदानांत गर्द आंबराई असून त्या ठिकाणीं एक मोठी जलपूरीत वारव आहे, असें पाहून तेथून गांवही दोन तीन कोसांचे अंतरावर असल्यानें व उन्हांत ग्लानी येऊन क्षुधाही

लागली होती, यास्तव त्या ठिकाणीं ते विश्रांतीस्तव उतरले. ती रमणीय, शीतल जागा पाहून स्नानसंख्या भोजन शाल्यावर, त्या गार हवेत एका गर्द आम्रवृक्षाचे वुंधाखालीं गालीचे टाकून उभयतांनीं शयन केलें. विश्वासरावास गाढ झोंप लागली, परंतु गोपिनाथ कांहीं झोंपेंत कांहीं जागा आहे, इतक्यांत एकाएकीं कांहीं झाडावरून सरसर उतरल्याचा मोठा अवाज त्याचे कानां आला. लपून डचकून दोळे उघडून पहातो तों एक मोठा विस्तीर्ण भयंकर सर्प विश्वासरावाभोंवतीं वेढा घालून त्याचे अंगावर फणी काढून मोठमोठ्यानें फुंकार टाकीत वसला आहे. विश्वासरावास तेथून वाहेर पडण्यास मार्ग उरला नाही, हें पाहून गोपिनाथ अतिशय घाबरा होऊन त्यास उठवावें, असें त्याचे मनांत आलें; परंतु तसेंही योग्य वाटेना. कारण हा निद्रिस्थच आहे हें वरें. जागृत असता तर हा काळसर्प त्याचे प्राणाचें आकर्षण करण्यास एक क्षणाचीही अवधि लागूं न देता. त्याचें विक्राळ रूप पाहून गोपिनाथ लपतो, आज याचा निःसंशय प्राण राहणें कठिण. हरहर !! काय हा विपरीत प्रसंग, व्यानीं मनीं स्वप्नीं नसतांही एकदम आमचें कर्मानें पुढें ओढ घेतली. कोणत्या उभारणीनें माझा प्रिय मित्र मला बरोबर घेऊन आला ? मी बरोबर असल्यानें अप्पासाहेबांस विशेष कठिण न वाटून त्यांनीं त्यास धाडिलें कीं, आमचा विश्वासराव फार धानिवार आहे, तूं बरोबर जसा घेऊन जातोस तसाच सांभाळून वाटेनें फार जपून लौकर या आमच्या प्राणास परत घेऊन ये. आतांच कांहीं विपरीत झालें, तर त्यांस मी आपलें अपेशी तोंड काय नेऊन दाखवूं ? यापेक्षां यानें. मला गांठलें असतें, तरी चिंता नव्हती. काय करूं ? या वेळेस माझी तलवारही विश्वासरावाच्या गालीच्यावर गुंतली आहे. कसा मी असा हतभारी ! असें लपून वेढावून जाऊन उक्सावुक्सी रडूं लागला. त्या सर्पाचे भयंकरून चाकरमाणसेंही दर पळालीं. मग

गोपिनाथानें विचार केला कीं, ही वेळ दुःख करण्याची नव्हे, माझा प्राण गेला तरी चिंता नाही, परंतु विश्वासरावास कसेंही करून या घोर संकटांतून पार पाडावें. लणून लागलीच सर्वांगास व दोन्ही हातांस वस्त्रांचे पुष्कळ लपेटे देऊन बरोबर असलेला स्वारवेशाचा गुड्यापर्यंत पुरणारा जोडा पायांत चढवून हातांत एक जाडी सडगें घेतलें. नंतर विश्वासरावाची कांहीं जागृतपणाची चंचळता पाहून त्यास धोका न होण्यासाठी, युक्तीनें अगोदर ओरडून लणाला, सावध असलां तरी कांहीं हालचाल न करितां निद्रिस्थाप्रमाणें अहांत तसेच पडून राहां. विश्वासाव ! तुमचे भोवतीं महान सर्पाचा वेढा पडला आहे. तुम्ही जर आतां उठाल, तर तुमचा नाश होईल. हें संपूर्ण ऐकून भीतीनें विश्वासरावानें किंचित् किलकिले डोळे उघडून पाहिलें तों काळपाशांत मी पडलों आहे, आतां कशाचें उठणें होतें ! सर्व सुखास अंतरून या दुर्गतीनें यमधानीप्रत खचित् जातों ! असें पकें वाटून नेत्रास अंधारी येऊन उगीच पडला. आतां तो त्यास डसणार इतक्यांत गोपिनाथ जलदी करून सडगें घेऊन अंगावर धांवला. मग काय विचारावें ! आधींच दुष्टजाती सर्प, त्यांत अत्यंत चपल, आणि शरीर विस्तीर्ण; पहातांच डोळ्यांस अंधारी आणणारा; तो लागलीच फूं फूं करीत चवताळून मोठ्या आवेशानें धांवून गोपिनाथाचें कंठस्थळ धरणार, तों त्याणें धैर्यानें संधि राखून त्याचे झेपेसरसें दोन्ही हातांनीं मानेपासून मुंडके एकदम गच्च धरून आवळून मोठ्यानें ओरडून लणाला, मित्रा ! सावध होऊन येथून उठून पळून जा. आपले प्राण वांचोव. आतां माझ्या प्रारब्धानें जें होणें असेल तें होईल, तुझी सुटका झाली. हें त्याचें अघोर कृत्य पाहून विश्वासरावाचे अंगास कांटा आला, आणि अगोदर एकीकडे होऊन लणाला; मजकरितां हा आपले प्राणावर उदार झाला, त्याअर्थी मला तरी वांचून काय करावयाचें आहे ? माझेही

काहीं हेवो, ह्मणून त्याने धैर्याने, बसलेली तलवार हाती घेऊन, तो त्यास साह्य झाला. परंतु गोपिनाथास सर्पाने पायांपासून वेढून जखडून बेजार केले होते. इतक्यांत त्याच्या चाकरमाणसांनीही शरमून तेथे आपल्या शस्त्रांसह धांव घेतली. तेणेकरून गोपिनाथ जरी व्याकूळ होऊन त्याच्या वेधनेमुळे सोडण्याच्या वेतांत होता, तरी साह्य पाहून पुनः त्यास धैर्य आले. त्याच्या सर्व अंगांतून घामाच्या धारांचे पाट चालले होते, जीव एकवटल्याने नेत्रांतून रक्तविंदु दिसू लागले. जरी त्याने त्यास इतके बळकट धरिले होते, तरी कोणाच्याने त्याचे अंगावर जाववेना. तो वरचेवर शेंपटीचे तडाखे हाणी, ते असुडाप्रमाणे लागून त्याचे अंगावर बळ उठत. तेव्हां गोपिनाथास ग्लानी येऊन तो ह्मणाला, घाबरू नका. एक अगोदर काहडणी आणून याचे डोके वर खुले आहे, त्यास घट्ट बांधून, शेंपटी उचलली की, त्याचे शस्त्राने तीन तुकडे करा. मग लागलीच त्यांनी त्याचे मस्तक आवळून संधि राखून तीन तुकडे केले. तेणेकरून तो अगदी जर्जर झाला. मग एकदम दोहों बाजूंनी दोऱ्या घट्ट धरून सर्वास दूर होण्यास सांगून त्यास जमीनीवर टाकले. असा तो गुंतल्यावर करतो काय ? लागलीच एकाने त्याचे मस्तकावर एक मोठा दगड टाकून त्यास ठार केले. नंतर सर्व स्वच्छ स्नान करून आज प्राण वांचले ह्मणून शेषशार्ई नारायणाचे अंतरयामापासून स्तवन करून स्वटल्यानिशी चालते झाले.

पुढे दरकुच दरमुक्काम करीत औरंगाबाद शहरास समारंभास तीन दिवस पुढे होते तोंच अगाऊ येऊन एक वाडा भाड्याने घेऊन आपले लव्याजम्याने तेथे राहिले. शहरांत जिकडे तिकडे गदी होऊन राजेरजवाडे, शेटसावकार आदिकरून लोक आपापले थाटांनी येऊन उतरले. शहराबाहेर एक मोठा मंडप खुले पटांगणांत देऊन दरबाराची जागा मोठी रमणीय केली होती, ती उभयतां हवा खाण्यास जाऊन सहज पाहन आले.

आधले दिवशीं व्यवस्थापक कारभाऱ्यानें कोण कोठे उतरले आहेत, याचा शोध ठेवून वादशाहाचे आज्ञेवरून त्यांचे इतमामाप्रमाणें नीट त्रिनबोभाट बंदोबस्त ठेविला; व दरबारांत येण्याच्या नेमिले-
 ल्या तिकिटा नांवनिशीवार वांटल्या. त्यांत विश्वासराव आणि गोपिनाथ यांसही दुसऱ्या प्रतीच्या तिकिटा मिळाल्या. नेमले-
 ल्या वेळेस दरवारच्या जागीं सर्व मंडळी जमली. या ठिका-
 णीं मध्यें एक खुलें मैदान असून सभोवतीं घेरांत उंच ठिकाणीं नंबरवारीनें मश्रूनें मढविलेल्या खुर्या व कोंबें मांडलेलीं होतीं. प्रत्येक ओळीच्या बंदोबस्तास वेगवेगळाले कारभारी असून ते मंडळीच्या तिकिटा पाहून योग्यतेप्रमाणें त्यांना बसवित असत. सभोवतीं गर्दी व दंगा न होण्यासाठीं आरवांचा पाहरा सावधप-
 णानें उभा होता. याप्रमाणें अस्तमानचे प्रहर दिवसाचे सुमारास सर्व मंडळी जमल्यावर सरकारखारी तेथें येऊन पोहोचली. ते वेळेस तोफांची सरबत्ती झाली. मधून मधून भालदार पुकारून सभेस उत्तेजन आणीत आहेत; तेथें मजा पाहण्याकरितां हजारों लोकांची गर्दी झाली असून बाहेरील मैदानांत हत्ती, घोडे यांची एकच धुमश्रुकी चालू आहे. वक्षिशीचे जाहिरातीप्रमाणें हजारों लोकांनीं देशोदेशींच्या सामांकित व कधीही कोणाच्या पाहण्यांत नाहींत, अशा तऱ्हेतऱ्हेच्या वस्तु चित्रविचित्र फळफळावळ, भा-
 ज्या, ओडफळे, तशींच जनावरें, जळमाणसैं, कितीएक नूतन उत्पन्न झालेलीं दोन दोन मस्तकांचीं जुळीं मुलें, चार जिभांच्या मार्गे पुढें तोंडाच्या गायी, म्हशी, शेळ्या, मेंढरें, बकरीं, चमत्का-
 रिक रंगांचे आंबवे, गौकाकचीं कृतीचीं फळें, एकास चार प्रकारचीं पानें अशीं कलमी झाडें, त्यांतील कित्येकांस निरनिरा-
 ल्या रंगांचीं फांद्याफांद्यांनीं पुष्पें; तसेंच प्रत्येकाचे सुवास भिन्न भिन्न, अशा चमत्कारिक अनेक जिनसा घेऊन आलेल्यांस त्या मधील साधलेल्या चउथऱ्यावर ठरावाप्रमाणें आंत घेतलें. स-
 र्वानीं त्या नवीन तऱ्हेतऱ्हेच्या जिनसा पाहिल्यावर सरकारांतून

त्यांच्या आणण्याच्या परिश्रमाप्रमाणे त्या सर्वांस वक्षिसे मिळून त्यांना जाण्यास परवानगीही मिळाली. तों लागलीच अस्तमान झाला. पूर्वीचे संकेतांप्रमाणे जिकडे तिकडे शहरांत जाण्याचे मार्गांत रोषनाई होऊन, हजारों दीप लागून चौकीकडे चकचकाट झाला. त्या देखाव्याचे मैदानांत पूर्वीच रोवून ठेवलेलीं तऱ्हे-तऱ्हेच्या फुलांच्या रंगाचीं दारूचीं झाडे सोडण्यास आरंभ करून, हिंणें व मोठमोठाले वाण आकाशपंथीं सणाणत जाऊन त्यांचे तेजस्वी तारे तुटून खालीं पडत आहेत. याचप्रमाणे चंद्रकांती नखतेलांचे गगनचुंबीत जाणारे दिवे उडवून हजारों रुपयांची दारू, झाडे सुटत आहेत. ते पहाण्याचे गर्दीत बंदोबस्त असतांही कित्येकांचे पाय चेंगरत असून पागोटीं पडत आहेत. कित्येकांचे जोडे फाटून कित्येक गर्दीत पडून रगडून जाऊन थोरडत आहेत. असा अद्भुत चमत्कार पाहून सर्व आपापले विन्हाडीं दहा वाजतां परत आले. त्यांत हे दोघेही आपले इतमामाप्रमाणे घोड्यांवर बसून आले. दुसरे दिवशीं याच थाटाचें दरवार भरून हेही येऊन आपले जागीं बसले. तेथें राज्यसंबंधी कायद्याचे ठराव होऊन देश-सुधारणुकेचींही भाषणे झालीं. कित्येकांनीं सरकारास आप-आपले योग्यतेनुसार नजराणे दिले, तसेंच सरकारांनींही कित्येकांस वंशपरंपरा चालणाऱ्या पदव्या व जहागिरी बंद असलेल्या चालू केल्या, मग पानसुपारी, हार, गजरे, तुरे होऊन दरवार विसर्जन होतेसमयीं तेथेंच लागलीच सरदार, मानकरी, आदिकरून मंडळीस योग्यतेप्रमाणे पोशाख देऊन कचेरी बरखास्त केली. दुसरे दिवशीं राजाज्ञा घेऊन सर्वजण आपापल्या गांवीं निघून गेले.

भाग २ रा.

या प्रकारे दरबाराचा थाट पाहून विश्वासरावास आनंद झाला. पुढे दुसरे दिवशीं गोपिनाथाने विचारले कीं, कां रावसाहेब, आतां बरेच दिवस इकडे येऊन झाले; घरीं निघण्याची एकदोन दिवसांतच तयारी करावी. हे ऐकून त्यास विश्वासराव ह्मणाला: होहो, हे खरेच, पण मी सांगतो हे ऐकतोस ? इतक्यांतच तिकडे परत जाण्याविषयी माझे मन धांव घेत नाही. अनायासे वडिलांची आज्ञा मिळून, आपण बाहेर पडलों आहोंत; व वडिलांनी दिलेल्या पैशाखेरीजही मजपाशीं आपण चैनीनें आणखी पांच वर्षे प्रवास केला, तरी पुरण्याजोगा ऐवज आहे. तर आतां कांहीं पृथ्वीतील मोठमोठालीं शहरे व अनेक ठिकाणचे अद्भुत चमत्कार पाहून येण्याची योजना मनांत आणून एकदोन दिवस मी याच विचारांत आहे. तुझा या कामीं सल्ला पडेलच, अशी या अंतःकरणांत उमेद आहे. मग कसे ? गोपि०—तुझे मन तेंच माझे मन. जो बेत झाला आहे, त्यास आणखी एक योग्य कारण आहे, तें असें कीं, एकदोन महिन्यांनीं अनायासें सर्वपर्वश्रेष्ठ महोदयपर्व आले असून प्रयागराजतीर्थही येथून आपले भाग्योदयाने बरेच जवळ आहे, तर जगदोद्धारणी गंगादित्रिवेणीसंगमस्नानास चलावे. हे ऐकून विश्वासरावास अधिकच आनंद होऊन ह्मणाला, फार उत्कृष्ट झाले. अर्धीच हा नरदेह, त्यास ही कल्पना तत्वज्ञानाची; तर मग आतां उद्यांच निघण्याचें करावे. याप्रमाणे उभयपक्षां बेत ठरल्यावर ते दुसरे दिवशीं सुमुहूर्ताने आपापले घोडे, ब्राह्मण, मोतदारांसह सरंजामानिशीं पर्वणीचे स्नानार्थ आनंदाने मार्गस्थ झाले. वाटेनें कित्येक ठिकाणीं रमणीय स्थले, बागा, सरोवरे, तीर्थे, देवालये, जलमंदिरे, भोयारे, लेणी असे अद्भुत चमत्कार पाहून मनोदयानुरूप त्या त्या स्थळीं कांहीं विश्रांति घेत घेत मार्गाने दरकुच दरमुक्काम करीत चालले.

एके दिवशीं अस्तमान होण्याचे सुमारास कांहीं अंतरावर झाडेंत एका शहरचा उंच दुर्ग दिसत असून, मोठमोठाल्या उंच हवेल्यांवरील रमणीय हवाशीर वंगले, देवाल्यांचे कळस, व चमत्कारिक नक्षीदार तेजस्वी मनोरे, तशाच सभोवतीं कितीएक वागा, नारळीं, पोपळी, पेरू, दांडवी, विही, चकोत्रे, आननस, द्राक्षी, अंजिरादि फलवृक्षांनीं प्रफुल्लित असून गर्द आंबराई सुशोभित दिसत आहे. हें पाहून या शहरांत एकदोन दिवस मुक्काम करून आनंदानें येथील कांहीं चमत्कार पाहाने, असें त्यांचे मनांत आले. मग तसेच पुढें शहराकडे जात असतां कितीएक पाटस्थलावरील उदिमाचे कार्मी लोक सक्त झाले आहेत, किती एक ठिकाणीं गुऱ्हाळें लागलीं असून कोणीं तेथें रसपान करीत आहेत; व तसेच कितीएक चैनी लोक इष्टमित्रांसहवर्तमान रथांत बसून तेथें येत आहेत; असें दृष्टीस पडले. कितीएक श्रीमान् लोक पुष्पफलेकरून प्रफुल्लित असलेल्या हवाशीर वागांतील सुरम्य बैठकींतून हवा खार्त आनंदानें गोष्टी बोलत बसले आहेत. रस्त्यानें व्यापारीलोकांच्या किराणा वगैरे सामानाच्या भरपूर गाड्या आंत येत आहेत. गार्डमैशींचीं खिल्लारें शहरांत गर्दीनें जात असून त्यांचे दळवटीनें धुरळा उठून अंधकार झाला आहे. घोडेस्वार, घोडे मंडळावर धरून दोहों बाजूनीं हातांत कादण्या घेऊन खुळखुळ्याचे नादांत इच्छित्याप्रमाणें कसरतीनें बोडे फुरफुरवून शिकवीत आहेत. कितीएक पांथस्थ लोक, श्रमिंत झालेले पादचारी, कोणीं घोड्यांवरून, तसेच कोणीं रथांतून, मेण्यांतून व कितीएक जलदीनें जाणारे साडणींवर स्वार होऊन शहरांत जाणाऱ्या अनेक रस्त्यांतून जात आहेत. हातांत कुवडी, जाडी वंडी असून ओझ्यानें मान वांकलेले कापडी आवडीनें खांद्यावर कावडी घेऊन मोठ्या तातडीनें शहरांत जात आहेत. असें पहात पहात ते दोघे त्या मथुरापुरींत स्वस्थ मन करून वस्तीस जातांना पेटेपेठेंतून जवाहीर, सोने, रुपें, मोती, कापड

भांडी व गंधीसामान भरपूर असलेले, तसेच हलवाई, तांबोळी आणि किराणा आदिकरून दुकानांतून देववेचीचा व्यापार गर्दीने चालू आहे. वडेवडे सरदार, मानकरी, सावकार, कारभारी, संभावित गृहस्थ, हत्तीवरून, घोड्यावरून, कोणी पालखींतून, कोणी मेण्यांतून वसून आपआपले लवाजम्यानिशीं देवदर्शनास जात आहेत कोणी देवदर्शन करून भालदार पुकारित येत आहेत. तशीच दरवारांतील कामगार व राजकीय कामासंबंधी वकीलादिकरून अंगावर उंची उंची पोषाख असलेली मंडळी आपआपले उद्देश बोलत बोलत रस्त्याने जातांना कितीएकांचे नमस्कार होत आहेत. देवाल्यांतून पुराण सांगून मोठमोठ्या कांटांचे धोतरजोडे नेसलेले पुराणिक खांद्यांवर शालजोड्या उडवीत, रुमाळाने वारा घेत घरोघर जात आहेत, व त्यांचेमागून शिष्यशाखा श्रीमद्भागवतादि पुस्तके वगळत घेऊन चालली आहे पुराण श्रवण करणाऱ्या धार्मिक, वृद्ध व भोळ्या स्त्रीपुरुषांचे समाज पुराणांतील इतिहासांचे व पुराणिकांचे वर्णन मोठ्या आनंदाने करित घरीं चालले आहेत, व त्यांतील कितीएक स्त्रियांच्या हातांतून पुराण ऐकतांना केलेल्या त्रिपुरवार्ता व फुलवार्तांची जुडगीं असून, कोणी आज हजर, कोणी पांचशे तयार झाल्याचे एकमेकांस सांगत आहेत. कितीएक छोकटे लोक त्यांचे बळच मर्म काढून, मागून त्यांची व पुराणिकांची कुवेष्टा करित हंसत चालले आहेत. कितीएक वेपवा असून निर्भिड झालेले तरुण विषयी पुरुष व स्त्रिया रस्त्यांतून जातांना एकमेकांस लाघविक भाषणे, व नेत्रकटाक्षादि हावभावसंज्ञा करिताहेत. हौदावरील खुले पटांगणावर स्वच्छ जागेत नेमिष्ठ विप्रांची संध्येची व स्तोत्रपाठांची गडबड चालू आहे. पेठापेठांनीं दिवे लंगून चोहीकडे लखलखाट झाला आहे. कितीएक भिक्षुक असून अड्यावर गटारवातम्या व पुण्याचे वेत एकमेकांस विचारित वसले आहेत. देवाल्यांतून, तसेच मानकरी लोक व सरदार यांचे नेमणुकीच्या

नगारखान्यांतून सुस्वर तालावर नित्यनेमाचे चौघडे झडत आहेत, कितीएक आंधळे, पांगळे, रोगी, फकीर, सवाल करून याचना करीत रस्त्याने फिरत आहेत. कितीएक ठिकाणीं रमणीय वंगल्यां-तील, पुष्पवाटिकेचे बगीच्यांतून हजारी कारंजीं जोराने उडत आहेत. असे अनेक चमत्कार पहात गरीब लोकांस धर्म करीत, ते उभयतां एका धर्मशाळेत खटल्यानिशीं येऊन पोहोचले. रात्री उभयतांनीं आपले ब्रह्मकर्म आटोपून मिष्टान्नभोजन करून, पान-सुपारी खाणे झाल्यावर किंचित घोड्यांची देखरेख केली, नंतर ते चार घटका गोष्टी व उद्देश बोलून बंदोबस्ताने निजले.

त्याच रात्री अडीचप्रहर रात्रीचे सुमारास एकाएकीं धर्मशाळेत मोठा दंगा होऊन लोक बाहेर पळाले. तितक्यांत एकजण मोठ्याने ओरडून झणाला, लवकर कोणी धांवा ! विश्वासघात झाला. हे ऐकून गोपिनाथ घाबरून उठून पाहतो, तो विछान्यावर विश्वासराव नाही. त्यामुळे त्याचे धैर्य खचून जाऊन श्वासोच्छ्वास टाकीत त्याने मोठ्याने आरोळी मारली. तितक्या गर्दीत बरोवरील मोतदार व शिष्यमंडळीही जागी होऊन त्यांनीं उभयतांचे शब्द व ओरडणे ऐकले. मग ते लागलीच यजमानांचा घात झाला झणून देहभान विसरून सर्वजण त्यांचे मागे धांवत गेले. तो पुढे कांहीं त्यांची साचल दिसेना. मग मनास येईल तिकडे धांव घेऊन पुष्कळ शोध करून श्रमित होऊन आपले ठिकाणीं पुनः परत आले, तो घोडे जसेचे तसेच जागेवर बांधलेले आहेत. विश्वासरावास कोणी दुष्टाने घरून नेले, अथवा प्राणनाश केला, याचा कसा शोध लागेल, या विचारांत पडून गोपिनाथाच्या डोळ्यांचे पाणी तुटेना. सर्व शहरभर शोध केला, परंतु कांहींच थांग लागेना. नंतर आठचार दिवस दुःखांत काढून शेवटीं नि-गश होऊन सर्व खटले आपले गांवाकडे लावून, गोपिनाथ त्या-चा कांहीं तरी ठिकाण लावावा, या हेतूने एकटाच उदास होऊन गांवागांव सुगावा काढीत व शोध करीत चालला.

इकडे विश्वासराव त्या रात्री जे वेळेस धर्मशाळेत दंगा झाला त्याचे पूर्वी नुकताच पलीकडेचे बाजूस रस्त्यांत काहीं अंतरावर तद्देशीय कृष्णरासलीलेचा खेळ चालला असून त्यांतील रासधारी गाणारी मंडळी उत्तम सुरावर टुंब्या, पदे वगैरे ह्मणत असतांना (मुळीच त्यास काहीं विचारांत असल्यामुळे झोंप लागली नसून) तो मधुर स्वर कानी येतांच गोपिनाथास झोंप लागली आहे; त्यास कशास उठवावे, ह्मणून एकटाच डोकीस भर्जरी पटका बांधून, हातांत छडी घेऊन चैनीने त्यापासून काहीं अंतरावर त्या खेळाचा चमत्कार पहात उभा राहिला. चार घटकांनी पुनः परत येऊन पहातो तो घोडे, व त्यांचा सरंजाम मात्र धर्मशाळेत आहे, परंतु कोणीच मंडळी दिसत नाही; हे पाहून चकित झाला. इतक्यांत मोठ्या पहांटेस मार्गक्रमणारे काहीं उतारुलोक आपले सरंजामानिशीं घोडे आवळून, पुढील गांवांकेडे जाण्यास निघाले. त्यांस विश्वासरावाने विचारतां त्यांणी सांगितले की, काहीं तरी दंगा होऊन तुमचे मंडळीतील कोणा एकाचा तरी दंगेखोराने नाश केला असावा, या कारणाने सर्व लोक मोठ्याने ओरडत त्या दंग्यामार्गे गेले, ते पुनः परत आले नाहींत. काय ते पक्के कोणास माहित नाही. असे ऐकतांच विश्वासराव घाबरा होऊन ह्मणतो, माझ्या जिवलग गोपिनाथाचा कोणी नाश केला, अगर काय विपरीत झाले कोण जाणे ! असा शोक करित करित तसाच घोडे व सरंजामाची शुद्ध न राहतां, पहाटचे दोन घटका रात्रीचे सुमारास त्याचे शोधार्थ पुनः निघून शोध करूं लागला. ते शहर मोठे असल्याने काहीं ठिकाण लागेना; तो सुमारे दहा घटका दिवसाचे सुमारास एके ठिकाणी काहीं श्रामिन् लोक एके मोठे सावकाराच्या वाड्यांतील पुढील चौकांत जमले असून तेथे काहीं जवाहिरी उंची दागिन्यांची परीक्षा चालली आहे; तितक्यांत मित्राचे शोधार्थ हाही त्या मंडळीत जाऊन उभा राहिला. तो त्याचे सौंदर्य व ऐश्वर्याचे तेज सर्वावर पडून सर्व लोक त्याजकडे वारंवार

टुकटका पाहूं लागले. त्या ठिकाणी कित्तीएक जवाहिरे, रत्नपारखी-
एका मोठ्या व्यापाऱ्याजवळून कांहीं खरे रत्नखाचित दागिन्यांची
किंमत पंचानुमते ठरवून सौदा करित आहेत. त्यांत सर्वांत श्रेष्ठ हि-
ऱ्याच्या पदकानें युक्त एका उत्तम रत्नखचित् चंद्रहाराची किंमत
परीक्षक पंचानुमते पांच लक्ष रुपयेपर्यंत होऊन, तो ज्या वाड्यांत
ही परीक्षा झाली, त्याच वाड्यांतील सावकार आपलें आवडते
नातींसाठीं किंमत देऊन सही करून घेणार, तों तें विश्वासरावा-
स वाईट वाटून त्याचें ठकून व्यर्थ नुकसान न व्हावें, झणून एका-
एकीं मवून ओरडून झणाला कीं, सगळ्यांचीच दृष्टि एकदम आं-
धळी कशी झाली ? हा व्यापारी प्रत्यक्ष तुमचे डोळ्यांत माती टा-
कून. हा दागिना देऊन ठकवून पैसा घेऊन जाणार केवढी ही
आश्चर्याची गोष्ट पहा ! प्रत्यक्ष या चंद्रहाराच्या पदकांतील जो मु-
द्दय तेजस्वी हिरा दिसत आहे, हा शुद्ध गारेचा कृत्रिमानें रूपास
आणलेला आहे. आतां एवढें मात्र खरें कीं, या हिऱ्यास प्रत्यक्ष ते-
ज आणून हुवेहूब रूपास आणणाऱ्या कारागिराचें मी फारच वर्णन
करितों. हें ऐकतांच सर्व परीक्षक चपापून निरखून पाहूं लागले;
तों तो कोणास कांहीं तेजहीन वाटूं लागला; परंतु काय तें पळें
ध्यानांत येईना. इतके दिवस रत्नपरीक्षेत नांव मिळवून आज घा-
लविलें; आमचे धिक् जिणें. असैही त्यांतील कित्तीएक मर्मज्ञांस
वाटूं लागलें. हें ऐकून तो व्यापारी खिशाणी झाला खरा, परंतु
अत्रु व नुकसानीसाठीं मोठ्यानें दरडावून झणाला, कायरे, तूंच एक
रत्नपारखी ? सगळे मूर्ख आहेत कीं काय ? जर ही गारगोटी न-
सली, आणि खरा हिरा ठरला तर या थोरथोर परीक्षकांचें अत्रु-
चा जवाब देणें तुला भाग पडून जन्मभर कैदेत राहवें लागेल,
याचा बोलतांना विचार केला नाहींस काय ?

असें मगररीचें बोलणें ऐकतांच विश्वासराव झणाला, फार
बरे आहे. प्रत्यक्षास प्रमाण कशास पाहिजे ? हें पहा मजपाशीं क-
सांटीचें कलम आहे. जर या कळमानें या हिऱ्याचा नाश न होतां

बचावला, तर सर्वादेखत सांगतो कौं, मी तुमचा जन्मभर चाकर होऊन जे सांगाल ते काम करिन; नाही तर तुझास मजपाशी चाकरीस राहवें लागेल. हें ऐकून तो चपापून जाऊन विचारांतीं झणाला कौं, वरोवर! मी केवळ तुजप्रमाणें पुरा परीक्षक आहे असें नाही. कदाचित् तुझे म्हणण्याप्रमाणेंही नसेल कशावरून? परंतु याचें खरें मर्म मला कांहीं पक्कें माहित नाही. आतांच या मोठ्या दागिन्याचा कलम लावून नाश केला, तर या कामांत माझे सर्वस्वी नुकसान होणार आहे. झांकली मूठ सवालाखाची, कां होईना? घरेचे यजमानाची मर्जी हा दागिना घेण्याची नसेल, तर माझाही विशेष आग्रह नाही. मलाही याचा काय तो पक्का निर्णय वंदराहून लिहून आणून केला पाहिजे. हें ऐकतांच तेथील सर्व मंडळींनीं त्या व्याहरीलाल अडत्याची छीः थू करून फार निर्भत्सना केली, आणि विश्वासरावाची स्तुति करून तेथील परीक्षकांनीं आपले अंगीं हीनत्व घेतलें. नंतर त्या त्रिलोचन सावकारानें विश्वासरावाचा मोठा आभार मानून त्या मंडळींत त्यास आपले शेजारीं लाडशीं मोठ्या इतमामानें बसवून फार प्रशंसा केली, आणि झणालाः आज मी हा दागिना घेऊन त्या व्यापाऱ्यास रुपये दिले असते, तरी माझे केवळ कर्मां झालें असतें असें नाही. परंतु खोटा दागिना फसून घेतला, ही अपकीर्तिसापिणी माझे सुकीर्तिमुखास डसून तिच्या विषानें काळिमा आली असती. असें बोलत आहे, तो इकडे जिजकारितां तो चद्रहार खरेदी होत होता ती त्याच्या लाडक्या लेकीची आवडती अति लावण्य उपवरकन्या त्या ओटीसमेरिल दिवाणखान्याच्या मधल्या खिडकींत बसून धुराच्या पदद्यांतून हा सर्व चमत्कार पहात होती. ती विश्वासरावाचें शहाणपण, सभाधीटपणा व अप्रतिम मोहक सौंदर्य, यांस अगदीं वेडावून जाऊन सर्वथैव तिचें तन मन धन त्याजकडेसच लागून राहिलें. आणि मनांत झणूं लागली कौं, सर्व जगतींवर मला वरण्यास काय तें पुरुषरत्न हेंच योग्य आहे. हें जर मला प्राप्त होईल तर मजसा-

रखी या भूमंडलावर भाग्यशाली कोण आहे! तितक्यांत ती चतुरस्त्र सर्वविद्यानिपूण असल्याने तिने लागलीच पेटितून यंत्रे काढून, जसा बसला होता, तशा धाटाने विश्वासरावाची हुबेहुब तसवीर गुप्तपणे काढून घेतली. आणि मंडळी जाण्याचे गर्दीत कोणास न समजतां खिडक्यांचे पुढील सजाचे गच्चीवर कांचेच्या पेल्यांतून सुगंधिक व शोभायमान फुलझाडे व पांच, दवणा, मरवा, असलेल्या ठिकाणां, पुष्पे तोडण्याचे मिषाने मित्राचे विरहेकरून संतप्त झालेल्या विश्वासरावाचे दृष्टीस एकवार ओझरता आपल्यामुखचंद्राचा पूर्णोदय दाखवून दृष्टिआड झाली. पूर्वीच विश्वासरावाची त्या रमणीय सुवर्णचित्ररेखांकित दिवाणखान्याची अद्वितीय शोभा पहाण्याकडे नजर असल्या कारणाने एकाएकी त्याची दृष्टि पोहोचली न पोहोचली इतक्यांत ती दिसेनास्री झाली. तेव्हां लागलीच (पूर्वी सावकारपुत्राने दिलेली तसवीर इचीच खचीत) असे मनांत येऊन पुनः एकवार तरी ती दृष्टीस पडेल अशा विचारांत तो होता. परंतु येऊन फार वेळ झाल्यामुळे आणि मित्रविरहदुःखाचे योगाने त्याने जाण्यास सावकाराजवळ लागलीच परवानगी मागितली. सावकाराचा अति आग्रह पडल्यामुळे त्यास भोजनास राहणे भाग पडले; परंतु गोपिनाथावांचून काहीच गोड लागेना. त्या सावकाराबरोबर स्नान, संध्या, पूजन, भोजनादि प्रकार उत्तम प्रकारे होऊन, त्या दिवाणखान्यांत पानसुपारी घेण्यास ते उभयतां आले. ते वेळेस त्या मृदुगात्रिने मोठ्या नम्रतेने विड्याचे तबक आणून देऊन जरी आज्ञाची जरब फार होती, तरी त्याची नजर चुकवून जितेसमयी बरोबर लिहून आणलेली चिठी विश्वासरावाचे मांडीवर हळूच टाकून लागलीच परत गेली. विश्वासरावही ती येतांच अगदी भंवावला, तत्रापि अत्रुस्तव तिच्याकडे न पहातां पुढे जे होणे असेल ते होईल, असे लपून ती चिठी घेऊन सावकारास विचारून चालता झाला.

पुढें गोपिनाथ कोठें असेल, आणि मला केव्हां भेटेल, अशी उत्कंठा लागून शहरांत पहात चालला आहे. इतक्यांत एके ठिकाणी कोणी एका गृहस्थानें त्यास हांक मारून माडीवर बोलविलें. यें कांहीं तरी गोपिनाथाचा शोध असावा ह्मणून आशें विश्वासराव तीन चार दारें टाकून माडीवर गेला; तों एकाएकी दोन काळे धाटिंगण आले. व त्यांनी त्याच्या मुसक्या बांधून माडीचे आंतोल “ जेथून रडणें ओरडणें बाहेर ऐकूं न येई, अशा ठिकाणी ” अंधारकोठडीत नेऊन त्यास कोंडून ठेविलें; आणि ते कुलूप घालून निघून गेले. जातांना विश्वासरावानें त्यांची पुष्कळ काकुळती केली, परंतु कोणीच त्याशीं न बोलतां एकजण मात्र ह्मणाला कीं, बाबारे, आमचे मनांत तुजाविषयीं पुष्कळ दया येते, पण उपयोग काय ? बहुतकरून तुझा प्राणांत येथेंच हेईलसा वाटतो. असो. आतां तुझे ईश्वरच रक्षण करो ! हें ऐकून तो अतिशय घाबरून रडूं लागला. अर्धीच प्रसंग नसून आप्तवर्गामित्रापासून दुरावला असल्यानें एकदम असा अनिवार्य प्रसंग आलेला पाहून त्या निरपराधी प्राण्याची काय दशा झाली असेल, हें वाचकांच्या सहज लक्ष्यांत येईल.

ते गेल्यावर तेथें दुसरें कोणी नसून दिवस असतांही बाहेरील दारें बंद असल्या कारणानें काळोख पडून कांहींएक न दिसून भयानें अंग कांपूं लागलें; व फारच घाबरा होऊन त्या सकुमार विश्वासरावास अतिशय रडें कोसळलें. त्या वेळेस आईबापांचें व घरांतील सर्व सुखाचें स्मरण झालें. तरी निरुपायास्तव त्यास त्या अंधारकोठडीत बसणें प्राप्त पडलें. देव थोर, ह्मणून तेथें एक विछायतीचें जाजम तरी होतें. त्यावरील केरकचरा हातानें काढून ईश्वरचितन करीत त्यावर स्वस्थ निजला. तरी चैन कोठून पडणार ? वरचेवर दाराशीं कानोसा घेई कीं, कोणी तरी येऊन मला काढील; पण व्यर्थ. तसाच सर्व रात्रभर तळमळत पडला,

परंतु ते दिवशीं कोणीही येऊन त्याचे खाण्यापिण्याची व्यवस्था पाहिली नाही. नित्यशः दिवसांतून तीन चार वेळां मिष्टान खाण्याची संकय असल्यामुळे अतिशय व्याकूल होऊन तसाच दुसरे दिवशीं अस्तमानपावेतो विवळत पडला. आतां अन्न-पाण्यावांचून एकदोन दिवसांत या ठिकाणीं माझे प्राण राहात नाहीत, असे वाटून अधिकच दुःखी झाला. दिवेलावणीस दिवा हातांत घेऊन कोणीं एकजण तेथें आला; व त्यानें त्या खोली-चे कुलूप काढून दार उघडलें; आणि लणाला, तुला कांहीं खाण्या-पिण्यास पाहिजे कीं नाही ? या वचनानें त्यास थोडा धीर आला, व त्यास लणाला, मला स्नान केल्याशिवाय भोजन करणें प्रशस्त वाटत नाही. आणि यासमयीं तर मला उठण्याचीही शक्ति नाही, तरी कृपा करून एक शरीरभर पाणी आणि थोडे फराळाचे आणून दिल्यास मी आपला मोठा आभारी होईन; व तुमचे कल्याणार्थ ईश्वरास आळवीन. असे त्याचे दान वचन ऐकून त्यास दया येऊन तो लणाला, देतो आणून, स्वस्थ वस. मग त्यानें बोलल्याप्रमाणें लागली-च तजवीज करून त्याचे खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली. आणि जातेसमयीं लणाला, या दुष्टाचे हातीं तूं निरपराधी सांपड-लास, हे मला फार वाईट वाटते. असो, जोंपर्यंत मी येथें आहे, तोंपर्यंत मी तुझे खाण्यापिण्याची व्यवस्था चांगली राखीन. येथून तुझी सुटका मात्र माझ्यानें करवणार नाही. हे दयाळु शब्द त्या वेळेस त्याचे दुःखानें तप्त झालेले अंतःकरणास बटच्छायेवत् शीतल करते झाले. त्या वेळेस विश्वासरावानें मोठ्या संतोषानें आपले हातांतिल एक हिऱ्याची अमोलिक आंगठी त्यास बक्षीस दिली. मग तर तो फारच खुष होऊन त्याचे हितार्थ रोजचेरोज झटूं लागला. त्या खोलीचे पाठीमागे हवा येण्याची एक गुप्त खिडकी होती, तीही कधीं कधीं रात्री उघडी ठेवून आपणही चारचार घटका कांहीं त्याच्या कर्मणुकीसाठीं त्याजबरोबर बुदबुदें खेळून कांहीं मनोरंजक गोष्टी बगैरेनीं त्याचे मन रंजवीत असे. परंतु, जरी

विश्वासराव आपणास असें कोंढण्याचें कारण त्यास नेहमीं विचारी तरी यजमानाच्या जरवेमुळें त्याच्यानें ती गोष्ट त्यास सांगवेना.

अशाही दुःखांत ईश्वरकृपेनें तो गुजराथी ब्राह्मण माणिकलाल साह्य होऊन त्याचें दुखलेंभागलें पहात असे. पुढें अलि-सहवासानें एके दिवशीं त्यास सांगावें, असें वाटून तो लणाला, रावसाहेब, ब्याहरीलाल गोकुळशेट आढत्या आमचा यजमान मोठा जवाहिराचा व्यापारी असून त्याची तुझी चंद्रहाराचे कामीं मोठीच नुकसानी करून कवडीची अब्रू केली; याबुळें त्यास अतिशय राग येऊन त्यानें अशी तुमची ही दुर्दशा केली. हा त्याचाच वाडा, आणि मीही त्याचा गुमस्ता पिढीजात कारभार पहात आहे. तेच दिवशीं त्याणें तुमचा घात केला असता, परंतु तुमचें आयुष्य सवळ होतें, लणून त्यास त्या वेळेस तशी बुद्धि न होतां तुझास कोंडून ठेविलें. असो, पुढें काय होईल तें पहातां येईल. या वचनानें विश्वासरावाचे अंगास शहारे येऊन लणाला, ईश्वरानें मोठी खैर केली ! कालगतिच विपरीत ! निरपराध हा मला बाध येऊन मी या अगाध दुःखांत पडलों ! काय पहा ! त्या सावकाराचें विनाकारण हा दुष्ट ठकवून नुकसान करीत होता, लणून त्या ठिकाणीं परोपकारार्थ आणि पुढेही लोकांनीं कोणतीही वस्तु कधीं घेणें, ती दुसऱ्याचे भपकीवर न घेतां विचार करून घ्यावी; यासाठीं व याचप्रमाणें एकाद्याचें त्यास समजत नसतांही मोठा परीक्षक लणून सर्वांत नांव गाजतें, व त्याणें खरा जिन्नस असून खोटा, अथवा खोटा असूनही खरा लटला तरी तें त्याचें लणणें लौकिकामुळें विचार न होतां लोकांत मान्य होतें; असा कोणताही प्रकार अविचारानें कधीं न होण्यास हा एक सर्वास मीं कित्ता दाखविला; असें असतां परमेश्वरानें हा प्रसंग मजवर आणिला काय ? अस्तु कोणत्याही गोष्टींत उपकार असो अथवा नसो, त्यांत मध्ये तोंड न घालतां, “मोहनं सर्व साधनं” ह्या लणीप्रमाणें, उगेंच राहवें यांतच बरें. असें लणून

धातां पुढें परिणाम काय होईल, या काळजीनें काहींएक गोड न लागतां तो शुरणासि लागला.

भाग ३ रा.

इकडे गोपिनाथ विश्वासरावाची कोणी काहीं खूण अथवा अमुक ठिकाणीं एकादा सकुमार त्यासारखा मुलगा आहे; असें सांगितल्यास तसाच तिकडे मार्ग काढून जात असतांही कोठेंच शोध लागेना. त्यामुळे तो अतिशय हिर्मुष्टी होऊन फिरत फिरत उज्जनी नगरांत उदासपणानें क्षिप्रा नदीतटाकीं स्नानसंध्या करून एके मठांत राहिला. कोणीं एक मनुष्य गोपिनाथाचें ज्या ठिकाणीं वास्तव्य होतें, तेथील राहणारा असून त्याचे त्या मठांत नेहमीं येण्याजाण्याचे परिपाठामुळे त्या उभयतांचा अत्यंत स्नेह पडून ते नित्यशः दोनदोन घटका सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलत असत. एके दिवशीं प्रहररात्रीचे समयास ते दोघे एकांतीं बसले असून काहीं तत्वज्ञानसंबंधी उभयतांचा वादविवाद होत असतां एकाएकीं त्या गृहस्थाचे हातांतील दैदीप्य रत्नमुद्रिका दीपप्रकाशानें शळकून तिचे तेज हात वर करतांना त्याचे गालावर पडलें. हें पाहून अशीच एक तेजस्वी मुद्रिका माझ्या विश्वासरावाचे हातांत आहे, तीचही असेल काय? असा थोडासा गोपिनाथास संशय येऊन निरखून पाहतो, तों खचितच तीच आहे; असें तिचे खुणें व सलगीचे चिन्हावरून, ओळखतांच त्याचे नेत्र अस्खलित अश्रूनीं भरून येऊन, लागलीच विश्वासरावाची मूर्ति एकदम त्याचे नेत्रापुढें उभी राहिली. या परदेशी नूतन जोडलेल्या स्नेहाची अशी अवस्था पाहून, त्या छगनलालास वाईट वाटून तो त्यास सणाला, तुझास एकाएकीं असें अनिवार दुःख कशानें झालें? हें स्नेहभावानें मला सांगावें. कारण, या ठिकाणीं तुझास सुख अथवा दुःख झालें तर, त्याचा परिहार कोण करणार आहे? प्र-

स्तुत तुमचा माझा स्नेह पडल्याने मला मात्र वाईट वाटते. कदाचित् तुमचे दुःख माझे हातून परिहार होण्याजोगे असल्यास मी हरप्रयत्नाने करीन. त्याचे हे दयाळू शब्द ऐकून गोपिनाथ म्हणाला, हे दुःख दुसऱ्याच्याने दूर होणार नाही. कदाचित् या कामांत तुमचे माझे वितुष्टही पडेल; जाणून सांगण्यास थोडीशी भीति वाटते. छगन०—महाराज, आपणास काय ल्पणावे? असे विपरीत कांहीं एक मनांत आणू नये. माझा स्वभाव अजून पुरतेपणीं तुझास माहित नसल्यानेच हे असे शब्द निघतात. हे ऐकून व त्याचे पूर्वीचे सहवासाने गोपिनाथाची पक्की खात्री झाली होती ल्पणून, तो ल्पणाला, बरे तर, मला या अभयापेक्षां आणखी अधिक काय पाहिजे? ही मुद्रिका ज्याची आहे, तो माझा प्राणमित्र असून त्याच्या भेटाचे विरहानेच हा परदेश मला भोगावा लागत आहे. तुझी जर त्याची भेट अगर शुद्धि माहित असल्यास परोपकारार्थ लावून दिली, तर तुझांस प्राणदान दिल्याचे श्रेय निःसंशय लागेल. पहा, तो एके मोठे सावकाराचा एकुलता एक अति लावण्य सुकुमार कुमार असून, अल्पवयी आहे. तो व मी पृथ्वीतील चमत्कार पहावे, या हेतूने मोठे संकटाने थोडे दिवसांची परवानगी घेऊन उमेदीने प्रवासास निघालो. तो एके शहरांत त्याची व माझी चुकामूक होऊन, मी असा भटकत फिरत आहे. आज तुमचे हातांतील मुद्रिकेने त्याची कांहीं शुद्धि सांगितली. त्याजवांचून त्याचे आईबाप निःसंशय प्राण टाकतील; व माझीही तीच आवस्था होईल; जाणून कृपा करावी. हे काम केल्यास व्यर्थ जाणार नाही. ही मुद्रिका तरी सुमारे तीन महिन्यांचे आंतच त्याजपासून वेगळी झाली असावी. काय खरे असेल ते लौकर सांगा !

छगनलालास ती मुद्रिका सुमारे नुकतीच एक महिन्यांत मिळाली असून तिची खूण पटतांच, त्या सावकारपुत्राचे योगाने पुष्कळांचा प्राणनाश होणार, असा हद्गत कळवळा येऊन तो

हणाला: मी सर्व तुमचें यथास्थित करीन; परंतु ही गोष्ट गौप्य ठेवावी. तुमचे मित्राने एके व्यापाऱ्याचें सुमारे पांच लक्षांचें नुकसान करून खेरीज त्याच्या पिढीजात मिळविलेल्या अत्रूची नाचक्या केली. याकरितां त्यानें तुमचे प्रिय मित्रास एकांत ठिकाणीं माडीवरचे अंधारकोठडींत नेऊन ठेविलें आहे. इतकेंच भाग्य समजा कीं, अजूनपर्यंत त्याचे जीवास धोका नाही. असें विपरीत ऐकतांच गोपिनाथाची शुद्धि जाऊन त्यानें धाडदिशीं धरणीवर अंग टाकिलें ! असा त्याजविषयी त्याच्या अकृत्रिम स्नेह पाहून हाही विव्दळ झाला. नंतर त्याचे नेत्रांस उदक लावून सावध करून त्यास हणाला: आतां आपण कांहींएक काळजी न करितां स्वस्थ असावे. माझ्या सरख्या भावाने तुमच्या स्नेहाच्या सद्गुणांचें पत्रीं वर्णन करून त्याचे मित्राने संतोषाने कारागृहांत त्यास दिलेली ही अंगठी तिकडून मजकडे नुकतीच आली आहे, माझा भाऊ त्या सावकाराचा पूर्ण विश्वासुक पिढीजात कारभारी आहे. तुमचे स्नेहाचे रक्षणार्थ त्याजवांचून दुसरें त्या ठिकाणीं कोणीं नाही. जरी तो वंदीत आहे, तरी माझ्या भावाचा व त्याचा अत्यंत ऋणानुबंध असल्यानें त्यानें त्याचे खाण्यापिण्याची टापटीप श्रीमंताप्रमाणें आंतलेआंत ठेवली आहे. चला, तुझासाठीं तेथपर्यंत येऊन त्यांची व तुमची हरयुक्तीनें भेट करवितों. माझा भाऊ माझे अगदीं वचनांत असून परोपकारीही आहे. आपले घरची बुरख्याची गाडी घेऊन उद्यांच प्रातःकालीं निघण्याचें करूं.

हे वचन गोपिनाथास अमृततुल्य वाटून विश्वासराव वंदीत पडल्याचें दुःख व तशीच त्याची सुखांत असल्याची शुद्धि, व भेटीची आशा ह्यांचा आनंद होऊन हणाला कीं, मला या वेळेस दुःखाब्धीतून पार करणारें तारूं तुम्ही आहांत. याहून विशेष माझ्यानें बोलवत नाही. असें उभयतांचें सुखद भाषण झाल्यावर आतां रात्र बरीच झाली आहे, आपण निजावे, मीही घरीं नि-

जावयास जातो, असें झणून छगनलाल निजावयास गेला. इकडे गोपिनाथास झोंप कशाची येते ! उजाडेल केव्हां आणि केव्हां मित्राचे भेटेस मार्गस्थ होईन; अशा विचारांत त्यानें ती रात्र मोठ्या तळमळीनें काढली. तों छगनलालानें पहांटेस उठून वाटचालीपुरतें बेगमीचें सामान घेऊन बरोबर थोडें खर्चासही घेतलें. आणि गाडी सज्ज करून सर्व तयारीनें मठांत आला; तों गोपिनाथही त्याजकडे येण्याचे तयारींत होताच. हा अगोदरच आपलेकडे आला हें पाहून तो झणावा, मजपेक्षांही तुझास काळजी अधिक आहे, यांत संदेह नाही. असे ते उभयतां गाडींत बसून भोजनादि प्रकार वाटमार्गी रोजचेरोज वेळचे वेळीं साखून नेमलेले दिवशीं अस्तमानों त्या शहरां सुखरूप येऊन पोहोचले. फार दिवसांनीं आपला भाऊ भेटेस आल्याचा माणिकलालभाईस फारच आनंद वाटला, व त्यानें त्याचें व त्याचे मित्राचें भोजनादिक प्रकारानें आतिथ्य उत्तम प्रकारचें केलें. हें पाहून उभयतांसही संतोष झाला. त्या रात्री ते त्रिवर्ग एकांतीं मोठ्या आनंदानें गोष्टी बोलत असतांना माणिकलालभाईनें आपले भावास मोठ्या नम्रतेनें विचारलें कीं, मध्यंतरीं या आपले स्नेह्यासहवर्तमान आज फार दिवसांनीं अवचित येऊन भेटीचा लाभ दिला, हें कसें ? नुकतेंच घरची मंडळी सर्व क्षेम असल्याचें आपलें पत्र आलें, त्यांत तर इकडे येण्याचें कांहींच लिहिलेलें नव्हतें. यावरून कांहीं मुजरत कामाकरितां आपलें प्रस्तुत येणें झालें असावें.

छगनलाल.—हो हो ! बरें विचारलेंस. तसेंच कांहीं कारण पडल्यावरून येथें मित्रासह ताबडतोब निघून आलों. तें कार्य तुजवांचून कोणासही साध्य व्हावयाचें नाही. आणि तें तुंच करशील, अशी आमची खात्री आहे.

माणिक.—दादा, आपण असें उत्तेजन देऊन सांगावयास नकोच. जें माझे हातानें होणारें असेल, तें मी आपणासाठीं साध्य करून आपणास संतोष देईन. वढील बंधूची आज्ञा पित्या-

समान आहे. जो तिचा अन्हेर करील, त्यासारिखा कृतघ्न व पातकी दुसरा कोण आहे? काय असेल तें लवकर बोला. माझेच आधिन तें काम आहे, असें आपण निश्चयानें सांगतां; त्या अर्थी तें मी ईश्वररूपेनें केव्हां करीन, असें मला होऊन गेलें आहे.

छगन०—तुझा जो मित्र तुझे खाधीन यजमानाचे यथे अटकेत आहे त्याचे विरहानें या माझ्या प्राणमित्राचे नित्यशः प्राण व्याकुळ होऊन अन्नपाणीही तुटत चाललें आहे. त्याच्या दुःखेंकरून आयुष्य असून यास काळसर्पानें बहुतकरून प्रासलें आहे. परंतु याचे पूर्ण आयुष्यसद्भाग्यानें तूं आज यास वैद्यराज भेटलास. आतां हा रोगी निःसंशय तुझे कृपादृष्टीनें बरा होईल. परोपकारार्थ आत्महित साधून हें काम शेवटास न्यावें. हें ऐकून एक घटकापर्यंत तो माणिकलालभाई या कामीं मोठ्या विचारांत पडला. त्याचे मनांत आलें कीं, विश्वासरावास गुप्तपणें मोकळें केल्यास अंगीं कृतघ्नता येऊन कदाचित् आपली सतत चालणारी नौकरीही बंद होईल व आपण धन्याचे अविश्वासी ठरूं. परंतु पुनः त्यास असें वाटलें कीं, या दुष्ट यजमानानें आपणच खोटेपणानें दुसऱ्यास ठकविण्यास प्रवर्तक होऊन, ज्या विश्वासरावानें परोपकारार्थ यथान्याय खोटेपणाचा अन्याय उघडकीस आणला; व जो अगदीं निर्दोष असून पूर्वसंचितप्राप्तसौख्याचा उपभोग घेत होता, त्यास सर्व वंदीत असतांही अन्यायानें आपले वंदीत ठेविलें. अशास मोकळें केल्यास ही गोष्ट ईश्वराचे घरीं रुजू होऊन बंधुआज्ञाही रक्षण होईल. शेवटीं हेंच मनास बरें वाटून तो झणाला, आपली आज्ञा शिरसांबंद आहे. त्याजवर यजमानाची सक्ती असतांही भक्तिपुरस्सर युक्तीनें व तो माझा जिवलग मित्र असल्या कारणानें थोडक्याच काळांत यजमानाचा टपका न घेतां त्यास मी मोकळें करतो. परंतु दादा, यांचें नांव काय? यांस त्याजवांचून इतकें दुःख करण्याचें कारण काय? व आपली यांची गांठ कशी

पडून विश्वासरावाचा पत्ता कसा समजला ? तुम्ही आपलेकडून तर ही गुप्त गोष्ट कोणास सांगणार नाही, असें माझे अंतःकरण खात्री करितें; तर ह्याविषयी मला कृपा करून सांगितल्यास मनाचें सांत्वन होऊन त्याची सुटका करण्यास मला अधिक उत्तेजन येईल. असें बोलतांच (त्याचा हेतु जाणून) छगन०— ह्याचें नांव गोपिनाथ. हा व तो सावकारपुत्र आहेत. देशा-वलोकनार्थ वडिलांची आज्ञा घेऊन हे उभयतां हौसेनें कांहीं मुद-तीनें निघाले असतां मार्गांत एके दिवशीं याच शहरां दुर्दैवाने उभयतांची ताडातोड झाली. तेव्हांपासून हा त्याचे शोधार्थ भटकत फिरत आहे. कोठेंच ठिकाण लागेना, जाणून आपले उज-नी नगरींत पुरुषोत्तमबाबांचे मठांत स्नानसंध्या करून हा निरीच्छ राहिला होता. याचा व माझा स्नेह पडल्यानें एके दि-वशीं तुम्हीं पाठविलेली आंगठी माझे हातांत पाहून एकाएकी हा दुःखग्रस्त होऊन रडूं लागला. आणि लणाला, ही आंगठी माझ्या प्राणमित्र विश्वासरावाची आहेसें वाटतें; त्याची जर भेट करून द्याल, तर मला जीवदान दिल्याचें तुम्हास श्रेय येऊन मजवर मोठे उपकार होतील. हा फार चांगला व गंभीर स्वभावाचा अस-ल्यानें मी यास अभय देऊन घेऊन आलों आहे.

नित्यशः विश्वासराव ज्या गोपिनाथाचें स्मरण करून दोन दोन घटका व्याकुळ होत असतो, तोच हा आहे, असें निःसं-शय माणिकलालास वाटून, त्यानें आपले भावास व गोपिना-थास अभय देऊन सांगितलें कीं, आतां ही मी तजवीज लौकर करतो. नंतर फार रात्र झाल्यामुळे सर्व एके ठिकाणीं निजले. प्रातःकाळीं आपले यजमानाचे वाड्यांत माणिकलालभाई नित्या-प्रमाणें जाऊन अगोदर विश्वासरावाकडे गेला. आणि लणाला, बाबारे! तूं ज्या मित्राविषयी ध्यास घेतला आहेस, तो महान् प्रय-त्नानें यथे तुझे भेटास येऊन तुला या बंधांतून मुक्त करून सौख्या-नें आपले घरीं लौकरच घेऊन जाणार आहे. तुझे नष्ट दिवस गे-

ल्याने आतां तूं कष्टरहित लौकरच होशील. हे त्याचे मनोत्साहक व प्रमोददायक वदनाब्जास टवटवी आणणारे शब्द ऐकतांच विश्वासरावास आनंदाचे भरते येऊन तो झणाला, काय काय ! माझा जिवलग मित्र गोपिनाथ ! मजसाठी महान् क्लेश भोगून दीन वेष धारण करून सुखाचा लेश न मिळतां एक परेश मनांत ध्याऊन शोध लावून भेटास आला आहे ? हर ! हर ! किती मजविषयी त्याचा कनवाळूपणा हा ! असा स्नेही विरळा. असें झणून त्याचे नेत्रांतून प्रेमाश्रु वाहू लागले. तो केव्हां भेटेल, अशी उत्कंठा होऊन घाबरा झाला. कांहीं केल्या हुंदका आवरेना. मग माणिकलालाने त्याचे सान्त्वन करून, लौकरच भेट होईल असें बोलून, त्याचे अंतःकरणास स्वस्थता दिली. आणि झणाला, जरी मजवर या कामी यजमानाची अवकृपा झाली, तरी मला त्याचे दुःख नाही. ज्या योगाने तुझी येथून सुटका होऊन तूं आपले मित्रास संतोषाने भेटून तुझी उभयतां आपले घरीं जाल त्यांतच मी अधिक सुख मानतो. परंतु तुमची या ठिकाणाहून सुटका करण्याची युक्ति अद्यापपर्यंत माझे मनांत चांगली येत नाही.

वि०—जरी मी मोकळा झालों नाही, तरी आतां तुमचे संगतीनें या बंदीतील क्लेश मला कांहींच वाटत नाहीत; मात्र तुमची कृपा असली झणजे पुरे. कदाचित् तुझी हें केलें असें व्याहरीलालास समजलें, तर तो तुमचे फार नुकसान करील. एक मात्र करा कीं, त्या प्राणदात्या गोपिनाथाची व माझी भेट लौकर करून द्या. झणजे आमचे सर्व दुःखांचा परिहार होईल; आतां त्यास भेटल्यावांचून एक घटकेचीही अत्रात्रि वर्षांप्रमाणें जाणार आहे!

माणिक० (हे त्याचे उद्गार ऐकून सद्गदित होऊन)—जसा गोपिनाथाचा तुजविषयी मित्रत्वांत विषमभाव नाही, तसाच माझाही नाही. जरी या दुष्ट यजमानाने तुझेखातर मला नौकरांतून दूर केलें तरी परमेश्वरकृपेनें अन्नवस्त्र मिळण्यापुरते

साधन मजपाशी आहे. ओलीकोरडी भाकर निवळ घरबसल्या जन्मभर मिळेल. झटले आहे: “ परोपकाराय दुहंति गावः परोपकाराय फलंति वृक्षाः॥ परोपकाराय वहंति नद्यः परोपकारार्थमिदं शरीरं॥ ” झणजे, परोपकारासाठी गायी दूध देतात; वृक्ष सुफळित होतात; नद्या वाहतात; तसेच हे शरीर परमेश्वराने प्राणिमात्रावर उपकार करण्यासाठी निर्माण केले आहे. असे असून, जो याविषयी विचार करित नाही, त्यास चतुष्पद झटले तरी चालेल. हो! एक बरी युक्ति सुचली. ती अशी की, ही पहा समोरचे कोनाड्यांत जमीन मोजण्याची लोखंडी कड्यांची सांखळी सुमारे शंभर हात लांब असून कोणाची गहाणवट पडलेली अनायासे तुझे दैवाने घेतले आहे.

ही या मागील मजवृत्त सज्ज्याचे मधील खांबाचे कडीत अडकावून या खिडकीबाहेर सुमारे अकरा वाजतां रात्री मनुष्यांची कांहीं सामसूम होत आहे तोंच सोडून देऊन एक एक कडीने बागेत उतरून भिंतीबाहेर पडावे. आणि लागलीच ही बाहेर आलेली सांखळी पुनः भिंतीचे आंत बागेत टाकावी, झणजे दुसऱ्याचा रिधाव आंत होणार नाही. त्या संधीस तेथे मी परवांचे दिवशी येऊन उभा राहीन, झणजे लागलीच युक्तीने तेथून चोरवाटेने मी तुझ्यास आपले घरी घेऊन जाऊन तुमचे मित्रास भेटवीन. आतां मी परवानगी घेतो. वेळेचे स्मरण ठेवून अदमासाने बाहेर पडण्याचे करावे. मी उद्यां आजारी असल्याचा यजमानास निरोप पाठवून बाड्यांत येणार नाही. तुमचे नित्य बंदोबस्तासाठी सुज्ञ मनुष्यास पाठवीन. ही खिडकी पूर्ववत् त्या वेळपर्यंत बंदच असू द्यावी. अशी मसलत सांगून तो निघून गेला.

संकेताप्रमाणे विश्वासराव योजिलेल्या युक्तीने तेथून निघून गेल्यावर प्रातःकाळी बागेतील माळ्याने येऊन व्याहारीलाक सावकारास उठवून बंदी दिली की, शेटसाहेब ! आपले बाड्याची, बागेच्या बाजूची माडीवरील नेहेमी बंद असलेली खिडकी उघडून

तिचे कटड्यास लोखंडी सांखळी बांधून त्या योगाने कांहीं तरी चोरी करून कोणी निघून गेला असावा. चला उठा. मी समक्ष दाखवितों की, खिडकीस बांधलेली सांखळी बागेत लोंबत पडली आहे. हे ऐकतांच तो सावकार घाबरा होऊन अगोदर माडीवर जाऊन खोलीस कुलूप होते ते काढून पाहतो, तो, आंत विश्वास-राव नसून माळ्याने सांगितल्याप्रमाणे सांखळीसह ती खिडकी उघडी आहे. मग आपले जागी मोठा पश्चात्ताप पावून विचार-पूस करतांना त्यास कांहींच कोणी याविषयी सांगेना. दोनच दिवस आपला जामदार अनारी आहे तोंच असा दुसऱ्याचे हातून बंदोबस्त नसल्याने दगा झाला. असो. याविषयी विचार पुढे करितां येईल. असें लक्षण चीजवस्त पाहतांना सर्व जागचे-जागी कायम आहे. याचाच संतोष मानून मनांत विचार केला की, इतके दिवस तर मी त्यास बंदीत ठेवून त्याचे हाल केले; हीच शिक्षा त्यास बस आहे. तेच दिवशीं दोनप्रहरीं माणिकलाल, प्रकृतीस थोडासा आराम पडलासें दाखवून डोकीस रुमाल बांधून वाड्यांत आला. तेव्हां त्यास सर्व हकीगत सांगून सावकार लणाला, कोणच्या मसलतीने तो पुनः आपल्या हातीं लागेल ? आपलेविषयीं तित्क-प्राय यजमानाचे मनांत संशय नाहींसे पाहून माणिकलाल लणाला: ईश्वरानेच त्यास ही संकटांतून पार पडण्याची युक्ति सुचविली असावी. इतकेच धन्य माना की, तो उत्तम कुळां-तील संभावित सद्गृहस्थ असल्याने तुमचे कांहींएक त्याजकडून नुकसान झालें नाहीं. त्याने केलेल्या कृत्यास हीच शिक्षा फार झाली. अजूनही त्याचे सौख्य बुडविण्याची इच्छा आपणांस आहेच ना? आतां त्याचा नाद मुळींच सोडून द्यावा हे मला बरे वा-टते. असें लक्षण त्याने त्याचे समाधान केले.

इकडे विश्वासरावाची आणि माणिकलालाची त्या रात्री कोटाबाहेर गांठ पडून दोघेही घरी गेले. तो तितक्यांत छगन-बालही एकटाच हिर्मुष्टी होऊन तिसरेप्रहरापासून गोपिनाथ

नाहींसा झाल्यामुळे शोधास गेलेला, त्याचा कोठेंच ठिकाण
 लागेना झणून परत आला. मित्राचे भेटास उत्सुक झालेल्या
 विश्वासरावास हे समजतांच त्याचे विरहेकरून एकदम देह-
 भान नाहीसें होऊन तो शोकग्रस्त झाला. ज्या माझ्या प्राणमित्रानें
 मजसाठीं महान् प्रयत्न करून अशाही संकटांतून आज मला
 मुक्त करून आणलें, ज्यास मजविषयीं रात्रंदिवस ध्यास लागून
 जो निरीच्छतेनें उदास होऊन तापसवेषानें शोध लावीत फिरत
 आहे, ज्यानें मजसाठीं प्राणावर उदार होऊन काळसर्पाचे हातून
 मला सोडवून कनवाळपणानें जीवदान दिलें, तोच माझा
 प्राणसखा गोपिनाथ मला भेटण्यास अति उत्कांठित असतांना, एका-
 एकीं नाहींसा कसा झाला? पूर्वी याच शहरांत तो मला नाहींसा
 झाल्यापासून त्याची जीवंत असण्याची आशा मला अगदीं नव्हती. प-
 रंतु दैवयोगानें पुनश्च भेटीचा आज प्रसंग आला होता. पण या ह-
 तभाग्याचे कपाळीं तें सौख्य कोठून लागणार!! हर हर! आतां त्या-
 ची माझी कशाची भेट होते! त्यास कांहीं तरी विपरीत झालें अ-
 सावें; बाकी मी आजच या वेळेस येणार, असें त्यास पक्कें मा-
 हित अमून, तो जेव्हां अद्याप आला नाहीं, त्याअर्थीं असेंच खरें. तथापि, क-
 दाचित् शहर मोठें असल्या कारणानें कोठें रस्ता चुकला असेल तर स-
 काळीं येईल. ही कांहीं आशा वाटून सर्वांनीं दम धरला होता. परंतु
 उपयोग काय? दुसराही दिवस गुजरला; तरी ठिकाण नाहीं. वि-
 श्वासरावाचें दुःख पाहून या दोघांसही फार वाईट वाटलें. हा अगदीं
 वेडा होऊन वारंवार रडूं लागला. पुढें अगदींच त्याजवांचून कर-
 मेना झणून त्याचे शोधास जातो; मला आज्ञा असावी; असें त्या
 दयाळू दोघे लालांस विचारतांच त्यांनीं प्रामाणिकपणानें विश्वास-
 रावाची झणून गोपिनाथानें ठेवलेली मोहोरबंद संदुक जातेस-
 म्यीं त्यास देऊन ते झणाले, तुमचें यांत काय असेल तें पाहून
 घ्या. हा त्यांचा विश्वासुकपणा पाहून विश्वासरावास आश्चर्य वा-
 टलें, आणि झणाला, पृथ्वीवर तुमचेसारखे प्रामाणिक प्राणी आ-

हेतू लणूनच सर्व व्यवस्थित होत आहे. हे तुमचे उपकार माझ्या-
च्याने कधी फिटणार नाहीत. या संदुकीत काय ते माझे जवाहिर आहे.
असे लणून त्याने त्यांतील सुमारे दहाहजार रुपयांचा ऐवज काढून
संतोषाने त्यांस देऊन मोठ्या दुःखाने गाईवरून तो निघाला.

भाग ४ था.

पुढे विश्वासराव मित्रशोधार्थ कित्येक दिवस फिरत असतां
त्याचा कोठेच ठिकाण लागेना. एके दिवशीं प्रातःकाळचे सुमारास
हस्तनापुरासंनिध आला आहे, तो शहराबाहेर एक उत्तम जल-
भरित रमणीय व शोभायमान असलेले सरोवर सभोवतीचे गर्द व
उंच वाढलेल्या वृक्षांनीं आच्छादित असून त्यांतील सूर्यविकासी
कमले आपआपलीं मुखें प्रफुल्लित करून आंतील आरक्तता
सूर्यकिरणांसह मिश्रित करून त्या जलाशयावर आपली कांति
पसरित आहेत. याचप्रमाणें, चंद्रविकासिनी कमलिनी, लज्जित
होऊन आपआपलीं मुखें आच्छादित करून मकरंदेच्छु भ्रमरांस
बाहेर न पडण्याविषयीं प्रतिबंध करित आहेत. त्यांतील स्वच्छ
उदकाचे योगाने सभोवतीचे तटावरील अनेक जातीचे मोठमो-
ठाले डेरेदार उंच वृक्षांचे खांद्यांवरील पक्ष्यांसह त्यांत प्रतिबिंब
पडून, जणू काय आंतून उलटे वृक्षच हारीनें लावले आहेत
असे दिसू लागले. अशीच अनेक तऱ्हेची जलांतील जलचरांची
तशीच बाहेरील शेतें, मळें, प्रफुल्लित बागा, व सभोवतीचे,
दोंगरांवरील हिरवीगार वनश्रीची शोभा पहात पहात जातांना,
शहराबाहेर कितीएक श्रीमान् लोकांची लहान लहान मुले हरणा-
च्या व बोकडाच्या लुबुकळ्या गाड्यांतून वसून हवा खाण्यास
निघाली आहेत. असा त्या शहरांतील अनेक तऱ्हांचा चमत्कार
पहात दहा घटका दिवसाचे सुमारास बरोवरील शिष्यांसह विश्वास-
राव एके मोठे मठांत येऊन वेगळीच स्वच्छ जागा पाहून उतरला.

कितीएक दिवस त्याही शहरांत त्यानें आपले मित्राचा शोध केला; परंतु ठिकाण कोठेच नाहींसें पाहून चित्त उदास होऊन त्यानें विचार केला कीं, घरीं जावें. आईबापांस आपली काळजी लागून आपल्यावांचून ते अगदीं क्षीण झाले असतील. पुनः मनांत आलें कीं, घरीं जाऊनही उपयोग नाहीं. घरीं जातांच गोपिनाथाचे आईबाप अगोदर मला येऊन विचारतील, तेव्हां मीं त्यांस या लाजिरवाणे मुखानें काय उत्तर द्यावें ? याचप्रमाणें, सर्व शहरांतील आप्तवर्गमित्रांस काय सांगावें ? तर न जावें, हेंच बरें दिसतें. येथेच कोठें तरी शोध लागेपर्यंत या शहरांत राहून कांहीं मनाप्रमाणें रोजगार मिळाल्यास बरें; नाहींपेक्षां ईश्वररत-वन करून स्वस्थ राहावें. असा विचार करून नित्यशः निष्ठेनें श्री व्यंकटेशाची श्रीमंती थाटानें पूजा करून, कोठें कांहीं दिवस फारसा बाहेर न जातां तेथेच राहिला. सहज एके दिवशीं अस्त-मानचे दोन घटका दिवसाचे सुमारास ढोकीस शुभ्र दुपेटा बांधून विश्वासराव देवदर्शन करून मठांत येत असतां, राजवाड्याचे गर्जेद्रदरवाज्यासमोर हवाशीर बगिच्यांत एक रमणीय हजारी कारंजे जलपूरित असून त्याचे फंवारे उडत होते; त्यांचे बाजूस एक नूतन पक्करसईचे अत्युत्तम पक्कानांचे दुकान सुरू होतें; त्या ठिकाणीं त्या दुकानाचे पुढील पडवीत हौदासंनिध येऊन तो बसला आहे; इतक्यांत दरवार बंद करून गर्जेद्रदरवाज्याचे सज्ज्यांत अष्टप्रधान व मानकऱ्यांसहवर्तमान तेथील वंशवर्धन राजा शहरांतील चमत्कार पहात आहे; व खालीं वाट पहात असलेल्या कितीएक लोकांचे मुजरे घेत आहे; व इकडे कांहीं राजकीय गोष्टी बोलत आहे; इतक्यांत एकाएकी राजाची नवीन दुकानाकडे नजर जाऊन विश्वा-सरावाचीही नजरानजर झाली. राजानें त्याची इश्रत व थोरपणा पाहून कांहीं मनांत आल्यावरून त्याजकडे कळत नकळत एक बोट केलें. त्याचीही त्यावर नजर पोहोचून चतुरतेनें त्याजला दोन बोटे दाखवून विश्वासराव लागलाच उठून गेला. हे कृत्य त्यांतील

मुख्य दिवाणानें पाहून यांत कांहीं तरी योजना असावी, असा तर्क बांधून, आपले जवळील हुज्यास संज्ञेनें सुचविलें कीं, हे अपरिचित गृहस्थ कोठें राहतात, याचा याच पावलीं शोध घेऊन घेऊन कळीव. त्याप्रमाणें त्याणें त्याचे पाठोपाठ जाऊन आनंदस्वामीचे मठांत त्याचें वास्तव्य आहे असें कळविलें. नंतर प्रहररात्री फराळ आटोपल्यावर अंगावर शालजोडी घेऊन साध्या वेषानें तो मुख्य प्रधान त्या मठांत जाऊन पाहतो, तो सोन्याचे प्रभावळींत श्री व्यंकटेशाची मूर्ति वसविली असून तिची, सुवासिक पुष्पें तुळसीदळयुक्तमंजिन्या इत्यादिकेंकरून षोडशोपचार पूजा बांधली आहे; दोहों बाजूनीं वृतपूरित सुवर्णनिरांजनें व समया प्रज्वळित केल्या आहेत; तशाच उंची अगरवत्या, कापूर हालकारत्या, व दशांग गोळ्या लाविल्या असल्यानें चोहोंकडे त्यांचा परिमळ दरवळून गेला आहे; शिष्यमंडळी वरचेवर वाती सारीत आहे; पुढें वस्त्राच्छादित नैवेद्याचें ताट अडणीवर नुकतेंच आणून ठेविलेलें सिद्ध आहे; त्या पुढें आसनावर विश्वासराव ध्यानस्थ बसलेले आहेत; असें पाहून प्रधानानें शिष्यांस विचारलें कीं, महाराजांची ध्यानपूजा कोठपर्यंत होणार? आह्मांस दर्शन घेऊन प्रसाद घेणें आहे. ते हणाले, ध्यानविसर्जन होऊन श्रीव्यंकटेशास नैवेद्य समर्पण करण्याचा आतांच संधि आहे; आपणांस प्रसादाची इच्छा असेल तर क्षणभर बसावें. असें ते सांगत आहेत, इतक्यांत विश्वासरावांनीं आपले मुखवरील शालजोडी झटकून काढून हात जोडून देवास प्रथमतः साष्टांग नमस्कार घातला; आणि लागलीच नैवेद्य अर्पण करून अर्ती केली. अशी त्याची श्रीव्यंकटेशचरणीं दृढभक्ति पाहून प्रधानाचें अंतःकरण साल्हादित झालें. नंतर तो प्रधान विश्वासरावास साष्टांग नमस्कार घालून हात जोडून पुढें उभा राहिला. विश्वासराव फार धूर्त असल्यानें त्यानें ताडलें कीं, हा कोणी मोठा मनुष्य असून कांहीं तरी कारणास्तव इतका नम्र-

शाला आहे. मग त्यास तीर्थप्रसाद देतांच प्रधान त्याचे ईश्वरी ऐश्वर्याचे तेज पाहून मोठ्या भक्तीने आर्जवपूर्वक त्यास लणाला, घरणाजवळ किंचित् माझी प्रार्थना आहे; आज्ञा शाल्यास बोलतो.

वि०—येथे व्यंकटेशद्वारी काय प्रत्यवाय आहे ?

प्रधान०—आज्ञा, आपले वास्तव्य कोणचे स्थळी, व आपला इकडे येण्याचा उद्देश कोणता असावा ?

वि०—आमचे राहणे जनस्थानी असून, मुख्य पूज्यस्थान गुरुघराणे श्री व्यंकटेशगिरीवर आहे. आम्ही गादीवर बसल्यापासून कितीएक शिष्यस्थाने, तशींच गुरुबंधूंची घराणी पाहाण्यांत आली नाहीत यास्तव ती पाहून प्रसाद द्यावा या हेतूने व तीर्थयात्रा, देवस्थाने घडावी या उद्देशाने इकडे आलो आहोत. कांहीं दिवस येथेच व्यंकटेशाचे वास्तव्य व्हावे असा आग्रह पडल्यावरून राहणे भाग आले.

प्रधा०—आपली संगती कोणास सुखावह होणार नाही ! जेथे आपले वास्तव्य होईल, ते स्थळ व तो देश पवित्र आहे; यांत संशय नको. सत्संगतीचा महिमाच असा. माझे तरी भाग्य मोठे, लणून आज महाराजांचे दर्शन झाले. बरे, प्रस्तुत आपणास कोण्या पुण्यपुरुषाने राहून घेतले आहे ?

वि०—वंशवर्धन राजाने.

प्रधा०—राजाचा व आपला कांहीं नात्याचा संबंध आहे ?

वि०—ईश्वरी नाते. आमची श्रीव्यंकटेशाची गादी, व तेच राजाचे गुरुबंधुस्थान; त्याजवरून उभयतांचे गुरुबंधूंचे अतिप्रेमाचे नाते आहे. येथे सदोदित राहून दर्शन व्हावे, असा राजाचा विशेष आग्रह दिसला; तथापि ते पुक्त वाटत नाही. एकांती दोन तीन दिवसांनी मात्र आमची उभयतांची भेट होत असते.

प्र०—आज अस्तमानाचे वेळेस आपण गर्जेद्रदरवाज्या स-

मारील हजारी कारंज्याचे समीपचे दुकानीं वसलां असतां, राजानें एक वोट दाखविण्यावरून आपण जीं त्यांस दोन वोट्यांची खूण केली, त्यांतील हेतु काय असाया ? हें समजण्याविषयीं हा दास अत्युत्सुक आहे, तर कृपा व्हावी.

वि०—(न ओळखलेसें करून) विचारता ल्हणून सांगावें इतकेंच, बाकी ही गोष्ट सांगण्यासारखी नाहीं. परवांचे दिवशीं सरकारची आणि आमची एकांतीं भेट झाली; ते वेळेस राज्य-स्थितीविषयीं कांहीं गोष्टी निघाल्या. त्यांत अष्टप्रधानांचे मताशिवाय राज्यांत कोणतीही गोष्ट होत नाहीं, असा त्यांचे बोलण्याचा भाव दिसला. त्यावरून आमचे तोंडांतून सहज आलें कीं, केवळ इतकें अंकितपणानें वागणें हें आपल्यास योग्य दिसत नाहीं. कांहीं तरी त्यांवर आपली जरब असावी; ल्हणजे प्रधानादि लोक नम्र वागून सदोदित धाकांत असतात. हें ऐकतांच आवेश येऊन त्यांनीं उत्तर केलें कीं, माझे एकदयाचे अंगीं सर्व राज्य चालविण्याचें सामर्थ्य आहे. आतां एकाही प्रधानाची मला जरब नाहीं. पहा मी ह्यांपुढें त्यांचा कसा वंदोवस्त ठेवतां. ते असें बोलून व्यंकटेशास नमस्कार करून स्वारी राजवाड्यांत गेली. जातांना एका प्रधानाचे मात्र साह्य ठेवीन असें ल्हणाले होते. त्याच खुणेनें त्यांनीं एक वोट दाखविलें. ही गोष्ट आत्मास फार वाईट वाटून कोणीकडून विचारलें असें झालें. तत्रापि दोन तरी असूं द्यावे, असे-विषयीं आली ती दोन वोट्यांनीं त्यांस संज्ञा केली.

प्रधा०—(असा कायम झालेला संकेत कळतांच काळिजांत एकदम धस्स होऊन आपणाशीं ल्हणाला, हें तर आपणावरच आलें. एकवार प्रधानपद गेल्यावर पुनश्च प्राप्त होणें कठिण. असें जाणून अति नम्रभावानें प्रार्थना करून) महाराज, मीच मुख्य प्राधान आहे. माझे पद जेणेंकरून भ्रष्ट न होईल, असें अभय मिळावें. इच्छे-प्रमाणें श्रीव्यंकटेशपूजा यथाशक्ति मजकडून होईल. आपली कृपा होऊन माझे हें कार्य होईलच, अशी मी खात्री वाळगतां.

वि०—पूजा तुळसीपत्राची. याहून काय पाहिजे? व्यंकटेश-
द्वारीं रिद्धिसिद्धि रावत आहेत. एकवार मनांत आले पुरे
कीं जें पाहिजे तें लागलीच सिद्ध.

प्रधान०—(अत्याग्रहानें बरोबर आणलेल्या पांच लक्षांच्या
हुंडीचिठ्या पुढें ठेवून) महाराज, या तुळसीपत्राचा स्वीकार व्हावा.
माझे पद कायम असल्यास एक दिवसांत या पायांचें प्रसादानें
याहूनही अधिक द्रव्य मिळवीन.

वि०—ईश्वरीच्छा. बा वेळेस ही तुमची सेवा घेऊन कार्य
करावें, असंच त्याचे मनांत दिसतें. असो, आतां निष्काळजी
राहावें. परंतु एक आमचें सांगणें आहे. तें असें कीं, ही गोष्ट
राजास समजूं नये. समजल्यास तो व्यंकटेशास दोष लावील.
तर हें लांछन न देतां नित्यशः देवदर्शन एकवार घेतल्याखेरीज
राहूं नये. मग प्रधान, आज्ञा असें झणून—दिलेला प्रसाद नम-
स्कारपूर्वक ग्रहण करून गुप्तपणानें आपले बाड्यांत जाऊन
स्वस्थ निजला.

दुसरे दिवशीं तो दरबारांत गेल्यावर सहज कांहीं घरगुती
कामावरून राजाची मजीं रुष्ट होऊन ते दिवशीं तो कोणापाशीं
कांहींएक बोलला नाहीं. त्यावरून मुख्य प्रधानाचे मनांत खूण
पटली. पुढें ही गुप्त वार्ता एकमेकांत कर्णोपकर्णीं पसरून सर्व
प्रधानांनीं आपआपलें पद कायम राहावे झणून विश्वासरावाकडे
जाऊन त्यानें कांहींएक न घेण्याची इच्छा दाखविली असतांही
वळेंच आर्जवानें कोणीं दोन लक्ष, कोणीं एक लक्ष, अशी जशी
जशी ज्याची योग्यता, त्या त्या प्रमाणें द्रव्य देऊन त्यांनीं श्री व्यं-
कटेशाची पूजा केली. आणि नित्यशः दर्शनास येण्याचें कवूल क-
रून पृथक् पृथक् एकमेकांस समजूं न देतां अभय घेऊन गेले.

अशा योगानें विश्वासरावास बरेंच द्रव्य प्राप्त होऊन नि-
त्यशः सर्व प्रधान व्यंकटेशाचा प्रसाद घेऊन जात असल्यानें

मानकरी, कारभारी आदीकरून सर्व लोकांत त्याची कीर्ती पसरली. रोजचेरोज मठांत दर्शनाची गर्दी होऊं लागली. पुढें सर्वास समजलें कीं, जें पाहिजे तें काम श्रीव्यंकटेश महाराजांचे हातून होणार आहे. झणून ज्यांचा गांव, जहागिरी, इनाम, वर्षासनें कांहीं फार दिवसांपासून व कांहीं नुकतीं सरकारांत जप्त झालीं आहेत, व तसेंच ज्यांस नूतन मिळण्याची आशा आहे, त्याप्रमाणेंच ज्या लोकांचे मामले, हजारीपणा, सरनौबती आदीकरून रोजगार बंद झाले आहेत, व ज्यांस नवीन संपादन होण्याची उमेद आहे; असे हितेच्छु लोक कितीएक दिवस श्रीव्यंकटेश महाराजांची एकांतीं गांठ घेण्यास झटूं लागले. आणि भेट झाल्यावर आपआपला कार्यभाग साध्य करून घेण्यास्तव पूजनावदल कोणी एक वर्षांचें, कोणो सहा महिन्यांचें उत्पन्न देण्याचे संकल्प करूं लागले. अष्टप्रधानादि सर्व मंडळी अंकित असल्यानें कोणतीही गोष्ट केल्यास उघडकीस येणार नाहीं, आणि या वेळेस मातीचें सोनें होण्यासारखी दैवाची अनुकूलताही दिसत आहे, असें मनांत आणून विश्वासरावानें दहापांच लक्षांचे उत्पन्नाचीं एक दोन मोठमोठीं कामें हातीं घेतलीं. आणि एके दिवशीं नित्याप्रमाणें मुख्य प्रधान देवदर्शनास आल्यावर एकांत संधि पाहून त्यास झटलें कीं, दोन ब्राह्मणांच्या जहागिरी सरकारांत फार दिवस जप्त असून ते नित्यशः व्यंकटेशदर्शनास येत असतात, व त्यांची अंतःकरण पुरःसर भक्ति पाहून जहागिरी सुटतील, असा त्यांस प्रसाद मिळाला आहे; जाणून तें श्रय घेण्याचें मर्जीप्रमाणें व्हावें.

प्र०—(हात जोडून) मी केवळ निमित्त मात्र आहे. असेंच ईश्वराच्या मतांत आल्यावर ही अवज्ञा मजकडून होईल तरी कशी?

वि०—हें जाणूनच वाणी खर्च केली.

प्र०—माझे हातून हीं कामें श्रीव्यंकटेश कृपेनें होऊन यश येवो. असें झणून त्यानें जाण्याची परवानगी घेतली. याचप्रमाणें

युक्तीयुक्तीने सर्व दरवारी लोकांचा नम्रतेचा रुकार विश्वासरावा-
ने भिन्नभिन्नपणे बेलला.

पुढे त्या लोकांकडून अर्जासह सनदा दरबारांत आणवून चौ-
कशी सुरू केली. मुख्य प्रधानाचे मत पढल्याप्रमाणेच सर्वांनी आप-
आपले अभिप्राय देऊन जलदीने दाखले दप्तरांतून काढले. व जे
कारणिक दाखले सरकारदप्तरांत मिळण्यासारखे नव्हते, त्यांविषयी
अनुकूलसे साक्षीपुरावे मसलतीने घेऊन ठरविले की, यांचा जहागिरी-
वर हक्क खरा पोहोचत असून यांच्या पूर्वजांनी त्या सनदा मिळवि-
ल्या आहेत. त्यांनी सरकारची कामे इमानेइतवारें करून प्रसंगी
फार मदत केल्यामुळे वंशपरंपरा जहागिरी चालू देऊन कोण्याही
राजवंशजाने त्यांस प्रतिबंध करूं नये असें मागील लेखांवरून
स्पष्ट होते. परंतु त्याच ठरावांत एक अटक लिहिली आहे, ती
अशी की, यांतून जर कोणी या राज्यांत कपटाने फितूर होऊन
दंगा करण्याचा इरादा बाळगून राज्यास अपाय आणील, तर
मात्र त्याच्या दिलेल्या सनदा रद्द होतील. त्या ठरावाप्रमाणे वाग-
णूक झाली नाही व फितूर दिसला झणून दिलेल्या जहागिरी जप्त
केल्या आहेत. परंतु हल्ली चौकशीअंती या गोष्टीचा पुरतेपणा
यथान्याय पुरावा पाहातां असें दिसते की, जाणूनवुजून नुकसान
व्हावे या हेतूने यांचे प्रतिपक्षकारांनी सरकारास खोटीच त्यांची
ऊवाढी दर्शवून सनदा रद्द करविल्या आहेत; असें सर्व कागद-
पत्र, व साक्षीपुराव्यावरून पंचानुमते न्यायदरबारांत ठरते.
आतां ही गोष्ट सरकारास खरी समजल्यावर जहागिरी न सोडणे
हें न्याय नव्हे, यासाठी न्यायसभा पुनः असा ठराव करते की,
या जहागिरी संपादकांचे औरस वंशज गोविंद शंकर राजोपाध्ये
व रामचंद्रपंत सुभेदार यांच्या जप्त केलेल्या जहागिरी परत
द्याव्या व पूर्वीचे सनदेप्रमाणे आजपासून सरदेशमुखी, शेंकटा
सहोत्र्यासुद्धां ज्यांच्या त्यांच्या त्यांजकडे चालू कराव्या. आणखी
एक असा ठराव करणे जरूर दिसते की, या गोष्टीस आज पंधरा

वै झालीं, लडाईचे कामांत फितुर करणारे ह्मणून यांचे वडिलीं संग्रामांतून नजरबंद करून परत लाविले; तेव्हांपासून जप्त केल्या जाहगिरींचा वसूल सरकारांत जमा आहे, त्यापैकी सरकारनजराण्यावढल पांच सालचा वसूल वजा घालून बाकी शिल्लक राहिलेले दहा दहा लक्ष रुपये प्रत्येकानें आपआपली पावती देऊन आजच घेऊन जावे. याप्रमाणें सर्वांचा अभिप्राय पडलासं पाहून राजानेंही तें मंजूर करून त्या ठरावबंदावर आपले सहीची शिक्का-मोर्तब केली. आणि लागलीच सन्मानानें त्यांचे हातीं ठरावासह सनदा देऊन पैसा देवविला. त्यांतील निम्मे पैसा बोलल्याप्रमाणें त्यानीं श्रीव्यंकटेशचरणीं समर्पण केला. आणि दोघेही आभार मानूच आनंदानें तीर्थप्रसाद घेऊन कृतकृत्य होसाते चालते झाले.

वर लिहिलेल्या युक्तीनें कितीएकांचीं कामें करून सुमारे एक वर्षांत विश्वासरावानें पांच कोटींची संपदा मिळविली. जी गोष्ट काढावी, ती सर्वास मान्य होऊन एकदम अष्टप्रधानांचें मत पडत असल्यानें अशीच बनेक प्रकारची मोठमोठालीं कामें होत असत. अशी दिवसानुदिवस वृद्धी होत चालली, तेव्हां विश्वासरावानें विचार केला कीं, ही गोष्ट आतां कधीं तरी उघडकीस येणार; तर सर्व लोकांची अनुकूलता करून त्यांस आपले अंकित करून घेतल्याशिवाय चांगला परिणाम नाहीं. जाणून राजाश्रित शास्त्री, पंडित, न्यायाधिश, मौलवी, सरदार, मानकरी, अमीर, उमराव, स्वार, शिवंदी, तोफखान्यावरील व हत्तीखान्यावरील आदीकरून सर्व लोकांस आंतून योग्यतेनुरूप वरचेवर बक्षिसं देऊन वेतनेंही चालूं ठेविलीं. मग तर दुर्बट गोष्टही साध्य होण्यास करतलमल झालें. सर्वास पूर्ण भक्ति लागून जी जी ज्यांस दुर्मिळ वस्तु प्राप्त होई, ती ती ते आनंदानें श्री व्यंकटेश महाराजांस अगत्य असावी, या हेतूनें आणून देत असत. पुढें प्रधानादीकरून सर्वांचे मनांत आलें कीं, श्री

व्यंकटेशास मंदिर नाहीं, तें बांधून द्यावें. त्यावरून भरवस्तोत एक प्रशस्त जागा घेऊन मंदिराचें काम जलमंदिरासह सुरू करण्याचा वेत केला. व मोठमोठाले प्रसिद्ध शिल्पविद्यानिपुण कामगार लोकांकडून त्याचे अप्रतिम तऱ्हेचे नकाशे तयार करविले. आणि तें काम उत्तम होण्यासाठीं त्यांकडेसच तें पुरें करून देण्याचें सोंपविलें. व जागोजागचे नामांकित शिल्पशास्त्रज्ञ कारागीर लोक, उत्तम चंदनाच्या व शिशवीच्या विनडाक तुळ्या व जें जें तत्संबंधी उंची निवडक सामान, ज्या ज्या ठिकाणीं होतें त्या त्या ठिकाणचे कामगारांस हुकूम लिहून नेमले मुदतींत आणविलें. इकडे राज्यांत नवीं नवीं कामें काढून व त्यांचे आकारणीच्या कामाचें दर ज्यास्ती देऊन त्या फसरींत सामानाची खरेदी करविली. याचप्रमाणें ज्या ज्या कारखान्यावरील कारागीर व मजूरलोक आणले त्यांची हजिरी तिकडेच चालू ठेविली. सारांश व्यंकटेशद्रव्याचें जेणेंकरून जितकें रक्षण होईल याविषयीं सर्वच जपू लागले. नमुन्याप्रमाणें तीं कामें इच्छेनुरूप एक वर्षाचे आंत सर्व तयार करविलीं. जे वेळेस मंदिरास काम लाविलें, तेव्हांच सभोवतीच्या वाडीचें संगमरवरी पाषाणमय काम सुरू केलें. आणि आंतील चित्रविचित्र रंगाचे फरसबंदीमधील जलमंदिराचे सभोवतालीं नानातऱ्हेच्या देखाव्यांचे सुरू, पोफळी, नारळी, आदीकरून वृक्ष; तसेच माळी लोक ठेवून सुगंधी फुलझाडांचे ताटवे, व मधून मधून नामांकित फळझाडे लावून मंदिराचें काम पुरें होण्याचे संधिसच सर्वास प्रफुल्लता आणविली. मंदिराचे पुढील चौकांतील मुख्य दिवाणखाना पृथक् बैठकीचा दरवारमहाल लपून जो तयार केल्य होता त्याचें वर्णनच करितां येत नाहीं. नाना तऱ्हेचे मसाले कमवून त्याचे आंतील व बाहेरील बाजूंस गिलाव्याचीं पुटें देऊन त्यांवरून उत्तम कारागीर चिताऱ्यांच्या हातून इन्द्रभुवनादि अप्सरानृत्यासह सुवर्ण शार्ङ्गें रेखांकित केलेलीं मोहक अत्युत्कृष्ट

देखाव्याचीं चित्रें जीं पाहण्याबरोबर कितीही मन उद्विग्न असलें तथापि तें स्थिर होऊन सौख्य वाटून तेथून हलावेंसें वाटूंच नये; अशा प्रकारचीं काढलेलीं होती. व अस्सल साँगधिक मैलागिरी चंदनाची खोदीव जाळीदार कोंदणयुक्त कांधनमय केलेली बरीक विनरेष तक्तपोशी घमकत होती. तसेंच आंतील बिलोरी सामान ठिकठिकाणीं विलसत होतें. जागोजाग बैठकीच्या जागेंतून प्रत्येक दालनाच्या बेतानें केलेल्या परांच्या रुजाम्यांवरून उंची गालीचे शोभत होते. सभोवतालच्या नकशीदार जाळीच्या खिडक्यांच्या व झरुक्यांच्या तावदानांमधून तन्हेतन्हेच्या रंगांचा प्रकाश पडत असे. दोहों बाजूनी चक्राकार मोटमोठाले रुंद जिने काढलेले असून, त्यांतून चढतां उतरतां पायांस न रुतण्यासाठीं ते गजनीच्या गाद्यांनीं मढविले होते. याचप्रमाणें चौफेर तीन मजलेपर्यंत एकसारखी रचना केली असून, आरशाप्रमाणें घोंटीव उंच जोत्याचे चार चौक करविले होते. मधील चौकाचे मध्यभागीं श्रीव्यंकटेशाचें मंदिर गंडिकेच्या शिळेचें प्रतिबिंब दाखविणारें अष्टपैलू अर्धवृत्त रचनेचें तयार केलें असून, मधून मधून स्फटिकमय कागदाच्या जाळ्याप्रमाणें खोदीव नक्षीदार जाळ्या काढल्या होत्या. श्रीव्यंकटेशाचे मुख्य गाभाऱ्यांत रत्नस्रष्टित् सुवर्णमय सिंहासन करविलें होतें. त्यावर श्रीव्यंकटेशाची मूर्ति सुमुहूर्तानें जलादिभास करून स्थापन केली. तिजला तेजस्वी हिऱ्यांचा मुगुड, भरजरी पोषाग, कंठांत पाचूचें पेंढें व मौक्तिकहार, आणि अंगावर भूषणें घालून उत्सव केला. भाणखी एक साधणूक अशी करविली होती कीं, सूर्योदय होतांच सूर्यकिर श्रीव्यंकटेशाचे मुगुटासह मुखार पडून त्याचें प्रतिबिंब त्या जडावाचे सिंहासनावर पडावें. तें तेज एकवटून चौफेरचे बिलवरी, पैलूदार सोनेरी चौकटीच्या आयऱ्यांवर पडून सर्व गाभाऱ्यांत अनेक गाभारे दिसावे व तशाच त्यांतून चौहोकडे मूर्तिही दिसाव्या. त्या तेजावर कोणाचीही नजर न ठरतां वरचेवर नेत्रांस अंधारी

येत भसे. अशीच वरील फळसाची रचना सुवर्णमय चित्रविचित्र अप्रतिम देखाव्याची केली होती. आणि त्या मंदिराचे बाहेरील मंडपाचे स्फटिकमय गाभाऱ्यांत जातांना तेथे ज्या ठिकाणी पाणी खेळविलेले होते, त्या ठिकाणी जमिनीचा भास न्हावा; व जेथे खरीच जमीन होती त्या ठिकाणी उदक भासून कितीएक धूर्त मनुष्येही चाचपडून पडत. त्या ठिकाणी जागोजाग चौफेर चौकांत व बगीच्यांत हौद व कारंजी तयार करून गोडेपाण्याचे नळ सोडून सर्वच जलभरित करविलेले होते. त्या मंदिराची जलमंदिरासह बागेची व सभोवतालचे वाढीच्या आंतील संगमरवरी पटांगणाची रचना पाहू गेल्यास सृष्टीतही दृष्टीस पडणे दुर्लभ.

असो, असे अप्रतिम मंदिर तयार झाल्यावर स्थापन केलेल्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा व ब्राह्मणसंतर्पण करावयाचा मुहूर्त लागली-श्व शास्त्री, व ज्योतिषी, यांच्या मताने काढून पंचपक्षान्नांचे बेताचा दहा हजार पात्रांचा संकल्प करून मत्के दिले. मध्यंतरी एक दिवस उरलासे पाहून प्रधानाने विनंति केली की, महाराज, या समारंभास आपले गुरुबंधु राजेसाहेब येतीलच; आणि आपलीही त्यांस सूचना झाली असेल.

विश्वा०—हे काय विचारावे ! हे त्यांचेच कार्य. त्यांस तर भगोदर येऊन सर्व व्यवस्था ठेवणे प्राप्त आहे. पूर्वीच याविषयी त्यांनी सर्व बंदोबस्त ठेविला आहे. आलीही सन्मानार्थ आपले ह्मणण्याप्रमाणे त्यांस निमंत्रण करित आहोत. असे भाषण होऊन प्रधान उठून गेल्यावर विश्वामराव दोन-घटकांपर्यंत विचारांत पडला. त्यास वाटले की, हे कृत्य या वेळेस तर उघडकीस येण्याचा समय दिसतो. याचा कांहीं बचाव होऊन केल्याकर्माची साफल्यता अन्न राहिल अशी कांहीं तरी योजना केली पाहिजे. तितक्यांत मनांत उभारणी येऊन काय चिंता आहे ! परमेश्वरकृपेने सर्व शेवटास निर्विघ्नपणे जाईल, असे ह्मणून अंतर्दामी श्रीव्यंकटे-

शाची भूति आणून प्रार्थना केली कीं, हे दीनदयाळ प्रभो मीं तुझा आश्रय करून आपल्यास तृष्णाच असें लक्षणविलें आहे. आणि न्याचप्रमाणें हे देवाधिदेवा ! माझा सन्मानही तूं राखीत आहेस, अशीच या समयास आणि पुढें रक्षण करण्याची लज्या तुला असूं-
दे. (असें लणून गर्हिवरून) हे देवा ! या संधीस माझी परीक्षा प-
हाण्याचा हा सर्वांचा उद्देश दिसतो. अशी स्तुति करीत असतां
एकाएकी त्यास युक्ति सूचून धर्ये आलें.

इकडे प्रधानांनीं कितीएक क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांस 'सन्मानिक पत्र पाठवून संकल्पाप्रमाणें त्या शहरांतील ब्राह्मणसमुदायासह तयारी करविली. नेमल्या वेळेस ब्राह्मणसंतर्पणाची सर्व सिद्धता होऊन यजमान संकल्प सोडण्यास येतील, ते वेळेस सर्व ठिकाणीं सार-
खा वेत राहून कांहीं न्यूनता न पडावी, लणून मत्ते घेणारांची एकच थांदल उडून गेली होती.

दुसरे दिवशीं तिसरेप्रहरीं मनांतील योजनेप्रमाणें श्री व्यं-
कटेशाचें ध्यान करून लागलीच विश्वासरावांनीं चौवदारांसह आपली भर्जरी गोंड्यांची पालखी बोलाविली आणि उत्तम शुभ्र पो-
षाग करून ढोकीस व्यंकटेशनामाचा बुट्टीदार मंदिर आणि कंठांत मौक्तिकमिश्रित जडावाचें पेंडें घालून, भर्जरी शाले-
सहवर्तमान पालखींत वसतांना देवास नमस्कार केला. आणि राजदरवारांत जाण्याविषयीं वरोवरीचे लोकांस सूचना केली.
स्वारी बाहेर निघून पुढें भालदार, चौपदार, शिंगें, हलकारे, नौवदी, डंका व व्यंकटेश नांवाचें निशाण या सर्व लवाजम्यानि-
शीं पुकारत चालली आहे; तीं ठिकाठिकाणीं वाटेंत असलेले अ-
स्त्र, सार, सिवंदी, जमा होऊन हत्तीघोड्यांसह येऊन मिळाले.
अशा थाटानें गनेंद्रदरवाज्यापुढें येतांच एकदम तोफेची सरव-
ती देऊन गोलंदाजांनीं आवाज काढले. ते आवाज ऐकतांच
राजा आपले मनांत एकदम चकीत होऊन शोध करणार, इत-
क्यांत भालदार गर्जनेसह व्यंकटेशमहाराजांची स्वारी दरवा-

रांत येऊन पोहोचली. त्यांस पाहतांच सर्वांनीं एकदम उठून नम्र-
तेनें मुजरे केले. मानकरी, प्रधान अष्टवंशराव, कारभारी, महान्
महान् पंडित, शास्त्री आणि वैदिक ब्राह्मण ज्यांजकडून कोणी
कसाही थोर विद्वान् आला तरी असें नम्रतेनें उठून अशी योग्य-
तेची तार्जाम घेणे कधीही झालेंच नाहीं ! त्यांत कितीएक षड्शा-
स्त्रांचीं धेंडे ज्यांचे इतरांस नुसते आसन दळणेंही दुर्लभ, त्यांसही
याजकडील वेतन मिळत असल्यानें त्या प्रसंगीं उठणें भाग पडलें.
सर्व लोक एकदम उभे राहिलेसें पाहून राजास असें वाटलें कीं,
हा कोणी सर्वास पूज्य असा महान् साधु आहे. लणून राजा एक-
दम सिंहासनावरून उठून तो दूरच आहे, तांच पुढें सरसावला
आणि त्यांस साष्टांग नमस्कार घालून नम्रतेनें हातीं धरून सिंहा-
सनावर आणून बसविलें. इतक्यांत धूर्त कारभाऱ्यांनीं पूजेची सि-
द्धता करून सोन्याचें तवक, योग्यतेप्रमाणें कंठी पोषाकासह आ-
णलें. राजानें लागलीच यथाविधि पूजा करून मोत्याची कंठी व
भर्जरी पोषाक त्यांस आर्पण केला. आणि नम्रतेनें हात जोडून तो
पुढें उभा राहिला. हें विश्वासरावानें पाहून युक्तीनें कांहीं कार्ना
लागून वालण्याचा भाव दाखवितांच राजानें वांकून त्यांजकडे कान
दिला. तेव्हां विश्वासरावानें हळूच भाषण केलें कीं, उदईक
श्री व्यंकटेशस्थापनेचें ब्राह्मणसंतर्पण आहे, हें आपलेंच असें
समजून आपण सर्वासह प्रसादास येऊन हें कार्य शेवटास न्यावें.
यापूर्वीं राजासही समजलें होतें कीं, कोणी महान् व्यंकटेशभक्त
साधु या शहरांत आला असून त्यानें अप्रतिम मंदिर बांधण्याचें
काम चालविलेलें पुरें होत आलें आहे. तेच हे साधुमहाराज अ-
सावे असा त्यानें तर्क केला. मग मनांत लणतो, फार दिवस द-
र्शन घेण्याची इच्छा होती, ती अनायासें पूर्ण झाली. आतां उदई-
क मंदिराचें काम पहाण्यांत येऊन, श्री व्यंकटेशाचेंही दर्शन हो-
ईल. व्यंकटेशाची भक्ति राजास पूर्वीपासून होतीच, त्यांत या
साधूची योग्यता आणि ब्राह्मणभोजनाचें श्रेयस्कर कार्य समजून

रागलीच राजानें प्रधानास आज्ञा केली कीं, उदईक महाराजांचे मंदिरांत ब्राह्मणसंतर्पण आहे, तर हें कार्य आमचेंच असें समझून जें काय सामानसुमान व द्रव्य लागेल तें बिनबोभाट शकून देऊन तुझी स्वतः सर्व व्यवस्था ठेविली पाहिजे. उदईक दहा घटकेच्या अमलांत संकल्प सुटावा. असें बोलून इषारतीप्रमाणें कचेरी बरखास्त असें भालदार पुकारतांच सर्व उठून उभे राहिले. या सर्व गोष्टींमुळे प्रधानास विश्वासरावाची योग्यता ज्यास्तच वाटून त्याचे मनाची अधिक खात्री झाली. नंतर राजानें मोठ्या सन्मानानें बराबर जाऊन श्रीव्यंकटेश महाराजांस स्वतः आपले हातें पालखींत बसवून पोहोचविले.

आपल्या ऐश्वर्याचेंसर्वांवर तेज पाडून, चालविलेला क्रम कायम राखून, आपला कार्यभाग शेवटास नेण्याच्या योजनेचा तर्क व चतुरता, एका विश्वासरावावांचून अम्यास येईल असें वाटत नाहीं.

दुसरे दिवशीं पूर्वीचे बेताप्रमाणें ब्राह्मणसंतर्पणाची सिद्धता होऊन दहा घटकेचे आंत नेमलेल्या जागेंतून हरिद्राकुंकुम मिश्रित रांगोळ्या, पाट व विस्तीर्ण केळीचीं पाने मांडून त्यांवर शाखा, कोशिंबिरी, पकानें आदीकरून वाढून तयारी झाली. ब्राह्मण समुदायास मोठ्या आदरानें भोजनास बोलवून आणलें. कोठेंही काडीमात्र कोणास कमी न पडावें यासाठीं त्यावरील मुख्य कारभारानें सर्वास सारखें वाढप पडण्याची उत्तम प्रकारें तजवीज ठेविली होती; व त्याप्रमाणें प्रत्येक पात्री मोहोर दक्षणेची आणि तांबुलाची योजना केली होती. श्रीव्यंकटेशाचे मंदिरांतील मुख्य दरवारीदिवाणखान्यांत राजाचे खाशेपंतीच्या मंडळीचीं पांचशें पात्रे बसण्याची योजना करून. सर्व सिद्धता केली होती, मंदिरांत जिकडे तिकडे वेदघोष चालू होता; इतक्यांत राजाची स्वारी आपले खासे मंडळीसह तेथें येऊन पोहो-

चली. तेव्हां विश्वासरावांनी मंडळीसह सामोरें जाऊन, जलमं-
दिरावरील तिसरे मजल्याचे कांचनमय आरसेमहालांत त्यांस
अदवीनें आणून वसाविलें. तो आरसेमहाल जाडी विलो-
रीचा व पैलूदार असल्यानें जिकडे तिकडे हाच मंडळी वेगवेगळे
महालांत बसली आहे असें सर्वास वाटून ते चकित झाले. बाहेर
पडण्यास मार्गही दिसेना. त्या जलमंदिराच्या व आरसेमहा-
लाच्या रचनेची शोभा पाहून राजाही अतर्क्य झाला. नंतर
राजा लागलीच तेथून उठून याहून आणखी कित्येक चमत्का-
रिक कामें असतील तीं पाहार्वी, या हेतूनें खाली वगीच्यांत
आला; आणि पाहतो तो तेथील पुष्पवटिकेंत चमत्कारिक देशो-
देशींचे शोभायमान फुलझाडांच्या हुंड्या चिनीच्या पैलूदार पेल्यां-
तून लाविल्या आहेत; व मधून मधून चैनीनें वसावयास कांचें,
खुर्यां ठेविल्या आहेत; तसेंच हजारी कारंज्याच्या उतरणीचे वर्तु-
लाकार घेरावर लाविलेली हरळी कापून एकसारखी तीन हात
रुंदींत व दांड हात उंचींत राखलेली हिरवीगार दिसत आहे; व
पुढील हवाशीर जाळीदार शेवाळी वंगल्या सभोवतीं नानातऱ्हेच्या
पालेदार वनस्पतींच्या वेळी, मंडपाकार वृक्षांस लपेटून त्यांवरून
पसरल्या आहेत. अशा सर्व बागेची अद्भुत हिरवीगार शोभा
पाहून तसाच पुढें अति हर्षानें व्यंकटेशमंदिरांत दर्शनास
गेला. तो तेथें भगवंताची आर्चा, प्राणप्रतिष्ठा होऊन आर्ती
चालली होती. ते वेळेस राजानें देवास पोषाग अर्पण क-
रून जडावाचे सिंहासनावरील श्री व्यंकटेशाचे मनमोहक
मूर्तीस साष्टांग नमस्कार घातला, आणि भोजनाची तयारी आहे.
अशी वदीं येतांच सर्व खासेमंडळीनिशीं मधील चौकांत पाय धु-
ण्यास जाऊन उष्णोदकानें पाय धुतले. तो लागलीच शिष्यांनीं
मंदिरांतून आणून दिलेले एकसारखे भर्जरीचे नवीन तकतकीत
पीतांबर नेसून त्या मुख्य दरबारी दिवाणखान्यांत सर्व सिद्धता अस-
लेले ठिकाणीं राजासह सर्व येऊन पोचले. तो तेथील संपत्तीचे

ऐश्वर्य व रेखलेली टापटीप पाहून सर्वास तटस्थता आली. एक-सारखे सुवर्णफुल्यांचे चंदनाचे पाट समांतर हारींनीं मांडलेले खुलत होते. त्यांचे पुढे आंखीव मैरापीदार द्रव्यमिश्रित रांगोळ्यांतून एक सांच्याचे चांदीच्या ओतीं व केळीचे पानांवरून स्वादिष्ट पकानें व सुवर्णाचे द्रोणांतून तूप वाढलें होतें. प्रत्येक पाटाचे वा-जूस नासिकेचे घाटाचे चांदीचे तांबे, तशाच सुवर्णमिश्रित कोंदणयुक्त गंगाजमनी झाल्या, सुगंधोदकानें भरून ठेविल्या होत्या. दोन दोन पात्रांमधून चांदीच्या मोठमोठाल्या समया, व प्रत्येक पात्रासमेर सुवर्ण रांगोळ्यांतून सुवासिक अगरबत्त्या प्रज्वलित केल्या होत्या; तसेच जागोजाग मधून मधून जडावाचे तबकांतून मोतिया, सदागुलाव, सुवर्णचंपक, मदनवाण, पारिजातक, निशिगंधादि पुष्पे; व मर्वा, दवणा, पाच भरून त्यांवरून बकुळी, अंवर, पाच, गुलाबी अक्षर मिश्रित गुलावपाण्याचे तुषार देऊन ठेविलीं असल्यानें जिकडे तिकडे त्यांचा परिमळ दरवळून गेला होता.

अशा थाटानें त्या चौसष्टी सुरुचे दिवाणखान्यांत केशरीगंध व कस्तुरीतिलक लावून, संकल्प सुटतांच आनंदानें मंडळी भोजनास बसली. तीं अप्सरेप्रमाणें देदीप्यमान् अष्टप्रधानांच्या व मुख्य मुख्य कारभाऱ्यांच्या स्त्रिया, अंगावर जडावाचे दागिने घालून भर्जरी शालू, बुद्धेदार व फुटाण्या पैठण्या, नेसून व उंची उंची तटतटीत कंचुक्या अंगांत घालून पंक्तींतून वाढतांना विजलीप्रमाणें चमकत होत्या. त्यांकडे पाहतांच सर्वांचीं अंतःकरणे चित्रवत् तल्लीन होऊन कितीएकांचे हातांतिल कवळही शुद्धि न राहून पात्रांवर पडूं लागले. कितीएक त्यांजकडे टक लागल्यामुळे खाण्याची शुद्धि न राहतां पात्रांतच हात घालून स्वस्थ बसले. यांत मुख्य प्रधानाची स्त्री सर्वांत अति-लावण्यावती विशुत्कांती नामें कधीं कोणाचे दृष्टीस पडली नसून तीही त्या व्यंकटेशकार्यांत पतीच्या आज्ञेवरून आली होती. ते वेळेस असा एक चमत्कार पाहण्यांत आला कीं, त्या दिवाणखा-

न्याचे वरील सोनेरी छतामधील फुलांस अप्रतिम जडावाचें काम केलें होतें, त्यावर, त्या रूपवती स्त्रियांची कांति पंक्तींमधून फिरतांना अलंकारांचे तेजासह पडून, व चांदीच्या पात्रांच्या झिलईचें व रंगी-वेरंगी बिलवरी तावदानांचें प्रतिबिंब, दीपप्रकाशानें एकवटून जाऊन एकदम लख्ख प्रकाश अद्भुत देखाव्याचा पडत असे.

याप्रमाणें विश्वासरावाचें ऐश्वर्य पाहून, आपला प्रमाद झाला, असे वाटून राजाचे अंतःकरणांत ते वेळेस मोठा राग आला. परंतु त्यानें विचार केला कीं, या प्रसंगीं यांचा विक्षेप करूं नये. राजवाड्यांत जाऊन काय ती तजवीज करावी; ह्मणून आपला हेतु कोणासही समजूं न देतां सर्वांबरोबर मोठ्या आनंदानें भोजन केलें. हा प्रकार विश्वासराव धूर्त असल्यानें पंक्तींत समाचार घेत फिरत असतां त्यानें मात्र ओळखून भोजन होऊन आंचवणें होतांच युक्तीनें राजाचा हात धरून एकांतों त्यास अंतरगृहांत नेलें. आणि पुढें नम्रतेनें उभा राहून हात जोडून ह्मणालाः आज महाराजांच्या अंतःकरणांत श्री व्यंकटेशाविषयीं विपरीत भावना भासून, षड्गुणैश्वर्याच्या ऐश्वर्याचे तुर्यावस्थेचें कार्यपर्याय करण्याचें नृपवर्याचे मनांत आलें असल्याचें समजलें. यामुळे हा व्यंकटेशदास दीनतेनें नम्र झाला आहे, तर इतकी द्वैत भावना न व्हावी ! मुळींच हें ऐश्वर्य, हें मंदिर व ही सर्व संपत्ति याच चरणाच्या कृपेनें उत्तेजनास आली असून आपलीच आहे. त्या अर्थी घरच्या ऐश्वर्याचें आश्चर्य कां वाटावें? अशी त्याची रस-भरित नम्र वाणी येऊन राजाच्या मनांतील विकल्प जाऊन त्यानें विचार केला कीं, माझे मनांतील गौप्य गोष्ट अन्यास न समजतां यासच समजली, त्या अर्थी या ठिकाणीं कांहीं तरी ईश्वरी तेजाची प्रेरणा सचिंत आहे. जाणून ह्मणाला कीं, तुम्ही इतके नम्र कां होतां? मी तुमचे वचनांतील पुरतेपणीं भाव समजलों नाहीं. तो सर्व उघड करावा.

वि० — अभय असेल तर बोलतो.

राजा—(अंतःकरण निर्वैर होऊन त्यास बचन देऊन)
जें असेल तें निष्कपटपणें सांगावें.

वि०—आपली कृपा ज्या लोहावर होईल, त्याचे अंगीं लागलीच सुवर्णत्व येतें त्या आपल्या कृपारूप परिसाचा एक सहस्रांश मला लाधला. त्या योगानेंच मी या ईश्वरी ऐश्वर्यास चढलों. मग आपली सगळी कृपा ज्यावर होईल त्याची योग्यता वर्णमच व्हावयाची नाही, किंवा आपण या क्षितीतील नादनिधिच आहांत. ह्मणजे, ज्या पात्राचा नाद नादनिधीस ऐकूं जातो, तें पात्र तत्काळ सुवर्णच होतें. तसा माझे दोन बोटांचा नाद माझे दैवशात् आपली स्वारी सहज गजेंद्रदरवाज्यावर आली होती त्या वेळीं आपणास ऐकूं गेला. त्या योगानें, मी या देशेस पोहोंचलों. आज ह्मटलें तर, सर्व आपलेप्रमाणेंच माझे अंकित राज्य आहे. असें वोलून त्यांस तीं खूण पटवून द्रव्यसंपादन, व अष्टप्रधानांची कृपा कोणते प्रकारें प्राप्त झाली, हें अवर्णनीय मंदिर कसे तयार झालें, आणि सर्व विद्वानादिकरून लोक मी राजसभेत येतांच कसे नम्र झाले, व आपणही माझा योग्य सन्मान राखिला, अशीं पूर्वापामून योजनेची झालेली सर्व हकीकत सांगून ह्मणालाः मला आतां याचें काय कर्तव्य आहे ! हें सर्व ऐश्वर्य, मंदिर, संपत्ति आपल्या करितांच या आपल्या गुरुबंधूनें निमित्तमात्र होऊन पूर्वी सांगितलेले योजनेनें सिद्ध करून ठेविलेली आहे. आतां मला आज्ञा व्हावी ह्मणजे एकवस्त्रानिशीं पूर्वीचे ऐश्वर्यानें प्रामांतर करतो. शेवटचें हेंच मागणें आहे कीं, अशीच या दिनावर सदोदित कृपा असली ह्मणजे पुरे.

राजा—(विश्वासरात्राचे ललितेनें मनांतील सर्व विपर्यास जाऊन आनंदाचें भरतें आलें, मग त्याची पाठ थोपटून)
शाबास! शाबास! तूमचे सारखा धूर्त, निःस्पृही, चतुर, व तर्कज्ञ पुरुष मीं आजपर्यंत पाहिला नाही व ऐकलाही नाही. त्यास जी हा सर्व संपदा व ऐश्वर्य, आजच मी जप्त करणार होतो, ती सर्व

पूर्ववत् आपण संभाळून मुख्य दिवाणगिरीचें काम आजपासून तुझी स्वतःपाहून मला सौख्य द्यावें. पहा, जी जी अमूल्य निवडक वस्तु आमचे दरबारांत नाहीं, ती ती या व्यंकटेशद्वारीं आज माझे पाहण्यांत आली. अशी संपदा आणि मजप्रमाणें लोकांची अनुकूलता तुझी प्राप्त करून घेतली आहे. वाः! तुमची काय गोष्ट !

विश्वा०—मला आतां कारभाराची इच्छा नाहीं. इतकेंच कीं, जसा पूर्वीपासून लोकांत मी आपला गुरुबंधु ह्मणविला आहे, असाच या पुढें प्रसिद्ध असलों ह्मणजे पुरे. राजानें विश्वासरावास बळेंच आग्रह करून त्याजकडून व्यंकटेशमंदिर व त्यांतिल निम्मे संपदा घेण्याचें कबूल कराविलें.

रा०—(विनोदानें) ते दिवशीं मीं तुलास एक बोट दाखविलें त्याचा तुझीं काय अर्थ करून दोन बोटें दाखविलीं ?

विश्वा०—आपण तें पक्कानाचें दुकान माझे समजून एक अंशास किती नफा होतो ? असें विचारलें; त्यावरून दुप्पट नफ्याचीं मीं दोन बोटें दाखविलीं.

या उत्तरावरून धूर्तपणाविषयीं राजाचे अंतःकरणाची पूर्ण खात्री होऊन आनंदानें त्याचा हात धरून त्या आरसेमहालांत उभयतां आले. पुढें पानसुपारी, अत्तर, फुलें, नाच होऊन निघण्याचे संधीस प्रधानादि लोकांस मोठ्या आनंदानें राजा ह्मणालाः तुझीं सर्वांनीं आमचे हे गुरुबंधु श्री-व्यंकटेश महाराज ऊर्फ विश्वासरावनाना यांचा यथे आल्यापासून उत्तम प्रकारें समाचार घेऊन त्यांस या योग्य दशेस आणलें, यामुळे सर्वांचा मी मोठा आभारी आहे. व असेंच यांचें सदोदित चालवाल अशी आशा करतो. या वचनानें सर्वांचे अंतःकरणास फार आनंद होऊन ते विश्वासरावाचें वर्णन करीत आपआपले घरोघर गेले; व राजाही आपले मंदिरीं जाता झाला.

भाग ९.

एके दिवशीं मुख्य प्रधान, दरबार बंद झाल्यावर राजवाड्यांतील मुख्य दिवाणखान्यांत राजाबरोबर एकटाच जाऊन एकांती राजकीय गोष्टी बोलत असतांना लणाला, महाराज, आज मी सहज आमचे स्नेही चंद्रचूड सावकार ऊर्फ बाबा साहेब यांच्या घरी गेलों हेतो; तेथे दिवाणखान्यांत त्यांची अति लावण्या, मनोरमा, तारुण्यवती यधुमालती नामें उपवर कन्या मी पाहिली. तिच्या प्रमाणें सौंदर्यवान् स्त्री आजपर्यंत माझे पाहण्यांत कधीच आली नाही. ती ज्यास प्राप्त होईल, त्यानें अनंत जन्मांच्या तपश्चर्येचें फल मिळविलें, असेच समजलें पाहिजे. ती आपल्या मनाप्रमाणें आपणास पति मिळत नाही येणेंकरून रात्रंदिवस झुरणीस लागली आहे. परंतु तिचा, बापापुढें, कांहीं उपाय चालत नाही. मार्गशीर्ष मास संनिध येत चालला जाणून, तिचे बापानें योजिलेल्या वराच्या वडिलास मुद्दाम कित्येक सांडणीस्वार व कारभारी यांजवरावर स्वदस्तुरचें पत्र पाठविलें कीं, पूर्वीचे तुमच्या पत्राप्रमाणें आहों तुमचे पुत्रास कन्या देण्याचें कबूल केलें आहे. त्याप्रमाणें सर्व तयारी करून येथें यावें. आमचीही सर्व प्रकारें सिद्धता आहे. असे लिहून इकेडे मंडप वगैरेची तयारी करविली. व कित्येक शहरांतील इष्टमित्र, आप्तवर्ग, सोयरेधायरे, यांस मुद्दाम लप्यास येण्याविषयीं पत्रे पाठवून तो मोठ्या आनंदानें लग्नसमारंभास लागला. तो कारभारी व सांडणीस्वार त्या पत्राचें उत्तर घेऊन आजच परत आले. त्यांतील मजकूर, सालमजकुरीं मार्गशीर्षमासीं पुत्राचा विवाह करण्याचा आमचा मानस होता खरा, परंतु हल्लीं आहों कांहीं जहागिरीचे हिश्याचे कामांत गुंतल्यामुळें सालमजकुरीं लप्याचा बेत रहित केला आहे. तें पत्र त्यांचे स्वदस्तुरचें पाहतांच, बाबा साहेबांचे अंतःकरण अतिशय खिन्न होऊन ते दुःखी झाले आहेत. आतां काय करावें; सर्वांत हंसू होण्याचा हा प्रसंग परमेश्वरानें मजवर आणला. एकुलती एक लाडकी कन्या जाणून ही सर्व

मंडपादि शोभा लाखों रुपये खर्च करून तयार केलेली आज व्यर्थ जाणार आहे. आपले इष्टमित्र, सोयरे धायरे, खर्च करून येतील; त्यांस काय सांगावे ? या विचारसमुद्रांत ते बुडाल्यामुळे संतापाने माझा व त्यांचा इतका स्नेह व ऋणानुबंध असतांही मशीं एकही शब्द न बोलतां तसेच दिवाणखान्यांत उठून गेले. आतां तिला योग्य भसा स्वरूपवान्, शहाणा व चतुर आपले नानासाहेबांवांचून अन्य वर कोणीही मला दिसत नाही. आणि त्यांचेही लग्न होणें आहे. तस्मात् असा योग जमेल तर उभयतांचेही भाग्य विशेष. त्या कन्येचे रूप व सौंदर्य देवांगनेप्रमाणें आहे हें राजास माहित असल्यावरून राजाचेही मनांत ही गोष्ट वागली. चंद्रचूड सावकार बहुतकरून आपलें वचन मोडणार नाहींत असें जाणून राजानें एक सूत्र कारभारी त्यांजकडे पाठविला, व असें कळविलें कीं, फुरसती अंतीं एकवार आमची भेट घ्यावी. हा निरोप पांचतांच बाबा साहेब पालखींत बसून राजदिवाणखान्यांत राजासंनिध येऊन पोहोचले. राजानें त्यांस योग्यतेप्रमाणें ताजीम देऊन बसविलें. नंतर राजा त्यांस ह्मणालाः—

राजा—चंद्रचूड, तुमचेपारीं एक मागणें आहे, तें योग्य वाटल्यास द्यावे.

चंद्र०—महाराज, इतके आर्जव कशा ? मी आपले कुटुंबांतीलच असल्यानें जी आज्ञा कराल ती मला शिरसा बंद आहे.

राजा—अशी आमचीही खात्री आहे. पण आजचा प्रसंग लीनतेचा, तो असा. आमचे गुरुबंधु जगप्रसिद्ध श्री-व्यंकटेशमहाराज ऊर्फ नानासाहेब ऐश्वर्यसंपन्न, अल्पवयस्क, तरुण व चतुरस्त्र असून त्यांचा विवाह होणें आहे. तर आपले कन्येस त्यांजवांचून असा दुसरा वर या सृष्टींत मिळणें दुर्लभ. आपली कशी काय मर्जी आहे ? जर रुकार असेल तर पूर्वे आपण धरलेल्या पंचमीच्या मुहूर्तासच यांचें लग्न लागावे.

तुमची सर्व सिद्धता असल्याचें समजतें. त्याप्रमाणें आमचीही आहेच. असा प्रकार होईल तर आह्यां उभयतांस व सर्वास ही गोष्ट लौकिकी सुखावह होणार आहे.

चंद्र०—(किंचित् विचार करून) ज्यांत आमचें हित व लौकिक संपादन होईल, तेंच आपण मागतां. मग या कामीं आमचा नाकार कसा पडेल? सर्व गोष्टींची काळजी व तजवीज पहाणें आपणासच आहे. तयारी व्हावी. आमचा रुकार आहे. असें लपून लागलीच निश्चयाची सुपारी तेथेंच देऊन वाचा साहेब आपले वाड्यांत निघून गेले आणि पूर्वी झालेलें मनांतील दुःख विसरून ही योजना त्याहून चांगली झाळी, लपून त्यांस अतिशय आनंद वाटला.

इकडे लागलेंच राजानें श्रीव्यंकटेशाचे मंदिरां जाऊन एकांती विश्वासरावास त्यांचे लग्नाचा पंचमीस मुहूर्त ठरवून आल्याचें कळविलें आणि सांगितलें कीं, असलें वधूरत्नही करूं गेल्यास या भूतलीं मिळणेंच नाही. विश्वासरावास अशी उत्तम वधू मिळत असतांही तिजबरोबर लग्न करण्याचें योग्य वाटेना; व राजाबरोबर तो एकही शब्द बोलना. कारण, त्याचे मनांत असें आलें कीं, पूर्वी दैवशात् रत्नपरीक्षेचे संधीस जो वधू मी पाहिली, व जिनें ऐक्यभावानें मला वरण्याचा निश्चय दर्शविला असतां तो योग दुर्दैवानें घडला नाही. तसाच माझाही देखालि तिलाच वरण्याचा दृढ निश्चय झाला आहे. तिजला सोडून मी अन्य स्त्री वरीन तर माझे अंगीं कृतघ्नता येणार आहे. तिला मी व मला ती प्राप्त होईल तरच आमचे आयुष्याचे दिवस नीट जातील. तिनें वचन देऊन मजला दिलेल्या चिठ्ठींत असें दर्शविलें कीं, मला तुमचे वांचून अन्य पुरुष बापाप्रमाणें आहेत. असें असतां आज हा प्रकार मजकडून घडल्यास तिचा सर्व जन्म वृथैव जाणार आहे. आजपर्यंत माझा मित्र गोपीनाथ मला झेटला अथवा तर कधींच उभयतांचा विवाह झाला असता.

पण उपयोग काय? आतां तो कशाचा भेटतो! व तिलाही त्या गढबर्दोत माझे नांव व ठिकाण समजलें नाहीं. एक मात्र की, तिनें माझी तसवीर तेव्हांच काढून घेतल्याचें त्या चिठीत लिहिलें आहे. आणि तिचीही तसवीर मजपाशी आहे. अशा उभयतांच्या जवळ परस्परांच्या हुवेहूव तसवीरी आहेत; हाच काय तो शोध लावण्यास मुद्दा दिसतो. जिची मला प्रथम घरीं तसवीर मिळाली, तीच एक वधू. अन्य स्त्री कितीही रूपवान् असो; परंतु तिजप्रमाणें मोहक सौंदर्य, चतुरता, गांभीर्य व सुहास्यमुख कोणाचेंही नसेल; यांत संशय नाहीं. कित्येक ठिकाणीं मजविषयी शोध करून ती उदास झाली असेल. इत्यादि तिजविषयी मनांतिल विचार राजाग्रहास्तव सद्यंत सांगून तो राजास झणाला:— महाराज! आपण या आग्रहांत पडूं नये. तिजवांचून परस्त्री मी बरणार नाहीं. कदाचित् तिचा शोध न लागला तर मी असाच ब्रह्मचारीव्रतानें राहीन; झणजे दोषास पात्र न होतां परमार्थ साधेल. शेवटीं राजा झणाला: असें जर मला पूर्वीच समजलें असतें तर मी आज त्या सावकारापाशीं आपला शब्द स्वर्च केला नसता. त्याजला रुकार देऊन सर्व तयारी करविली. आतां नाहीं झणणें हें आत्मांसारख्यांस योग्य नाहीं. जर ही गोष्ट तुझी कबूल न कराल तर मला अब्रूसाठीं स्थलांतर करणें भाग पडेल. राजास अतिशय संताप आलासें पाहून विश्वास-रात्रानें विचार केला कीं, महाराजांचा अभिश्राप आपले मार्गें येऊन सर्व प्रकारें आपली हानि होणार आहे. यासाठीं तूर्त तर यास रुकार द्यावा. असा विचार करून, त्यानें राजास विनंति केली कीं, असेंच जर ठरलें आहे तर मी आपले वचनाबाहेर आहे असें कशास समजतां? झाली ही गोष्ट बरीच आहे. हें ऐकून राजा आल्हादित झाला, आणि झणाला: नानासाहेब, या आपल्या वचनमात्रें माझा संतापवायु हटून चिंता दूर झाली. असो, तुझी आतां स्वस्थ राहा, हें कार्य माझे आहे. मी याची सर्व तर्तूद

उंन श्री व्यंकटेशकृपेने पार नेईन. असा संकेत होतांच आनंदाने लागलेच महालांत जाऊन राजाने मुख्य प्रधान व कारभार्यांस बोलावून मंडपादि सर्व साहित्याची तयारी पहिल्या प्रतीची करण्यास सांगितली. तसेच कितीएक राजे, मोठमोठाले गृहस्थ, विद्वजन, व सोयरे धायरे आदिकरून मंडळीस पंचमीचे मुहूर्तास येण्याविषयी कुंकुममंडित पत्रिका पाठविल्या; व शहरांतील कितीएक वाजंत्री, चौघडे, माळी, गंधी, तांबोळी, आचारी, पाणक्ये, मक्तेदार, आदिकरून कारणिक लोकांस सुपारी दिली.

इकडे चंद्रचूड सावकार धरीं आल्यावर सर्वास हा मजकूर समजतांच आनंद होऊन जे ते ह्मणू लागले कीं, कन्येस फार स्थळ चांगले मिळाले. प्रयत्नानेही असा योग घडावयाचा नाही. अथले जन्मीं मुलीने चांगल्या हरतालिका पुजल्या, यांत संशय नाही. ही शुभवार्ता लागलीच आईने कन्येचे महालांत जाऊन तिला कळविली. परंतु हे एकतांच एकाएकीं डोळे आरक्त करून तिने धरणीवर धाडदिशीं अंग टाकिले, आणि प्रयासाने श्वासोच्छ्वास सोडूं लागली! आईने तिला पोटाशी धरून उठविले, आणि ह्मणाली: लाडके, अशी तुझी अवस्था कां बरे झाली? तुझा विवाह होऊन आली कधीं आनंदाने सोहळा पाहूं; हा श्वास आह्वास लागून देवाने तुझे सौंदर्याप्रमाणेच रूपवान्, व ऐश्वर्यसंपन्न वर मिळत असून तुला त्याचा संतोष कां बरे वाटत नाही ? तुझी ही म्लान मुद्रा पाहून मला फार वाईट वाटते.

मधु० — आई, तुजवांचून हिताहित माझे कोण पाहिल? वर कितीही स्वरूपवान् असो, परंतु आतां माझे तुला हृद्गत सांगणें हेंच आहे कीं, जो माझे मनांत वर वरायाचा आहे त्यावांचून दुसऱ्या पुरुषास मी कधींही वरायाची नाही. (त्याविषयी भाणखी कांहीं जास्ती मजकूर सांगून) तो सुंदर वर या वेळेस कोठें असेल हें माहित नसल्याने मी फार दुःखित आहे. आतां इजबरोबर

काय अधिक बोलावें, हणून तिची आई देवसेना तशीच खिन्न होऊन महालांत परत गेली.

चंद्रचूड सावकारानें स्त्री परत येतांच, तूं हा मजकूर कन्येस कळविलाच असशील असें विचारलें.

देव०—काय विचारावयाचें ? जळलें मेलें सगळें आपलें असेंच, कधीं कोणता विचार हणून पाहूंच कां नये? ज्या त्या कामांत आपलीच थोरवी मिरवावयाची. हा निश्चय करायाचे अगोदर तिचें थोडें तरी मत घेतलें असतें, तर त्यांत कांहीं पदरास खार लागला नसता. तिच्या मनाप्रमाणें न केलें, तर ती जन्मभर आपले नांवानें खडे फोडील, नानासाहेबांस वरण्याचा तर मुळींच तिचा मानस नाही.

चंद्र०—काय काय? तुझी दोघीही मूर्ख आहांत. तुमचे नादीं मी जर लागेन, तर मग आतांच सर्वांची आशा सोडून मला देशोधडीस जावें लागेल ! अगे, तुला आणि तिला काय हणावें ? त्या मधुमालतीच्या साम्यतेस असा वर पृथ्वीतही दिसत नाही. तिचे मनांत वरावयाचें तरी कोणास ? अगर मुळीं लग्नच करावयाचें नाही कीं काय ? हें तरी कळू दे.

देव०—लग्न करावयाचें नाही असें नाही. परंतु तिणें आपले आजोळीं कोणीं एक सुकुमार, उदार व सुहास्यवदनाचा पुतळा पाहून तिला त्याचें वेढ लागल्यासारखें झालें आहे. आपणास समजूं देत नाही इतकेंच काय तें. पण तिनें तितक्या संधींत यंत्राचे साध्यानें त्याची हुवेहूब तसबीर चतुरतेनें काढून ती आपल्याजवळ जीवांप्रमाणें बाळगून ती रात्रंदिवस तिजकडे पहात बसते. बालीकडे कधीं कधीं त्या नादांत एक एक दिवस तिला अन्न पाण्याचीही शुद्धि राहत नाही. असा प्रकार मीं दोन चार वेळां पाहिला. पण काय सांगूं ? खरेच, कां बरें असें होणार नाही ? हेईलच. ती तसबीर फारच मोहक असून, मींही तिणें ठेवलेली खुंटीवरची ती काढून घेऊन एकवार पाहिली, तीं अगदीं भांबावून

एक प्रहर तशीच पहात वसलें! ते दिवशीं एक वरें झालें कीं, सोमवार असल्यानें मध्येच येणें झालें नाहीं; नाहीं तर लागलीच माहीवर येऊन काय करतेस झणून विचारणें झालें असतें. आहाहा ! काय ती तसवीर ! जर ती पहाणें होईल, तर इकडे सुद्धां वेढ लागेल! मग तर मुलीनें प्रयत्न त्यास पाहिलें असून त्याची तसवीरही स्वतः काढून घेतली. मग कां तिची चित्तवृत्ति लुब्ध होणार नाहीं? आतां इतकेंच कीं, तो कोठील व कोण आहे हें ती उद्धट नसून मर्यादशील असल्यानें व आज्याच्या जरवेमुळे तिच्यानें त्याजपाशीं विचारवलें नाहीं.

चंद्र०—तें कांहीं असो. कोणास मर्यादा झणून राहिलीच नाहीं. आतां आम्ही जें कांहीं करतो तें विचार पाहिल्याशिवाय करीत नाहीं असें समज. राजास रुकार देऊन पंचमीच्या मुहूर्ताची त्याजकडून तयारी करवून सुपारीही दिली. आतां तुमचे मनोरथ सर्व व्यर्थ आहेत. कन्येस जाऊन सांग कीं, उगेंच वेड्यासारखें करूं नको. जेणेंकडून तुझें जन्माचें हित होईल, तेंच आम्ही करूं. लग्न झाल्यावर उलटें तुलाच वाटेल कीं, वरें झालें. तिणें एकवार नानासाहेबांस पाहिलें झणजे तिला फारच आनंद होईल. ना, मध्येतरीं आनंदांत विघ्न कां आणतेस? अवघे दोनच दिवस राहिले आहेत. तुमचेकडील बायकांस जें कांहीं सामान लागेल त्याची तजवीज करीव. बाकी सर्व सिद्धता मुनिमानें केलीच आहे.

यापुढें आपलें बोलणें व्यर्थ जाणार व जरी मुलीचें झणणें कांहीं अंशीं खरें आहे तथापि, राजापाशीं कत्रूल करून पुनः नाहीं झटल्यानें आपला सर्वस्वी राजक्षोभानें नाश होणार, असा विचार करून देवसेना फार वरें आहे असें झणून महालांतून उठून घरांत गेली, चंद्रचूडही उठून शृष्टमित्र, सोपरे धायरे, व श्रीमान् लोक, जे पत्रिकेच्या निमंत्रणानें आले, त्यांची योग्यतेनुरूप सर्व तर्तूद करण्यास गेला.

इकडे मधुमालती आपले महालांत एकटीच चिंतातुर होऊन खिडकीचे झरक्यापाशी उदास मुद्रेने कपाळावर हात टेकून बसली आहे. इतक्यांत विंवाधरा, कनकमंजरी, विद्युत्प्रभा, आणि मथुरा या चौघी जिना चढू लागतात.

आतां या चौघी कोण हें आमचे वाचकांस समजलें पाहिजे, लणून सांगतो.

नांवें.

त्यांचा संबंध.

१. विंवाधरा.

मधुमालतीची सखी.

२. कनकमंजरी.

प्रधानकुमारी.

३. विद्युत्प्रभा.

एक सरदाराची कन्या.

४. मथुरा.

उपाध्यायाची मुलगी.

मधुमाल०—(जिच्यांत पाडलें वाजलेलीं ऐकून) कोण आहे तें जिच्यांत?

कनक०—(मैत्रिणींवरोंवर वर येऊन) कां ! आजच डोक्यावर आलें ! ठीक ! आतां कशाचें बार्ड ओळखूं येतें !

विंवा०—(जिना चढून वर येतांच) खरेंच बार्ड, ओळखीचे कां आतां दिवस राहिले आहेत ? आतांचें ऐश्वर्य व सत्ता कांहीं वेगळीच.

मधुमा०—जळलें मेलें तें ऐश्वर्य ! तुझ्यास काय वाटत असेल तें वाटो. मला तर बार्ड उलटा त्रास आला आहे. मेली उगीच थट्टा काय करावी ?

कनक०—असें कां आतां लणतेस ! थट्टा कशाची, सगळेंच हातांत. आतां शेंकडों लोक मोठमोठाले विद्वान् असतांही पायांचे रज होतील. काय तुझे भाग्य ! मग आली तुळशी, फुलें निवडावयास तुझेकडे येत जाऊं.

विंवा०—बार्ड, जसें दार्वे, तसें घ्यावे. तुमचे आमचे कपा-

ळीं या जन्मीं तरं नाहींच, पण अन्य जन्मींही यावरून किती सुख लागेल हें उघडच दिसत आहे.

मधु०—एका जन्मावरून सात जन्म ओळखावे.

विद्युत्प्रभा —आज इतके तरी शब्द ही आपल्याशीं बोलते. एकदांकां भर्जरी शालू नेसून अंगावर जडावाचे दागिने घालून पालखीत वसून दासीसहवर्तमान पुढें भालदार, चौबदार, लकावदार, ललकारत पुढें मार्गें स्वार, हत्यारबंद अरबें यांसहवर्तमान मोठ्या थाटानें देवदर्शनास वाहेर निघत जाईल तेव्हां ही नुत्या वांकड्या नजेरेनेंही आपल्याकडे पाहणार नाहीं; मग बोलणें तें लांबच.

मथुरा.—तुमचें सर्वांचें वरें आहे, पण बाई माझे लग्न झाल्यापासून एक दिवस देखील तिकडच्या मुखाचा वारा नाहीं. नेहमीं संहिता कां विहिता, त्याचें वरोवर नांवही घेतां येत नाहीं, लग्नत बसतात. काडीमात्र दुसरा उद्योगच नाहीं. मेली रात्रंदिवस किरकिर माझे मार्गें लागली आहे. तुलाकडे काय? ज्याचें त्यानें आपल्या कर्मानें घ्यावें.

विवा०—ज्याच्या परी त्यास आहेच. मी तर मोठ्याच्या घरीं पडलें आहेना? पण व्यर्थ. खायाला, प्यायाला, लेयाला सर्व आहे, पण करावयाचें काय? तिकडची नेहमीं प्रकृति विघडलेलीच. एक दिवस देखील मेला काढ्यावांबून चुलीला विसांवा नाहीं. जेव्हां पाहावें तेव्हां कपाळीं आढी.

कन०—माझे तर असें नाहींना? हजार पांचशांत देखणे, गौरवर्ण, ती इभ्रत व तो कडकडीत पोशाग, जरवेचें बोलणें, नेहमीं अंगास उटण्यांचा सुवास, ह्यामुळे ज्याला त्याला पाहवेंसेच वाटतात. पण कशाचें काय बाई! हातावर पाणी पडण्याचा मात्र अवकाश, कीं आलें बोलवणें. ती कोण मेली विवशी गळी पडली आहेना? तिचेमुळे लग्न मला सुख नाहीं! एखादे दिवशीं घरीं राहणें झालें तर मी आपलेकडून पुष्कळ आर्जव करितें:

पण तिकडे पाहतो कोण ? वाई चतुरमासांत मीं रोज विडा करून देण्याचा नेम केला आहे. पण कशाचें काय ! डब्यांतले डब्यांतच तो विडा राहातो. त्याची शुद्धिही राहात नाही. वरें, कांहीं वेळ घरीं जर बसणें झालें, तर सतारीचा नाद !

विद्युत्०—जाऊं द्याग यांत काय आहे ? आपण जिजकडे मोठ्या आस्थेनें आलों, ती तर मुळींच बोलतही नाही ! चला द्या गोष्ट सोडून, घरीं नाहींका बोलायास जागा ? येथेंच काय तुमचें पुरलें आहे ?

मधु०—या वेळेस तुम्ही कांहींकां हणानां, माझे चित्त तर वाई अगदीं स्वस्थ नाही ! तुम्ही येऊन मीं बोलूं नये, असें कांहीं माझे अंगीं वरें आलें नाही. पण काय सांगूं ? माझे दुःख मींच जाणें !

विंवाध०—कां ताप कां येतो आहे ?

मधु०—ताप कशाचा ?

कनक०—तुम्हाला इतकें नाहीं कांग समजत ? यौवनभरतें इचा संताप होऊन पतिमुखामृताच्या सेवनेच्छेनें उद्विग्नता आली आहे. हे इची मुद्राच सांगते !

मधुमा०—कसची वाई इच्छा घेऊन बसलीस ? जो हणून एकदां देवभक्तीस लागला, तेथें कशीही चतुरस्र, सौंदर्यवान् तरुणी स्त्री असली तरी तिला त्याजपासून बांछित विलास व सौख्य कसचे प्राप्त होणार ? ! विद्यात्यानें तपश्चर्येच्या बळानें आपल्या हातून असल्या मोहक विलासी स्त्रिया उत्पन्न करते वेळींच आपली सूत्रपणाची थोरवी राखण्यासाठीं असल्याशीं गांठ न पडेल अशीच तजवीज करून ठेविली पाहिजे; अशी मागें तर कोणी नाहींच पण आज मी त्यास शपथ घालतें. ही जर तो मान्य करणार नाही तर माझ्या सारख्या कितीएक हतभाग्य स्त्रियांचे दुःखाचा त्यास वांटेकरी व्हावें लागेल.

विंवा०—पुरे पुरे या तुझ्या धर्मशास्त्राच्या गोष्टी. आली

अशा पुष्कळ पाहिल्या आहेत. याहून दुसरा सौंदर्यवान् एक भगवान् मात्र आहे. तूं त्यांस पाहिलें नाहींससें वाटतें. तुला सांगून काय उपयोग ? एकदां मी नुकतीच आपले काकासाहेबां-बरोबर व्यंकटेशमंदिरीं गेलें होतें. तेव्हां ते नानासाहेब स्नान करून भर्जरी पीतांबर नेसून मंदिरांतील व्यासपीठाजवळ उघड्या अंगानें भगवद्भजन करीत उभे होते. तों मदनाप्रमाणें देदीप्यमान् कांती व सुहास्यवदन असून कंठांत पाचमिश्रित मोत्यांचें पेंढें, व हातांत रत्नमुद्रिका लखाकत असल्यामुळे त्यांचे सर्व अवर्णनीय अवयव पाहतांच माझी चित्तवृत्ति अगदीं चंचल होऊन, जीं त्यांणीं तथील जलमंदिरादि चमत्कारिक शोभा, व दरबारमहाल, मनोरे, आदिकरून लाखों रुपये खर्च करून केलेलीं कामें दाखविलीं, तीं त्या भ्रांतींत कशीं आहेत हें पाहण्याचें मला अगदीं भान राहिलें नाहीं ! व त्या वेळीं मीं काय पाहिलें याचेंही मला अगदीं स्मरण नाहीं ! तेव्हां काकासाहेबांसही माझी चित्तवृत्ति व्यग्र झालेली समजलोंस वाटतें; कारण, लागलेंच त्यांनीं मला घरीं आणलें. हजारों वर्षे तपश्चर्या केल्यानेंही असा वर मिळणें दुर्लभ; असें तूं पक्कें समज. असें असून तुला काय क्षणावें ? ब्रह्मदेव कां वेडा ! त्यानें तुझ्या समतेचाच जोडा योजिला असून व्यर्थ त्याला दोष कां लावितेस ? इतक्यावर जर त्यांस न वरशील तर तुझे प्रारब्ध ! भाणखी कोण तुला चांगला वर मिळेल हेंही आह्मी पाहूं. घोडा व मैदान पुढें आहेच !

मधु०—तुही बोलतां हें सर्व खरें. मी कां जाणत नाहीं ! हें भाषण सहज मी विनोदार्थ बोललें. त्यांची योग्यता सर्व प्रकारें तशीच आहे. परंतु जी स्थिति परमेश्वरानें आपल्यास दिली आहे त्यांतच संतोष मानणें हें फार चांगलें. जन्मांतरीं केलेल्या पुण्यानें एखाद्याचें आपणापेक्षां शतपट ऐश्वर्य अधिक असलें तरी तिकडे मुळींच लक्ष्य न देतां ज्या स्थितींत आपण आहोंत त्याहूनही दुसऱ्याची कमी असेल, झणजे आपले पायांत

जोडा असून दुसरा अनवाणी चालतो आहे त्याजकडे पाहून त्यापेक्षां तर आपण सुखी आहोत, हाच सुज्ञानी मुख्य सूक्ष्म विचार करून निर्दोहतेने सदैव आनंद मानावा. माझे अंतःकरणगंगेचा ओघ एकवार ज्या सुगुणसागरास मिळाला आहे तो माझ्या कसा फिरेल! प्राणापेक्षां अधिक अशी नी पतंगाची प्रीति दीपिक-ज्योतीकडे सदृढ जडली आहे, ती कितीही अमूल्य देदीप्यरत्न असले तरी त्याकडे वळेल काय? ही दुर्लभ नरतनु काचित् प्राप्त होणारी ती क्षणभंगुर असतांही कित्येक लोक मायेच्या भ्रांतीने सत्य सोडून असत्यास प्रवर्तक होतात, हेच आश्चर्य! कदाचित् तुम्ही लग्नत असाल की, प्रत्यक्ष विवाह झाला असून असा त्याजविषयी निग्रह कां? पहा, पाणिस्पर्शादि आठ प्रकारचे विवाहांपैकी मानसिकविवाह हा प्रत्यक्ष विवाहाप्रमाणे शास्त्रमान्य आहे. असे असतां, त्यातें त्यज्य करून जर अन्य पुरुषाचे ठिकाणी मी प्रीति ठेवीन तर मला प्रतिव्रत्यभंगाचा दोष लागेल. सत्यनियमास अनुसरून वागणारी तीच एक साध्वी त्रैलोक्यांत धन्य होय, यांत संशय नको. ज्यास मी वरण्याचा निश्चय केला आहे, तो कदाचित् न मिळेल तर माझे प्रारब्ध. हे दुःख हा प्राण आहे तोपर्यंत मला काढणें भाग आहे! असेच भाळीं असल्यास तेथें कोणाचा उपाय? या एका जन्मांत दुःख सहन करावें लागेल! काय चिंता आहे! (प्रारब्ध कर्मणां भोगादेव क्षयति!) सांचित प्रारब्धकर्माचा भोगल्यावांचून क्षय होत नाही हेच खरें. पहा, (श्लो०—पत्रं नैव यदा करीर-विटपे दोषो वसंतस्य किं? नोऽलूको प्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणं? धारा नैव पतंति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं? यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कःक्षमः?) अर्थ—सर्व वृक्षांस पल्लव फुटत असून करीर लग्णजे नेसाडीचे वृक्षास एकही पान येत नाही, लग्णून हा दोष वसंताचा कीं काय? सर्व पक्ष्यांस दिवसां दिसत असून दिवाभीत जातीचे पक्ष्यांस मात्र

अशा पुष्कळ पाहिल्या आहेत. याहून दुसरा सौंदर्यवान् एक भगवान् मात्र आहे. तूं त्यांस पाहिलें नाहींससें वाटतें. तुला सांगून काय उपयोग ? एकदां मी नुकतीच आपले काकासाहेबांबरोबर व्यंकटेशमंदिरीं गेलें होतें. तेव्हां ते नानासाहेब स्नान करून भर्जरी पीतांबर नेसून मंदिरांतील व्यासपीठाजवळ उघड्या अंगानें भगवद्भजन करीत उभे होते. तों मदनाप्रमाणें देदीप्यमान् कांती व सुहास्यवदन असून कंठांत पाचमिश्रित मोत्यांचें पेंढे, व हातांत रत्नमुद्रिका लखाकत असल्यामुळें त्यांचे सर्व भवर्णनीय अवयव पाहतांच माझी चित्तवृत्ति अगदीं चंचल होऊन, जीं त्यांनीं तथील जलमंदिरादि चमत्कारिक शोभा, व दरवारमहाल, मनोरे, आदिकरून लाखों रुपये खर्च करून केलेलीं कामें दाखविलीं, तीं त्या भ्रांतींत कशी आहेत हे पाहण्याचें मला अगदीं भान राहिलें नाहीं ! व त्या वेळीं मीं काय पाहिलें याचेंही मला अगदीं स्मरण नाहीं ! तेव्हां काकासाहेबांसही माझी चित्तवृत्ति व्यग्र झालेली समजलीस वाटतें; कारण, लागलेंच त्यांनीं मला घरीं आणलें. हजारों वर्षे तपश्चर्या केल्यानेंही असा वर मिळणें दुर्लभ; असें तूं पक्कें समज. असें असून तुला काय क्षणाचें ? ब्रह्मदेव कां वेडा ! त्यानें तुझ्या समतेचाच जोडा घोजिला असून व्यर्थ त्याला दोष कां लावितेस ? इतक्यावर जर त्यांस न वरशील तर तुझे प्रारब्ध ! आणखी कोण तुला चांगला वर मिळेल हेंही आझी पाहूं. घोडा व मैदान पुढें आहेच !

मधु०—तुला बोलतां हे सर्व खरें. मी कां जाणत नाहीं ? हें भाषण सहज मी विनोदार्थ बोललें. त्यांची योग्यता सर्व प्रकारें तशीच आहे. परंतु जी स्थिति परमेश्वरानें आपल्यास दिली आहे त्यांतच संतोष मानणें हें फार चांगलें. जन्मांतरीं केलेल्या पुण्यानें एखाद्याचें आपणापेक्षां शतपट ऐश्वर्य अधिक असलें तरी तिकडे मुळीच लक्ष्य न देतां ज्या स्थितींत आपण आहोंत त्याहूनही दुसऱ्याची कमी असेल, झणजे आपले तारांत

जोडा असून दुसरा अनवाणी चालतो आहे त्याजकडे पाहून त्यापेक्षां तर आपण सुखी आहोत, हाच सुज्ञानीं मुख्य सूक्ष्म विचार करून निर्दोहतेनें सदैव आनंद मानावा. माझे अंतःकरणगंगेचा थोडा एकवार ज्या सुगुणसागरास मिळाला आहे तो माघारा कसा फिरेल? प्राणापेक्षां अधिक अशी नी पतंगाची प्रीति दीपक-ज्योतीकडे सदृढ जडली आहे, ती कितीही अमूल्य देदीप्यरत्न असले तरी त्याकडे वळेल काय? ही दुर्लभ नरतनु काचित् प्राप्त होणारी ती क्षणभंगुर असतांही कित्येक लोक मायेच्या भ्रांतीनें सत्य सोडून असत्यास प्रवर्तक होतात, हेच आश्चर्य ! कदाचित् तुम्ही लग्नत असाल की, प्रत्यक्ष विवाह झाला असून असा त्याजविषयीं निग्रह कां ? पहा, पाणिस्पर्शादि आठ प्रकारचे विवाहांपैकीं मानसिकविवाह हा प्रत्यक्ष विवाहाप्रमाणे शास्त्रमान्य आहे. असें असतां, त्यातें त्यज्य करून जर अन्य पुरुषाचे ठिकाणीं मी प्रीति ठेवीन तर मला प्रतिव्रत्यभंगाचा दोष लागेल. सत्यनियमास अनुसरून वागणारी तीच एक साध्वी त्रैलोक्यांत धन्य होय, यांत संशय नको. ज्यास मीं वरण्याचा निश्चय केला आहे, तो कदाचित् न मिळेल तर माझे प्रारब्ध. हे दुःख हा प्राण आहे तोपर्यंत मला काढणें भाग आहे ! असेंच भाळीं असल्यास तेथें कोणाचा उपाय ? या एका जन्मांत दुःख सहन करावें लागेल ! काय चिंता आहे ! (प्रारब्ध कर्मणां भोगादेव क्षयति !) सांचित प्रारब्धकर्माचा भोगल्यावांचून क्षय होत नाहीं हेच खरें. पहा, (श्लो०—पत्रं नैव यदा करीर-विटपे दोषो वसंतस्य किं ? नोऽलूको प्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणं ? धारा नैव पतंति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं ? यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कःक्षमः ?) अर्थ—सर्व वृक्षांस पहलूव फुटत असून करीर लग्णजे नेसाडीचे वृक्षास एकही पान येत नाहीं, लग्णून हा दोष वसंताचा कीं काय ? सर्व पक्ष्यांस दिवसां दिसत असून दिवाभीत जातीचे पक्ष्यांस मात्र

दिसत नाही. हा दोष सूर्याकडे काय ? चातकाचे मुखांत स्वायुदकावांचून पर्जन्याचें पाणीच पडत नाही. याचा दोष मेघाकडे लावून उपयोग काय ? ब्रह्मदेवानें जें भाळें लिहिलें आहे तें कोणच्यानेही टाळवत नाही !

असें तिचें उपदेशपर भाषण ऐकून तिच्या समवयस्क सर्व मैत्रिणी गलिताभिमान होऊन आपापल्या घोषर निमूटपणें जाल्या झाल्या.

(नंतर दोन घटकांनीं तिची कंदला नामें दासी आली. आणि आईसाहेबांची प्रकृति विडलीसैं पाहून) कंदला—आई साहेब ! आतां स्वस्थ रहा, उगीच हट्ट धरून उपयोग काय ? वावा-मांहेबांनीं तुमचे लग्नाची लाखां रुपये खर्च करून सर्व तयारी केली आहे. वाड्यांत काय ! जिकडे तिकडे आनंदीआनंद होऊन गेला आहे ! आपले खासपागेपुढें हत्ती, घोडे, पालख्या, मेणे, उंट व गाड्यांची एकच गर्दी होऊन, दुसरे चारही वाड्यांतून मोठ मोठाले सावकार, कारभारी, व तुमचे आजोळचें सर्व खटलें येऊन उतरलें आहे. आणखी कितीएक लोक येत असून सर्व वाडे गच्च भरून एकच गर्दी झाली आहे. घरांत कितीएक श्रीमान् लोकांच्या वायका आल्या असून त्यांच्याच तर्तुदीच्या गडवडींत आईसाहेब गुंतल्या आहेत. लग्नमंडप फारच अपूर्व झाला आहे. जिकडे तिकडे आंतील वाजूस भर्जरी किनखावो पडदे, हंड्या, सुवर्णपानें, झुंवरे, विल्वरी झाडे, व झालरा, वरील शुभ छतास शोभा आणीत आहेत. तशाच तळीं चमत्कारिक रीतीच्या वैटकी, वेगवेगळ्या कारागिरांनीं साधलेल्या असून त्यांतच एक अप्रतिम जागा हजारमंडळी बसण्यापुरती राजमंडळीमाठीं तयार करविली आहे. कितीएक सुरुंचीं झाडे खांवास बांधून मश्रुनें मढविलेलीं आहेत. नगरखान्याचीही जागा अति उत्तम रमणीय झाली आहे. व सर्व मंडळी रात्रंदिवस याच कार्मीं खपत आहे. इतकें जरी आहे तरी तुमचें अंतःकरण स्वस्थ नसल्यानें मात्र उभयतां दुःखित आहेत ! आई साहेब, तुमचें

अकल्याण व्हावें असें त्यांचे स्वप्नांत तरी कधीं वागेल ? याचा विचार आपणच करा.

मधु०—हे कंदले ? तूं सांगतेस हें सर्व खरें. पण वाई, काय करूं? जर्नी, मर्नी, ध्यार्नी, स्वप्नी, त्या सुकुमाराचा ध्यास लागल्यानें त्यास केव्हां पाहीन असें होऊन गेलें आहे! कायगे करूं वाई? मी आईवापांस दुःख दावें असाच वांटा उचलला कीं काय? मी ल्हाणून त्यांजवांचून अन्यास वरणार नाहीं. इतकें जरी चाललें आहे, तरी काय करायाचें ? त्या प्राणसख्यावांचून मला सारें हें जग शून्य भासतें! (असें वोलतांना नेत्रांतून अश्रु येऊन, फारच कंठ दाटून) हे प्रियसखे कंदले! तुला मात्र मी आपल्या जीवांतली गोष्ट सांगतें. माझा या कार्मी काय उपाय चालणार आहे? असो, ईश्वराची मर्जी! पण गडे, तूं कोणापाशीं ही गोष्ट वोलूं नको. उद्यां मी तुझे अथवा दुसरे कोणाचे दृष्टीस जिवंत पडेन, असें माझेही मन मला द्वाही देत नाहीं! काय सांगूं? वाई, इतकेंच मात्र वाईट वाटतें कीं, असाच त्यांचाही नियम आहे. कदाचित् माझा हा झालेला प्रकार त्यांस समजला, तर निःसंशय त्यांचीही मजप्रमाणेंच अवस्था होणार! तेही मजवांचून लग्न करणारच नाहींत. (ती तसवीर हातांत घेऊन) हे जिवलग! आतां तुला वारंवार हातांत घेऊन कोण पाहील? तुला आतां मजप्रमाणें जडावाचे पेटेंत प्राणापलीकडे कोण सांभाळील! तुशीं लडिवाळपणानें नित्यशः कोण गोष्टी सांगेल? मजवांचून दुसऱ्याचे हातीं रहाणें तुला आवडेल काय?

असे अनेक विचार मनांत आल्यावर ती धरणीवर वरळत पडली. अशी तिची अवस्था पाहून ती चतुरस्र कंदला लागलेंच खालीं येऊन आईसाहेबांस हा मजकूर कळवून ल्हाणाली: आईसाहेब, यास काय करावें? मला तर तिचें निःसंशय ठीक चिन्ह दिसत नाहीं! या उपर आपणांस जें करणें असेल तें करावें.

देव०—मी तरी काय करूं वाई? तिकडेही पुष्कळ सांगितलें, पण उपयोग काय ? पालथ्या घागरीवर पाणी. दोहींकडून मेली

मला अढचणच. त्यांनी तरी काय करावें ? वरें करण्यास झटावें तों असें कर्म पुढें उभें रहातें. मला पूर्वीच समजलें आहे कीं, मधुमालती वेळेस कांहीं तरी अनर्थ करील! काय करावें या वेढ्या मुलीला! तिच्या पुढें तर बाई बोलण्याचा उपायच राहिला नाही. कशा एकदां अक्षता त्यां उभयतांवर पडून ईश्वर कार्य शिवटास नेईल कोण जाणें! तो दिवस सुदिन! (असें लहणून ती अगदीं घाबरी होऊन गेली.)

कंद० —आई साहेब, अशा घाबरूं नका. कांहीं तरी योजना आपण काढूं. सावध होऊन वसा, माझे मसलतीनें चलाल तर सर्व अनर्थ टळतल्लि. मी त्यांतील गुह्य सर्व समजलें आहे. "

देव० —तू तरी बाई याची कांहीं तजवीज कर, मला तर कांहींच सुचत नाही.

कंद० —मधुमालतीबाईसाहेबांची तसवीर दोन घटका मजपाशीं द्या, मग तुझ्यास सर्व सांगेन.

देव० —फार चांगलें. कोणीकडून तरी तिला गुण येवो म्हणजे झालें. मग तिनें लागलीच महालांत जाऊन तिची तसवीर दासीस आणून दिली. आणि लौकर परत आण, म्हणून सांगितलें. मग तत्क्षणांच कंदला आपले कार्यास निघून गेली.

नंतर ती मनोवेधक दासी कधीं कधीं देवळांत जाण्याचे नियमाप्रमाणें लागलीच तिसऱ्या प्रहरच्या समयास श्रीव्यंकटेश महाराजांच्या दर्शनास गेली. तिचा हा एक मोठा गुण असे कीं, कोणी कसाही असो, परंतु ती अर्जवशक्तीनें सर्वांचीं मनें आपलींशीं करून घेत असे. ती मृदुभाषणी, तरणी व रूपवती असून थेट-खोर असे. अगोदर देवदर्शन घेऊन सहज नानासाहेबांच्या दर्शनास त्यांच्या खाजगी दिवाणखान्यांत गेली. तों नुकतेच नानासाहेब निजून उठून घूल भरून कांहीं विचारांत तक्याशीं विडा खात बसले होते. त्यांनीं इला पाहतांच विचारलें कीं, कां कंदले, आज मध्येच कोणीकडे येणें केलें?

कंद०—महाराजांच्या भेटीची उत्कंठा लागली ल्हणून! पण महाराजांचा आज चेहरा उतरलासा वाटतो. कां, आतां कां असें? श्रीव्यंकटेशाची आपणावर पूर्ण कृपा आहे. आधीच सर्व अनुकूल, तशांत जी मनोरमा माझी मुख्य यजमानीन, तिजकरितां किती एक मोठमोठाले ऐश्वर्यसंपन्न, तरुण, सुस्वरूप राजपुत्रादि जरी ता प्राप्त होत नाहीं, तरी एकवार तिचें नुसतें मुखकमल दृष्टीस पडावें, या हेतूनें भ्रमराप्रमाणें घिरव्या घालीत आहेत. पण तेंही कित्येकांस पाहावयास दुर्मिळ ! आणि प्रस्तुतकाळीं तीच वस्तु आपणास समारंभानें प्राप्त होणार, असें असून मग खिन्न कां? हें कांहींच समजत नाहीं बाई!

वि०—तूं ल्हणतेस हेंही खरेंच आहे. पण काय सांगूं याचें हृद्गतकारण मीच जाणें ! व्यर्थ बोलून वाफ कां दवडावी ? जर मनाप्रमाणें कांहीं होणार असेल तर उपयोग ! तसा योग या हतभाग्याचे कपालीं कोठचा ?

कंद०—(थट्टेनें) बाई मी तरी तुमचे मनांतील काय सांगूं ? जर मला कांहीं समजेल तर ना ? मग तरी मेलें खरें ल्हणण्यास जागा झाली.

वि०—(ते वेळेस सारें लक्ष इच्छित स्त्रियेकडे असल्यानें) तिजवांचून कितीही रूपवान् स्त्री असली तरी मला कर्तव्य काय? तुझे यजमाननीचें जे ते वर्णन करून मजपाशीं खात्री करितात; पण जसें मुखरोग्यापुढें मिष्टान्नपात्र, तद्वत् माझ्या कृतसंकल्पापुढें ही झाली आहे !

हें उदास वचन ऐकून तिणें ताडलें कीं, जशी मृगनाभीतच कस्तुरी, किंवा पुष्पांचेच अंगीं सुवास, अथवा भितीवरच चित्रें, किंवा उदकावरच तरंग सिद्ध असून हीं सर्व आपआपलें स्थळ कोणतें, ल्हणून अज्ञानानें शोध करित फिरतात; तद्वत्च या उभयतांची स्थिति असून ती दृष्टिगोचर नसल्यानें असा हा प्रकार घडून आला आहे. त्यास आतांच मी आपलें गुरुत्व प्रकट करून

ज्याचें त्यास प्रत्यक्ष ब्रह्म दाखवून देतें. असें म्हणून तत्क्षणीं तिची ती वरोवर आणलेली तसवीर भरजरी रुमालांतून काढून त्यांचे हातांत दिली ती न्याहाळून पाहतांच नानासाहेबांस ओळख पटली. मग काय विचारार्थ! एकदम पोटांत आनंदाचें भरतें येऊन म्हणाले: ही दुर्मिळ वस्तु तुला कशी मिळाली ? इचें मुख्य विंव तुला माहित असावें. तें जर मला भेटवशील तर तुझे उपकार मी आजन्मपर्यंत विसरणार नाहीं.

कंद०—महाराज, अगोदर या दासीस आपल्या नांवाप्रमाणें इनाम काय देतां? तें मी आतां हकानें मागतें.

इतक्यांत विश्वासरावानें (इच्या हातून हें कार्य खचित होणार, अगर मला सांगून आलेली तीच वधू नसेल म्हणून कशावरून? असा तर्क बांधून) लागलीच दुगोली शालू आणि हंजार रुपये तीस वक्षीस दिलें.

कंद०—(तें घेऊन) आतां आपण सर्व खिन्नता सोडून स्वस्थ असा. जी इतके दिवस भ्रांति होती, ती दूर करा. जी माझी यजमानीन, तिचीच ही तसवीर आपले हातीं असून तीच आपली वधू होणार. (हें ऐकून विश्वासरावाचे पोटांत आनंद मावेना, आणि केव्हां तिजला पाहीन असें होऊन गेलें. असें पाहून पुनः)—

कंद०—महाराज, आतां कां घाबरतां? जशी आपली अशीच माझे वार्डिंसाहेबांचीही अवस्था होऊन अन्नपाणीही वर्ज झालें आहे. ईश्वराची कृपा, म्हणूनच ही आपल्या दोघांची एकता घडली. नाहीं तर उद्यां त्या कोणाच्याच दृष्टीस जिवंत पडण्याचा संभव नव्हता !

वि०—हर हर! मजसाठीं असा अनर्थ होणार होताना ? असो, श्रीव्यंकटेशास आमची काळजी होती, म्हणूनच त्यानें तुजकडून हा योग जमाविला. नाहीं तर माझीही काय दशा

होती ती सांगवत नाही. असो, व्यंकटेशकृपेनें सर्व काळजी दूर झाली.

कंद०—महाराज, आतां मी वसून काय उपयोग? इतक्या वेळेंतच मागे काय अनर्थ झाला असेल कोण जाणे ! हीच काळजी मला लागली आहे. आपली तेवढी तसवीर मजपाशीं द्या ह्मणजे झालें. त्यांस ती दाखवून त्यांची काळजी आतांच जाऊन दूर करते. असें ह्मणून विश्वासरावानें आपली दिलेली तसवीर घेऊन ती मधुमालतीचे महालांत आली.

मधुमालती तळमळत पडली आहे, इतक्यांत दासी प्रफुल्लित मुखानें आलेली पाहून ह्मणते, कंदले, असा आनंदित चेहरा होण्यास अधिक काय झालें आहे ? तें मला सत्वर सांग.

कंद०—तें काहीं असो. अगोदर साखरपुडा आणि बक्षिसी घेऊं द्या ! मग पुढचा पुढें विचार.

मधुमा०—साखरपुडा आणि बक्षिसी काय माझे मरणाची?

कंद०—या मुखांतून आतां वाईट शब्द कां काढतां ? इतका वेळ मीं तें कवूल केलें असतें. परंतु आतां ती वेळ जाऊन ईश्वरानें चांगले दिवस दाखविण्याचें मनांत आणलें आहे.

मधु०—असा योग एक त्यांचे भेटीवांचून तर यावयाचा नाही, आणि या प्रसंगीं तसा प्रकार कोठून होणार ? असें कशाचें होतें? उगीच मेलें मन वेढें आहे!

मग कंदलेनें आतां हिला घोट व्यंतांत घालण्याची ही वेळ नाही जाणून, लागलीच नानासाहेवांची तसवीर काढून विनोदानें चाळवीत चाळवीत तिचे हातीं दिली.

मधु०—(ती पाहतांच) शाबास ! कंदले शाबास ! या-समयीं मी तुझी काय उतराई होऊं ? कोठूनगे ही या माझ्या प्राणवांचविणाऱ्याची तसवीर तुला प्राप्त झाली ? नको गडे आतां मला चाळवूं ! सांग, सांग लौकर.

कंद०—मी काय सांगू बाई ! तुम्ही एवढ्या घाबरलां कां ! शेंकडों इजहून चांगल्या चांगल्या तसविरी मीं आपले खोलीच्या भितीस टांगून ठेविल्या आहेत; त्यांतून ही एक सहज तुलास दाखविण्यास आणली आहे. पाहिजे असतील तर ही नेऊन दुसऱ्या आणून देते, ही तर त्यांच्या पासंगास देखील तुळणार नाही.

मधु०—अजून किती बाई माझा अंत पाहतेस ? उगाच काय मेला एखाद्याचा जीव काळजीत घालावा ? ही ज्याची तसवीर आहे, त्याची व माझी लौकर भेट करून देशील, तर जें हवें तें तुला बक्षिस देईन. (असें हणून ती काय उत्तर देते, त्याजकडे कान देऊन तिचे मुखाकडे दीनतेनें पाहूं लागली.)

कंद०—(आतां यांस चालवून उपयोग नाही, असें जाणून) बाईसाहेब स्वस्थ असा. ज्यांची ही तसवीर आहे, तोच जोडा ईश्वर आपणाला योजिला आहे. असें सांगून ती खालीं तिचे आईकडे गेली.

मधुमालती ही तिची अमृतवाणी ऐकतांच हर्षानें धगोदर मार्गेपुढें न पाहतां धांवत जाऊन आईस कडकडून मिठी घालून भेटली. आणि हणाली, आई आई ! येतेसनां माढीवर ? चल तुला काहीं आनंदाची गोष्ट सांगावयाची आहे. तें मुलीच्या तोंडचें आल्हादयुक्त वचन ऐकून आईस वाटलें कीं, आलीकडे कधींच नाही, आणि आजच जेव्हां इला इतका आनंद झाला; त्या अर्थे या वेळेस ईश्वराची आज्ञावर पूर्ण कृपा समजली पाहिजे!

आई—काय माझे लाडके, माझे आणि तुझे भाग्योदयाचें ही साधि या तुझे आनंददायक भाषणानें आलीसें वाटते. तु या भ्रांतिपिशाचाची झाडणी करून शुद्धीवर आणणारा, अस्तुला महान् पंचाक्षरी कोण मिळाला?

मधु०—या कंदलेसारखा पुरा गुणकारी दुसरा पंचाक्षरी सृष्टीवर कोण आहे ?

देव०—(कंदलेस हांक मारून) शाबास कंदले !! आज तें

आला सर्वास थारी बसवून इचेही प्राण रक्षण केलेस ! काय तुशी योग्यता सांगावी ! आमच्यानें तुझे हे उपकार कधींच फेडवावयाचे नाहीत. कशी काय तोड काढलीस तें सांग.

कंद०—आई साहेब, मीं जर हा घाट आज घातला नसता तर उभयपक्षांही ठीक नव्हते. ईश्वर बुद्धिदाता आहे, हेच खरे. ज्यां-विषयीं बाईसाहेबांस, व जिच्याविषयीं नानासाहेबांस, रात्रंदिवस ध्यास लागून कांहींच सुचत नव्हते, तोच प्रस्तुत हा होणारा वरवधूंचा जोडा ब्रह्मसूत्रानें नेमला गेला आहे; अशी परस्परांच्या तसबिरीवरून खात्री होऊन, केव्हां विवाहित भेट होईल अशी उत्कंठा लागून परस्परांस अत्यानंद झाला आहे. मीं तोंडानें सांगारें असें नाही. परंतु योजिलेल्या कल्पनेनें ही आनंदवेळा प्राप्त झाली. नानासाहेबांचीही बाईसाहेबांप्रमाणेंच अवरथा झाली होती. आतां उभयतांचीं मनें साल्हादित झाली आहेत. त्यांचें ईश्वर कल्याण करो.

ते वेळेस मनाप्रमाणें झालें लक्षण मोठ्या आनंदानें कंदलेस तिचे इच्छेप्रमाणें वक्षीस देऊन देवसेनेनें वाहेरून यजमानांस खुणेनें बोलवून, सर्व हकीकत कळविली. तेणेंकरून सर्वांत एकच मोठा आनंदाचा वर्षाव झाला.

याचप्रमाणें विश्वासरावानेंही राजास आनंदाची वार्ता सांगतांच, त्यासही परमानंद होऊन मोठ्या उमेदीनें लग्नसमारंभाची त्यानें अधिकच तयारी केली. कितीएक जलद सांडणीस्वार पाठविल्यानें, मुख्य मुख्य नात्याचे स्नेही, संबधी व नजिकचे राजेरजवाडे, लग्नाचे आदले दिवशीं येऊन पोहोचले. त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें मुख्य कारभाऱ्यांनीं सर्व प्रकारें बंदोबस्त ठेविला. उभयपक्षांही द्रव्याची कमताई नसल्यामुळे सर्वप्रकारें सिद्धता मोठ्या डामडौली थाटानें करविली. राजाकडे सर्व अनुकूल असल्यानें त्याचा सर्व संगीन बेत थोड्या दिवसांत झाला. परंतु चंद्रचूड सावकाराच्या पिढीजात मुनीमानें हळूहळू राजापेक्षांही उत्तम बेत

ठेवला. नंतर उष्टीहळद होऊन मोठ्या थाटाने सीमांतपूजन झाले. मग दुसरे दिवशीं वराकडे हत्ती, घोडे, स्वार, पायदळ, वाजंत्री, ताशेवाले, आदिकरून मोठ्या समारंभाने मूळ पाठवून विश्वासरावास देवदर्शनानंतर अंवारित वसवून मोठ्या गजराने आणिले. ते वेळेस त्यास फारच वाईट वाटून जो गहिवर आला, तो काहीं केल्या आवरेना. आईबाप, भाऊबहिणींचे वारंवार स्मरण होई. आपला प्राणदाता, प्रियकर मित्र गोपीनाथ, तोही या संधीस हा सोहळा पाहण्यास नाहीना ? असो, उपाय काय ? असे विचार मनांत येऊं लागले, परंतु विवेकाने त्याने आपले दुःखाचा परिहार केला. पुढे मोठ्या समारंभाने लग्न लागून अंतरपट सुटून उभयतां स्त्रीपुरुषांची नजरानजर होतांच परस्परांच्या सौख्यास काय विचारावे ? आनंदीअनंद होऊन गेला ! असो, मग तो अलौकिक लग्नसोहळा सोळा दिवसपर्यंत होऊन राजाने तसेच चंद्रचूड सावकाराने सर्वास इच्छेप्रमाणे देणग्या दिल्यामुळे त्यांची उभय-पक्षांही मोठी कीर्ति झाली.

भाग ६.

एके दिवशीं रात्री कधी कधी जाण्याच्या सलगीप्रमाणे मुख्य प्रधान श्यामरावतात्या आणि विश्वासरावनाना हे दोघे स्वच्छ चांदणे पडलेले पाहून रथांत वसून ह्या खाण्यास निघाले. चार घटका इकडून तिकडे फिरून परत येण्याच्या वेळेस सहज राजवाड्यांत गेले. हे दोघेही राजाचे प्रियकर असून एकांतरहस्यांतिल असल्याने लागलीच मुख्य दिवाणखान्यापाशी जाऊन त्यांनी आपण आल्याची राजास वर्दी कळविली. ते वेळेस सुमारे रात्रीचे अकरा वाजले होते. राजा एकटाच एकांतांत वसला असून चिंताग्रस्त झाला होता. हे जातांच त्याने यांस आंत बोलावून आपले शेजारी वसविले. परंतु औदार्य झाल्याने नित्याप्रमाणे भाषण केले नाही.

विश्वास०—(हे पाहून) कधीच नाही आणि आजच मर-
कारची खिन्न मुद्रा झाल्याने मी मोठ्या विचारांत पडलों आहे.
आणि असे होण्यास कांहीं उघड कारणही दितत नाही. कदा-
चित् कांहीं असल्यास सरकार, आपल्यान्याने मला सांगितल्या-
चांचून राहवणार नाही. सदोदित आपले प्रेमसरोवरांत मंदतःकरण-
कमल डवरलें आहे. विभक्तभाव मुळीच नाही. अशीच तात्यांचेही
ठिकाणी आपली ममता आहे.

राजा—आमच्या मृहच्छिद्राची हकीकत तुम्ही दोघेही थोडी
थोडी जाणत असाल. पहा, आजपर्यंत हे आयुष्य मी राज-
सुखांत घालविलें. ईश्वरकृपेनें सर्व यथास्थित होऊन राज्यही श-
त्रुरहित झालें. दोन्हीही स्त्रियांस पुत्ररत्नें झालीं. आतां जरी
माझी थोडीशी तारुण्यावस्था असून उमेद ताजी आहे तथापि,
बरोवरीचे पुत्र होऊन त्यांस सर्व राज्यसंबंध कळू लागून कारभार
करीत आहेत, येणेंकरून मी कृतकृत्य झालों. आतां हा राज्य-
भार पुत्रांस देऊन आपण उरला काळ परमार्थसाधनीं घालवावा.
असा विचार मनांत वारंवार घोंटाळत आहे; परंतु राज्यभार जर
चंद्रकांतास द्यावा तर तो धाकटा व धाकटे स्त्रीचा असून त्याचा
लौकिकांतही पूर्णपणें राज्यावर हक्क पोचत नाही. आणि, थोरलीचे
चिरंजीव भानुकांत यांची तर काय गोष्ट सांगावी! आज तीन
चार वर्षांत त्यांची जी चित्तवृत्ति होऊन गेली आहे, ती तुम्हांस
विदितच आहे. रात्रंदिवस हलक्यांचे संगतीनें बिघडून मी अ-
सतांही राज्यांत कितीएक वखडे वारंवार करून सावत्र भावांचे
जेणेंकडून वाईट होईल तें करावें, अशी त्याची इच्छा दिसते.
कितीएक वेळां त्याच्यावर गुप्त घाला घालण्यास तो प्रवृत्त झाला.
परंतु, माझ्या दर्पामुळें तो बेत करण्यास कोणी धजलें नाही. कधीं
त्याणें कळू लागल्यापासून चांगले संभाषणानें मला आनंदित
केलें असेही आठवत नाही. सदोदित त्याची उमेद आपलाच हेका
चालविण्याची असते. अशा दुर्मतीच्या हातीं ही राज्यसंपदा

दिली तर एक वर्षाचे आंतच तिचा शेवट लागेल, बोलावयास नको. या काळजीने जरी मी तुझ्यांमध्ये असून राज्यकारभार पाहतो तथापि, आलीकडे माझी चित्तवृत्ति भ्रांतिष्टासारिखी झाली आहे. याविषयी स्त्रियांचो जरी सम्मते घेतली तरी आपापले पुत्राकडे कसेही असले तरी त्यांचो मन ओढणार. (असे राजा बोलत आहे तो अंतरंग भालदार पुकारला).

रा०—भालदार, कोण येत आहे?

भाल०—महाराज, गुरुवर्य वैजनाथभट दीक्षित आणि शंकरशास्त्री बोवा आले आहेत.

इतक्यांत तेही अंतरंगांत येऊन शास्त्रीबोवा अशीर्वाद करतात.

श्लोक.

त्वं विश्वपालनकरः कमलानुषंगी ॥ संग्रामसिंह इह शंकरपादसक्तः ॥
कोदंडविश्वजितो भुवनाश्रयश्च ॥ शत्रुस्तथा तव परंतु गतद्वर्णः ॥१॥

आशीर्वादांती राजाने उत्थापन देऊन त्यांस योग्यतेनुरूप बसविले.

रा०—(श्लोकांतील कांही भाव समजून) शास्त्रीबोवा या आशीर्वचनाने मी फार संतोष पावलों. परंतु जे फल मला, तेच शत्रूस दिसते, याचा निर्णय व्हावा.

शा०—श्रीमंतांनी याचा पदशः पूर्ण विचार करावा. या श्लोकांतील प्रथम तीन चरणांचे प्रत्येक दोन दोन पदांतोळ अद्याक्षरे भिन्न करून पाहिल्यास अपेक्षा पूर्ण होईल. यांतील अर्थ उघड करून दाखवितो. पहा महाराज! आपण विश्वपालन करणारे, शत्रू श्वपालन करणारा; आपण कमलानुषंगी, तो मलानुषंगी; आपण संग्रामसिंह, तो ग्रामसिंह; आपण शंकरपादसक्त, तो करपादसक्त; आपण कोदंडेकरून विश्व जिंकणारे, तो दंडेकरून विश्व जिंकणारा; आपण भुवनास आश्रय देणारे, तो वनास आश्रय देणारा. याप्रमाणे अंतरलापिकेतील अर्थ करून दाखवितांच सर्वांनी वाहवा केल्यावरून उभयतांस वस्त्रालंकारादि पोषाग दिले.

प्रधा०—कां शास्त्रिवोवा, कां दीक्षित, आज अनायासे एकाच प्रसंगी आपली उभयतांची गांठ पडली. सहज येणे झालेसे वाटते ?

शा०—वर्तमानकालीं महाराजांची चित्तवृत्ति स्थिर नसून, प्रवृत्तिमार्गांत मात्र गोचर आहे. सरकारास आलीकडे औदास्य भासल्यावरून हद्दगत प्रगट करून त्याचे विवरण व्हावे, अतएव उभयतांचे एकांत आगमन झाले.

प्रधा०—अशा संधीस आपले येणे फारच चांगले झाले. आपली धूर्तता वर्णन करवत नाही. आतांच याविषयी कांहीं विचार चालू होता.

राजा—विश्वासराव, आतां आपली याखेरीज रहस्याची मंडळी कोण यावयाची? याच समयी या गोष्टीचा विचार होऊन सर्वांचे विचारें काय तो पक्का निश्चय ठरवावा.

प्रधा०—(शास्त्रिवोवांकडे आणि दीक्षितांकडे पाहून)सरकारचा हेतु असा आहे कीं, सार्वभौमत्व कनिष्ठ पुत्रास देऊन आपण परमार्थसाधन उरले दिवसांत करावे.

शा०—काय काय ? कनिष्ठास काय राज्यकारभार देणार ? हा बेत सिद्धीस जाईलसे वाटत नाही.

प्र०—कां बरे काय कठिण ?

शा०—श्रीमंतांनीं जरी असा विचार केला आहे, तथापि उपयोग काय? अशीच कांहीं गुप्त बातमी समजल्यावरून वाटते. वडील भानुकांत दुर्मती राजपुत्रानें आज सुमारे एक वर्षभर अविचारि अष्टक मंडळीस साह्य करून त्यांच्या अनुमतानें आपल्या पक्षाचें सुमारे पन्नास हजार सैन्य, स्वार, शिवंदी, हत्यारबंद अरब, दारुगोळ्याच्या सर्व तयारीसह जवळ ठेविलें आहे. याचें कारण हेंच कीं, जर आपण हें राज्य कनिष्ठ पुत्रास दिलें तर तो फौजेकडून त्याचा नाश करून आपणास देखील कैदेत ठेवून आप-

ण स्वतः सर्व राज्यकारभार चालविणार, अशी गुप्त बातमी आ-
लांस लागली आहे; ही मी सरकारचे हितार्थ सांगतो. यासाठी
हा विचार सोडून त्यासच राज्य द्वारे ह्मणजे राज्यांत बखेडा न
होतां राज्य सुरळीतपणे चालेल.

रा०—(आरक्त नेत्र करून)काय म्हणतां?काय शास्त्रीबोवा,
त्या कारख्याच्यानें काय होणार? जरी त्याची अशी जघ्यत फौज
असली तरी माझ्या लाडक्या चंद्रकांत सुमतीचें त्याच्या वंडानें
काय व्हावयाचें आहे. आणि मला कैदेत टाकण्याचें त्याचें तोंड
काय आहे? माझे मलाच परके होणार? असें होणार नाहीं समज-
लांत? नासलीं मिरां जोंधळ्यांस कधीं हार जाणार नाहींत.श्याम-
राव तात्या, हें एक वरें झालें. कदाचित् शास्त्रीबोवांनीं जर ही
गुप्तबातमी मला सांगितली नसती तर त्या कृतघ्न पोरख्यास
राज्य द्वारे असेही माझे अंतःकरणांत आलें असतें. परंतु आतां
तर त्यास ती आशा मुळींच धरावयास नको. कां दीक्षित? माझ्या-
च्यानें हा हेतु सिद्धीस जाणार नाहीं? कां शास्त्रीबोवा, कां नाना-
साहेब कसे? बोलत कां नाहीं?

दी०—त्या जंत्रुकाची आपल्या पराक्रमसिंहापुढें काय तडप
चालणार आहे? आपण धरलेला हेतु सिद्धीस न्याल तरच वरें;
नाहींपक्षां तो राजा झाला तर थोडक्याच दिवसांत शत्रूंचा रिघाव
राज्यांत होऊन दुर्नीतीच्या योगानें सर्व राज्य लयास जाणार.
यांत काडीमात्र संशय नको.

प्र०—श्रीमंतांनीं जो वेत केला आहे हाच ईश्वरी कृपेनें शे-
वटास जावो. असें न होईल तर सर्व आतांचे कारभारी, मानकरी,
वैदिक, शास्त्री, इत्यादिकांस व आलांसही अगोदर स्थलांतर करा-
वें लागेल. कारण,आतांच भानुकांत नुस्ता काहीं कारभार पाहत
आहे यांतच कितीएक बखेडे करीत असल्यानें त्याच्या मताचे मंड-
ळी खेरीजकरून सर्व लोक त्यास नाखुशी आहेत. परंतु सरका-
रचे जिरंजीव पडल्यामुळे उपाय चालत नाहीं.

राजा०—(सुस्कारा टाकून) फार चांगलें! रे दुष्टा, रे कृतघ्ना! तुला तर मी धुळीस मिळवीन. तूं काय समजला आहेस? पाहूं कसा आतां गादीचा मालक होतोस तो! (असें क्रोधानें बोलून विश्वासराव व प्रधान यांस बोट दाखवून) हा बेट लौकर सिद्धीस नेणें तुमचेकडेसच आहे. (पुनः विचार करून) परवांचे दिवशीं अनायासें वर्षप्रतिपदा असून, तो दुष्टही आपले मंडळीसह अन्यस्थळीं शिकारीस गेला आहे. निदान परत येण्यास त्याजला दोन महिने तरी पाहिजेत. याच मुहूर्तास चंद्रकांतास राज्याभिषेक करून पुढील बंदोवस्त नीट ठेवावा. जें होणार असेल तें होवो. परंतु ही बातमी गुप्त ठेवून कोणास परिस्फुट न होऊं देतां एकदम बेट सिद्धीस न्यावा.

याप्रमाणें सर्वांचा एक विचार होऊन सर्व आपापले घरीं निघून गेले.

दुसरे दिवशीं राजानें आपल्या मनोदय सिद्धीस नेण्याकरितां राज्यांतील मुख्य मुख्य कारभारी, मानकरी आदिकरून मंडळीचीं आपल्या मनाप्रमाणें वेगवेगळीं मते, आपल्या कार्यास विघ्न न येण्यासाठीं गुप्त घेऊन वसंततिलका नामें धाकटे स्त्रीचे पुत्रास ह्मणजे चंद्रकांतास वर्षप्रतिपदेच्या सुमुहूर्तानें संकल्पानुरूप मनोत्साहें सिंहासनावर बसवून राज्यांत त्याचे नांवाची चौहीकडे द्वाही फिरविली.

तिकडे सुमारे आठ दिवस झाले नाहींत, तों एके दिवशीं राजाचे थोरले चिरंजीव आपले अष्टकासह नुक्तेच रात्रौ भोजनोत्तर पानसुपारी होऊन एकांत बसले आहेत; इतक्यांत त्यांचे मंडळीपैकीं एकाकडून मुद्दाम पाठविलेल्या सांडणीस्वारानें येऊन भानुकांतास असें कळविलें कीं, तुमचा धाकटा बंधु चंद्रकांत यास तुमचे वडिलांनीं गादीवर बसविलें.

मग काय विचारावें? त्या दुर्मतीचे तळधी आग मस्तकीं गेली. तो मोठ्या संतापानें सुरकारा टाकून अष्टक मंडळीस

झणाला काय हो? ज्या कार्याविषयी आज दोन वर्षेपर्यंत आप-
ली लाखों रुपये खर्च करून रात्रंदिवस खटपट चालली आहे,
त्या हेतुदीपकाचे प्रज्वलतेस शत्रूत्कर्ष सूर्योदय खबरेने निस्तेजता
आणिली. आजपर्यंत तुमचे मताने मी वागून शेवटी स्वहस्ताने
आपले पायांवर धोंडा पाडून घेतला. तुमची संगतीच मला
प्रतिबद्धक झालीस वाटते!

भानुकांतमहाराजांची खिन्न मुद्रा पाहून, सर्वांनी त्याच वेळेस
त्यांचे समाधान करून त्यांस सांगितले की, जरी असा प्रकार
झाला आहे तत्रापि आपण तिळमात्र दुःखी होऊ नये. याचा
विचार परस्परांचे विचारांती एक दोन दिवसांत काढून आपणांस
आमच्या साह्याच्या योगाने तेच पद लवकर प्राप्त होईल असे
करूं. असे पुष्कळ प्रकारे त्यांचे सात्वन करून सर्वांनी विचार
करीत शयन केले.

दुसरे दिवशीं प्रत्येकाने आपापले मनांत भानुकांतास राज्या-
वर वसविण्याची सुचलेली युक्ति योजिली. आणि रात्रीचे नऊ
वाजण्याचे सुमारास एकांती सर्व जमले. ते वेळेस राजपुत्रही
तेथे आला.

भानुकांतादि अष्टक.

स्थळ—(वागेंतील मंदिर).

पात्रांची नावे.	हुद्दा.
१. भानुकांत.....	राजपुत्र.
२. रामचंद्रमाया.....	कारभारी.
३. जगन्नाथजी.....	दप्तरदार.
४. रामप्रसाद.....	चिटणीस.
५. गंगाप्रसाद.....	खुषमस्करे.
६. ज्यंबकराव.....	प्रधान.
७. गिरिधारीलाल.....	सेनापति.
८. उधोसिंग.....	सरसुभेदार.

याप्रमाणें अष्टक जमल्यावर राजपुत्र लणाला, सेनापति, आपण कशी काय योजना केली?

गिरिधारी—सरकार, आपणापार्शी जय्यत फौज पन्नास हजार एक दिलाची हत्यारबंद, उमेदवार व आवेशाची तयार असून हुकूम होण्याचा मात्र अवकाश पाहत आहे. शिवाय तोफखान्या भरपूर सामानाचा आहे. तसेच पायदळ आणि आमचीही अनुकूलता आहे, यावरून असे वाटते की, एकदम जाऊन हल्ला करावा. त्यांचीही जरी फौज पुष्कळ आहे, तथापि ती असावध असून, जागोजागचे बंदोबस्तास पांगली आहे. या योगानें राज्यपद एकदम प्राप्त होईल यांत संशय नको.

त्र्यंबक०—असें करण्यापेक्षां आपणापार्शी इच्छेप्रमाणें द्रव्य आहे, तर राज्यांतील मुख्य मुख्य कारभारी आदिकरून मंडळीस लालुचीच्या योगानें फितूर करून वश करावें, लणजे आपला हेतु सिद्धीस जाईल. आणि हें काम युक्तीनें आम्हीच करूं. पेंगेकरून कित्येक स्त्रियांचे सौभाग्यदानाचेंही श्रेय येईल.

गंगाप्रसाद—असें अयोग्य करणें उक्त नसून ईश्वराचे घरींही घाताची गोष्ट रूजू पडणार नाही. तर माझा या कामीं असा सल्ला आहे कीं, फौजेची आणि द्रव्याची अनुकूलता असून इतका विचार कां ? वडिलांकडे एक वकील पाठवून कळवावें कीं, आमचा हक्क असूनही न विचारतां तुम्ही कनिष्ठास राज्य दिलें, ही करणी फारच अयोग्य आपले हातून झाली. असो. पुत्रधर्माप्रमाणें एकवार कळवितों कीं, आमचें पद आमचे हवालें करावें, नाहीपेक्षां युद्धास यावें. आपण लणाल कीं, आमचेचकडे सर्व साह्य करणारे आहेत; असें होणार नाही. कितीएक आमचाही हक्क पाहून पापभीरु आह्लास खचित मिळतील. प्रस्तुत त्यांचीही आत्मी गरज ठेवीत नाही. या वेळेस सर्व लष्कर, फौजफाटा, दाख्खोळ्यासह आमची जय्यत तयारी आहे. विचार पाहून काय तें सत्वर कळवावें. असे प्रकारे अगोदर वकीलाकडून सू-

चना देऊन नंतर प्रसंगी युद्ध करावें. या योगानें निःसंशय आपले हातीं राज्य येईल. कदाचित् युद्धाचाही प्रसंग न येतां राज्य आपोआप मिळेल.

राजपुत्र—मामा, तुमचाच विचार मला बरा वाटेल. तुम्ही रात्रभर विचार करून आमचे कल्याणार्थ कोणची कपटयुक्ति योजली आहे ? ती एकवार या आमचे हितेच्छु मंडळीस व आत्मास ऐकवावी; ह्मणजे त्याप्रमाणें करण्यास बरें पडेल.

मामा—माझे मसलतीनें आपणांस व इतरांस वाईट वाटून माझा निषेध कराल असें दिसतें, यामुळेच मी थोड्याशा विचारांत आहे. ह्मणून हा काळपावेतो कांहीं एक बोललो नाहीं.

राजपुत्र—मामा, कांहीं एक शंका आपण मनांत आणूं नये. आत्मास खचित ठाऊक आहे कीं, तुम्ही आमचें ज्या योगानें हित होईल तीच गोष्ट कराल. जाणून कशीही गोष्ट असली तरी आत्मा तिचा अन्हेर करणार नाहीं. बोलवें.

मामा—आतां माझी शंका निवारण झाली. आपण या आपले अष्टकासह कपटगोसांवी बनून, हा मजकूर आपणांस समजलाच नाहींसें दाखवून, राजास पत्र ल्याहावें कीं, आमची तुम्ही आशा सोडावी. आत्मास नर्मदातीरीं एका महान् तापशाच्या योगानें संसारसंबंधी सर्व प्रकारें नैराश्य प्राप्त होऊन प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या दीपकज्योतीनें सत्य एक ब्रह्मस्वरूप, यात्रांचून सर्व मिथ्याभूत भासत आहे. आतां राज्योपभोगादि आशा उरली नाहीं. यासाठीं आमचे पूर्वाश्रमींचे कनिष्ठ बंधु जगजीवनराव चंद्रकांत सुमती यांस राज्यावर बसवावें. कदाचित् आपण शंका घ्याल कीं, राजहक्काप्रमाणें वडील पुत्रासच गादीवर बसाविल्याविना हें करणें अनुचित होईल; तर असें मनांत आणूं नये. कांहीं दिवसांनीं आमचा मेळा आपले शहरां व्यंकटेशदर्शनास येईल, तेव्हां आत्मा शहराबाहेर आमचे गोसांवीमंडळांत उतरूं. या

योगे ते अगदीं आनंदानें निर्धोक राहतील. आणि पुढें रचलेल्या युक्तीप्रमाणें आपला कार्यभाग साधेल.

राजपुत्र—पुढें काय योजना मामा?

मामा—आपण तीर्थयात्रा करित थोडकेच दिवसांत दिल्लीस कांहीं बैरागी मेळ्यानें जाऊन शहराबाहेरील दवणवागेत राहून बाह्यदोंग वरेंच माजवावें. पुढें आपणांतलिच कोणी सावकार शिष्या होऊन त्यानें त्या वागेत मठ बांधण्याचें काम सुरू करवावें. व तो मठ बांधते समयीं सर्व आपणांकडूनच कामगार नेमून त्यांचे हातून आंतून गुप्तभुयार करवावें. पुढें भित्तींत व तळघरांत दाख्खे भरलेले बुधले ठेवून गंधक, कापूर, सोरा, आदिकरून सामान घालून ठेवावें. नंतर राज्यांतील सर्व विश्वासरावादि कारभार्यांची, राजाची, तशीच अष्टप्रधानांची, आणि सेनापति आदिकरून मंडळीची गोडी राखून त्यांस एके दिवशीं प्रसादास बोलवावें. ते तेथें त्या मुख्य मधील जागेत बसतांच आंतील आपला सर्व समुदाय बाहेर ठेवावा, आणि मी सांगेन त्या वेळेस मठास आग लावून द्यावी. क्षणजे सर्वांचा एकदम नाश होऊन राज्य तेच वेळेस आपल्या हस्तगत होईल.

राजपुत्र—मामा, यांतिल तुमची कांहीं मसलत बरी दिसते. परंतु आग लावून पिता, बंधु, आप्तवर्ग, मित्र, आदिकरून लोकांचा जाळून नाश करावा, हें योग्य वाटत नाहीं. याजपक्षां एकदम हातीं लागून कैद करण्यांचा घाट जमला, तर या मसलतीसारखी दुसरी कोणतीही योजना नाहीं. या लोकांचा नाश करणें, हें कृत्य आमचे हातून घडणार नाहीं. आणि याससंमतही कोणाचें पडेल, असें तर मुळींच मला वाटत नाहीं.

उधोसिं०—महाराज, आज्ञा झाल्यास मी बोलतो.

राजपुत्र—बोलावें.

उधोसिं०—अनायासें याच योजनेप्रमाणें मुख्यमुख्य सर्व मैजवानीस एके ठिकाणीं जमल्यावर, गुप्तरूपी आपले सैन्याकडून श-

हरास वेढा घालून, आपण व आपणांकडील कंपटरूपी हत्यारबंद एक सहस्र गोसांवीमेळा दर्शनास येईल, त्यांजकडून वागेंतले वागेंतच सर्वास कैद करून बंदोबस्त ठेवावा. ह्मणजे अर्थात्च राजासह सर्व हातांत येतील. हा दाखून जाळण्याचा घाट मात्र नको. त्या लोकांस कैद करून बंदोबस्त ठेवण्याचें काम मी आपले फौजेकडून स्वतः करवून, आपणास राज्यावर बसवीन.

राजपुत्र—शाबास उधोसिंग ! ही योजना फार चांगली झाली. असा बेत झाल्यावर सर्व मंडळीस ते दिवशीं स्वस्थ निद्रा लागली.

दुसरे दिवशीं रात्री ठरलेल्या संकेताप्रमाणें लागलीच भानुकांतानें गौरवाचें पत्र मुद्दाम सांडणांखाराबरोबर दिल्लीस वडिलांकडे पाठविलें. तें राजा एकांतीं आपले महालांत कांहीं राज्यांतील बंदोबस्ताची व्यवस्था करण्याच्या विचारांत बसला असता त्याच्या हातीं येऊन पोहोचलें. पुत्राचें पत्र कथोंच नसून तें स्वदस्तुरचें आलेलें पाहून लागलीच उतावळे अंतःकरणानें त्यानें तें फोडलें. आंत अतिनम्र मर्यादशील कांहीं चमत्कारिक मजकूर असलेला पाहून त्यास कांहीं दुःख व सौख्य, तसेंच आश्चर्य वाटून लागलीच आपली विश्वासरावासह मंडळी बोलावून आणून सर्वास तें वाचून दाखविण्यास आरंभ केला.

“ तथिरूप धुरंधर सार्वभौम श्रीविराजित गुणैश्वर्यसंपन्न
विश्वपालनकर्ते बाबासाहेब, राजधानी हस्तनापुर,

वडिलांचे चरणसरोजी,

मकरंदेच्छु सच्चिदानंदस्वरूपसद्गुरूपेदेशन सर्वेष्वपिच भूतेषु यस्य
ब्रह्मबुद्धिरुत्पन्नः असा जो विरक्त, आशानिर्मुक्त बालक, याचा शिरसाष्टांग नमस्कार. त्रिनंति परिसावी, ती अशी कीं, प्रस्तुतकालीं नर्मदातीरीं आमचें वास्तव्य सदैव नित्य असून गुरु महाराजां-

च्या प्रमोदक उपदेशकरून, सर्व राज्यभोगादि मार्याक मृगजल-
वत् भासलें. आतां कोणतीही इच्छा ल्पून राहिली नाहीं. आ-
जपर्यंत राज्योपभोगाची इच्छा पूर्ण असून त्या कामीं यत्नही क-
रीत होती. परंतु आतां तें सर्वोपरी नश्वर मानतों. आमचे प्रियकर
बंधु चंद्रकांत सुमती यांस सुखेनैव सर्व राज्यकारभार देऊन
आपण सर्व आशा सोडून परमार्थसाधनानें देह सार्थकीं लावावा.
मीं सांगावें असें नाहीं. दृश्यमान् पदार्थ तितका मिथ्याभूत असून
सत्य वस्तु एक ब्रह्म आहे. आपण कदाचित् मनांत आणाल-
कीं, वडील चिरंजीवाचा राज्यावर हक्क पूर्ण असून, त्यास वर्ज क-
रून धाकट्यास राज्य कसें द्यावें? परंतु ही कल्पना मुळांच वाळगूं
नये. कांहीं दिवसांनीं आह्मी तीर्थयात्रा करित हस्तनापुरास
व्यंकटेशदर्शनास येऊं. ते वेळीं आपली भेट होईल. तेथें आ-
ल्यावर आह्मी शहरावाहेरील दवणवागेत राहूं. आमचे वरोवर
गोसांवीमेळा स्वेच्छाचरि येईल. आतां विशेष लिहित नाहीं;
हें विज्ञप्ति. ”

हें पत्र पाहून सर्वास मोठें आश्चर्य वाटलें. कितीएक ल्पूं
लागले कीं, चंद्रकांताचें भाग्य मोठें. कारण, आतां सर्व निर्वैर
झालें. परंतु विश्वासरावानें ताडलें कीं, कांहीं तरी यांत कापट्य-
योजना मामाचे मताची असावी. पुढें पाहतां येईल, असें मनांत
ल्पून त्यानें ती गोष्ट तशीच गौप्य ठेविली.

राजास पुत्राचा मोह उत्पन्न होऊन तो ल्पणालाःशावास मुलां !
तूं इतका शुद्धीवर येऊन असा होशील, अशी माझी तर नाहींच,
परंतु कोणाचीही खात्री नव्हती. मीच तुजविषयीं कापट्यरूपी
ठरलें. इतकी जर तुझी पूर्वींपासून लीन बुद्धि असती, तर तुला
मागेच सौख्यांत ठेवून राज्य अर्पण केलें असतें. आतां उपयोग
काय? असो. हें पत्र ऐकून भानुकांताविषयीं सर्वांची अंतःकरणें
निर्वैर झालीं. ह्याप्रमाणें विश्वासरावासही अनुमोदन देणें भाग
पडलें. कारण, विश्वासरावानें विचार केला कीं, या वेळेस

सर्वांचीं मनें साधु राजपुत्र आशानिर्मुक्त होऊन त्याजपासून आतां या राज्यास धोका बसत नाहीं, याविषयीं सक्तबुद्धीचीं ज्ञालीं आहेत. आपली मसलत कदाचित् इतरांस रुचेल. परंतु राजास कधींही खरी वाटणार नाहीं. जाणून सर्वांच्या हेतूप्रमाणें त्यानेंही आपलें मत दिलें. मग दिवसानुदिवस राज्यांतिल बंदोवस्ताचे कामीं हयगय होत चालली व जे ते आपापले ठिकाणीं निर्भयता मानूं लागले.

पुढें भानुकांत कुमतीचे मताकडील मसलत होऊन त्यांचें सर्व सैन्य सुमतीचे राज्यांत येऊन मिसळलें. आणि ज्या वेळेस कुमतीचा हुकूम होईल ती वेळ साधण्याचे कामीं लक्ष, व वेळेस धांदल न होण्यास आपल्या जय्यत सरंजामाची तयारी गुप्त ठेवून एक विचारें राहिले. त्यांनीं आपला हेतु कोणाचेही उघडकीस न येऊं देण्याविषयीं एकजूट केलें होतें. त्यामुळें त्यांचा कापट्य वेत कोणाचेही समजुतीस आला नाहीं.

नंतर सुमारे तीन महिन्यांनीं वर्षाऋतूच्या आरंभीं आतां यात्रा करण्याचे दिवस नाहींत असें दाखवून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें कुमतीनें आपले अष्टकासह वैरागीवेष धारण करून बरोबर शंभर लोकांनिशीं हातांत सोटे व त्यांत गुप्त शस्त्रें घालून फिरतफिरत ते सर्व हस्तनापुरास येऊन पोहोंचले. त्रिडिलांस आपण आल्याची वदीं पोहोंचवून दवणवागेतील प्रशस्त वगीच्यांत त्यानें तळ दिला. चिरंजीव पत्राप्रमाणें स्मरण ठेवून वैरागी बनलेला आपले मेळ्यासह भेटीस आल्याचें समजून, राजास, धाकटे भावास, दोघी राण्यांस आणि प्रधानादि पंचकांस अतिशय आनंद होऊन, राजानें नगरवासी जनांसह सुमुहूर्तानें महोत्साहेंकरून त्याची भेट घेतली. भानुकांत कुमती व त्याचे अष्टक मंडळीस अशी उपरती होऊन ते परमार्थसाधनीं निरपेक्ष काळ घालवीत आहेत, हें पाहून सर्वास अतिशय आश्चर्य वाटलें. त्यांची ध्यानपूजनादि आराधना पाहून सर्व लोक वेडावून गेल्यामुळें प्रतिदिनीं देवदर्शनास स्त्रीपुरुषांची पुष्कळ दाटी

जमूं लागली. नित्यशः शहरांतील मोठमोठाले गृहस्थ, सावकार, मानकरी, कारभारी, प्रधान आदिकरून मंडळीचे घरोघर बोवांस मेजवान्या होऊं लागल्या. जिकडे तिकडे त्यांची प्रशंसा होऊन राजासहवर्तमान सर्व लोक आनंद मानून राहिले.

पुढें आश्विनमास येऊन पोहोचला. ते वेळेस विजयादशमीचे मुहूर्तावर आपला हेतु सिद्धीस न्यावा हा पूर्वसंकेत मनांत आणून, त्या कुमतीकडील मंडळींनी राजास सांगितलें कीं, दसव्याचे मुहूर्तानें आह्मी आतां तीर्थयात्रा करावयास जाणार, तेव्हां आमचे येथें सर्वांनीं प्रसाद घेऊन आह्मास आज्ञा द्यावी. प्रधानासह सर्वांनीं ही गोष्ट मान्य करून राजाचेंही तीस संमत पडलें. नंतर दुसरे दिवशीं नवमीचे रात्री कुमतीनें प्रसादाचा वेत ठरवून तयारी करविली. आणि लागलीच आपले सैन्यानें नगरचा बंदोबस्त नीट रीतीनें ठेवावा व दवणबागेंत एक हजार हत्यारबंद अरवांचे कडवे शिपाई यांणीं येऊन खूण होतांच सर्वास वेढा घालून नाश न करितां एकदम कैद करावें, असा हुकूम दिला. विश्वासरावास हा प्रसादास जाण्याचा वेत समजतांच विचारांतीं पक्कें मनांत आलें कीं, चंद्रकांत सुमतीचीं व राजाचीं शंभर वर्षे पूर्ण भरलीं; यांत संशय नको. नंतर विश्वासरावानें राजाची एकांत राजवाड्यांत भेट घेऊन कळविलें कीं, आपण सर्व मीनरूपी त्या दुष्टभानुकांतकुमतीअष्टकवकाचे घशांत पडणार; हें मी त्यांचें कपटध्यान पूर्वीच समजून चुकलों आहे. तो त्यांचा हल्ला करण्याचा वेत या संधीस दिसतो. जरी ते आपणास नैराश्य दाखवून निष्कपटी दिसत आहेत, तथापि त्यांचे अंतरयामोच्या मसलतीचें सर्व बिंग मी जाणतो. यासाठीं आजचा तिकडे प्रसादास जाण्याचा वेत रहित करावा.

राजा तें ऐकून लणाला, कां, विश्वासराव, आपण फारच खोलबुद्धीचे दिसतां ! आपलीच कापट्यबुद्धि फार आहे. हा मला पूर्वीच अनुभव आला. राजाचा गज करून दाखविणें हें

आपल्यास सहज आहे. तुम्ही दोन वाटे मला दाखवून सर्व राज्य हा-
तांत आणून कोव्यधीश झालां आहांत. यावरून सर्व लोक आप-
णासारखेच असतील, असें जाणून कदाचित् शंका वाटत असेल
खरी. परंतु आमचे चिरंजीवाचे हातून अशी गोष्ट आतां होणार
नाहीं. आणि त्याजविषयीं असें विपरीत आमचे मनांतही आपण
भासवूं नये. कितीही मला सांगितलें तथापि माझे मनांत त्याविषयीं
आतां किंतु यावयाचाच नाहीं. हे ऐकून विश्वासराव निरुपाया-
स्तव ते वेळेस कुंठित झाला. त्यानें विचार केला कीं, येथें कांहीं
आपले चालावयाचे नाहीं. आतां यांजवरोबर आपणासही दुःख
सोसणें भाग आलें. आज मी तिकडे न गेलों तरीही दुर्लौकिक
होऊन पुनः हे स्थान दुर्मिळ होईल. दुसरीच एखादी युक्ति रचून
आपला वचाव करून, पुढें कदाचित् हे संकटांत पडल्यास त्यांस
दुःखांतून पार पाडावें. असा वेत ठरवून लागलीच विश्वासरावा-
नें सहज युक्तीनें एक पत्र लिहिलें आणि त्याचा लखोटा करून
तो आपले विश्वासु चाकराहाते कुमतीकडे पाठविला. नंतर
तो लखोटा खुद कुमतीचे हातीं दिल्याची खबर आणवून आपले
कामास लागला.

इकडे तें पत्र राजपुत्र भानुकांत कुमतीनें वाचून पाहतांच
आंत मजकूर कीं, “ तुमची सर्व राज्य हरण करण्याची कापड्य-
मसलत जे दिवशीं तुम्हां आपले वडिलांस निरीच्छतेचें पत्र पाठवि-
लें तेच दिवशीं आम्हां जाणली आहे. आपण मेजवानीचे वेळेस
राजेसाहेब आणि राजपुत्र चंद्रकांत आदिकरून राजपंचक, आणि
सर्व राज्यांतील मुख्य मुख्य सेनापतिसह हुद्देदार मंडळी यांची
धुळधाण करून त्यांजला कारागृहांचे दुःख भोगावयास लावून
उदईक विजयादशमीचे मुहूर्तानें आपण संकेत सिद्ध करून गा-
दीवर वसणार आहांत, ही तुमची मसलत आजपर्यंत आतां खे-
रीज दुसरे कोणाचेच लक्ष्यांत आली नाहीं; व कोणास माहितही
नाहीं. आतां या तुमचे कामास व्यत्यय आणून तुमचा वेत सिद्धी-

प जाऊं न देणें हें आमच्या हातांत आहे खरें, परंतु दुसऱ्याचे कार्यास विघ्न आणणें हें शास्त्रानियमास विरुद्ध आहे. जाणून सर्व गौप्य ठेवून तुमचा हेतु तुलास कळविला आहे. आतां सर्व मंडळी-बरोबर तुमचे मेजवांनीस आह्मासही येणें भाग आहे, तरी आह्मां-विषयीं तिळप्राय शंका मनांत न आणतां करणें तें करावें. ”

हा मजकूर पाहतांच कुमतीचे मनांत आलें कीं, विश्वासराव आह्मांस साह्य आहेत. आणि आपणास राज्य मिळावें, हीही त्यांची पूर्ण इच्छा खरी. आह्मास त्यांचाच मोठा धाक होता कीं, कसें कार्य शेवटास जाईल तें जावो. आतां त्यांची अनुकूलता आहे, त्याअर्थी सहजपणें आपला हेतु सिद्धीस जाईल. आपल्यास त्याचें अंग आहे, हें न समजुतीस येण्याकरितां विश्वासरावही येथे येणार असून त्यांनीं गुप्त पत्र लिहिलें आहे, तर मग आतां विश्वासराव जेणेंकडून वंदिस्थ न होईल, अशी तजवीज ठेविली पाहिजे. कदाचित् त्यांस एकंदरीत वंदिस्थ केलें तर आपले अंगी कृतघ्नता येईल. असें जर न केलें तर आणखी कांहीं मसलतीनें ते विघ्न आणण्यास कधीं कमी करणार नाहींत. त्यांच्या मसलतीपुढें दुसऱ्यांची तोडच चालत नाहीं.

मामा—(हें ऐकून) तो कपटी आहे. आतां तो असेंच आपल्यास वारंवार प्रेम दाखवून पुढें तोच हें राज्य हरमसलतीनें वळकावणार नाहीं कशावरून ? त्यास तर अगोदर कैद केलें पाहिजे. जर माझे ह्मणणें न ऐकाल तर परिणाम शुद्ध न होतां दुसरेंच एकादें संकट मध्यंतरीं प्राप्त होईल.

ही गोष्ट खरी आहे, ह्मणून त्यासही कैद करण्याचा निश्चय करून सर्व आपआपले पुढील कृत्यास लागले.

इकडे आपलें वचन राजानें न ऐकल्यामुळें विश्वासरावानें त्या अष्टर्माचे रात्रीं तेथून मंदिरांत येतांना आणखी एक मोहरबंद लखोट्या करून आपले बरोबर आणला. रात्री संध्या, देवार्चन, फराळ झाल्यावर दोन घटका भगवत्प्यान करून मंदिराचा, जाम-

दारखान्याचा, खजिन्याच्या कुलुपांचा व पाहण्याचा बंदोवस्त स्वतः पाहिला. नंतर किल्ल्यांचे जुडगे बरोबर घेऊन जलमंदिरावरील कांचनमय आरसेमहालांत सुमारे आकरा वाजतां निजावयास गेला, तो ती सौंदर्यलहरी कृशोदरी मधुमालती तेथील तऱ्हेतऱ्हेच्या रंगांची बिलबरी झाडे, आदिकरून रोषनाईच्या तेजांत भर्जरी बुट्टेदार तुती रंगाचा चंदेरी शालू नेसून कंठांत मौक्तिक पेंडे रत्नहारादि, तसेच सर्व जडावाचे शोभायमान दागिने अंगावर ठिकाठिकाणी घालून दिव्युत्प्राय लखाकत आहे. त्या ठिकाणी सोनेरी नकशीदार छपरी-पलंगावरील सांगांधिक पुष्पांचे मृदुशय्येभोंवतीचे कपाटांचे खुले पुडांतून चांदीच्या तवकांत तऱ्हेतऱ्हेची उंची फळफळावळ, मिठाई, तशाच वाद्यपेठ्या, मोतिया, गुलाब, मजमुवादी पंचवीस प्रकारची अत्तरे वेगवेगळ्या जडावाच्या अत्तरदाण्यांतून भरपूर ठेविलेली, तसेच पुष्पांचे हार, गजरे, तवकांतून तयार असून त्या सुवासांत ती नवयौवनसंपन्न सुंदरी मधुमालती आपले अंतरंग दासीसहवर्तमान मोठ्या आनंदाने सुवर्णवर्षी त्रयोदशगुणी जाळीदार केलेले गोविंदविडे हातांत घेऊन आपली मार्गप्रतीक्षा करीत बसली आहे. असे पाहून त्यास फारच वाईट वाटून नेत्र सजलीत झाले. आंत येतांच ती चंद्रानना चंचलतेने पदर सांवरून दासीसहवर्तमान मर्यादेने उभी राहिली. इतक्यांत दासी आज्ञा घेऊन निघून गेली. नित्य येतांच मोठ्या प्रेमानंदाने आलिंगन होऊन कांहीं विनोदसंबंधाची भाषणे व्हावयाची, परंतु ते दिवशी तसा प्रकार कांहीं नसून खिन्नवदन होऊन उदासीनतेने विश्वासरात्र पलंगावर येऊन बसले, हे पाहून तिला फार वाईट वाटून विस्मयाने मनांत लणते, आजच कां असे झाले कोण जाणे मजकडून तर कांहीं आज्ञाभंगादि अन्याय दिसत नाही. तथापि अतिशय घाबरून आपल्या लाडक्या मजुळ भाषणाने ती त्यास लणालीः सुमारे एक वर्ष या पायांचा सहवास झाल्यापासून एकही क्षिण

अशी उदासवृत्ति झालेली माझे स्वप्नांत देखील पाहण्यांत आली नाही. परमेश्वरानें सर्व मनाप्रमाणें द्रव्य, थोरपणा, तशीच ही इच्छित दासी दिली आहे. असें असतां आज अशी खिन्नता कां ? असें लहून मोठ्या प्रेमानें त्याचे गळ्यांत मिठी मारिली. तेव्हां त्यास फारच गर्हिवर आला.

वि०—प्राणसखे, तूं इतकी वेडावलीस कां ? तुजकडून कांहीं एक अन्याय झाला नाही. माझेच ग्रह या वेळेस अनिष्ट दिसतात. आतां तुला मी आपलें गुह्य सांगतो. कारण, सांगितल्यावांचून मलाच राहवत नाही. तें सर्व गुप्त ठेव. आईवापास देखील कळवूं नको. परमेश्वराची कृपा आणि तुझे कुंकु वळकट असेल, तर पुनः उभयतांच्या भेटीचा योग होईल. पहा, उद्यां दवणबागेंत आह्लांसह राजास मेजवानी राजपुत्र भानुकांताकडून होणार आहे. परंतु त्यांत ते कपटी सर्वांचां राज्याशेकरितां नाश करतील, अशी खचित माझी मनोदेवता लवती. मेजवानीत न जाण्याविषयी मी राजास पुष्कळ उपदेश केला, परंतु तो त्यास रुचत नाही. त्याचे कर्मानें ओढ घेतली. आह्लां जर तेथें गेलों नाहीं तर सर्वास आमचें कपट समजून ते आमचा नाश करतील; आणि आजपर्यंत तेथें राहून देखील कृतघ्नपणा अंगीं येणार आहे. यामुळे दुःख वाटून कांहीं सुचत नाहीं! बाकी आह्लां श्रीव्यंकटेशाच्या कृपेनें इतक्याही संकटांतून पार पडून जाऊं, यांत संशय नको. परंतु कोण वेळ कशी आहे याचा नेम सांगवत नाहीं. हे चंद्राने, गजगामिने, तुझे रसभरित मंदहास्यवदनांतील मृदुभाषण, मृगनयनांतील धुंद दृष्टीवरील धनुष्याकृति भृकुटी, तप्तहेमकांति, सरळ नासिका, कुरळ केश, बोटे सरळ व नाजूक असून नखांवर चंद्रज्योत्स्नेचें आरक्त प्रतिबिंब जणू काय ओतलें आहे ! प्रिये, ही अंगुष्ठतर्जनीच्या मध्यभागीं समावेश होणारी तुझी कटी पुनः माझे दृष्टीस कधीं पडेल तो सुदीन ! असो, आतां खेद कारणें व्यर्थ. लटलें आहेः—श्लोक “ कर्मणो हि प्र-

धानत्वं किं कुर्वति शुभा ग्रहाः ॥ वसिष्ठदत्तेलमेऽपि रामः किं भ्रमते वनम् ?” ॥१॥ भावार्थ—सर्वोपरी कर्म श्रेष्ठ आहे. चांगले ग्रह असले तरी उपयोग काय ? पहा, प्रत्यक्ष वसिष्ठासारखे सद्गुरूंनी राज्यावर वसविण्याचा श्रेष्ठ मुहूर्त सांगितला असूनही अयोध्यापति दशरथनंदन श्रीरामचंद्र यांस वनवास भोगणे चुकले नाही. असो. जे होणार असेल ते होईल ! हे शस्त्ररूपी शब्द त्या सुकुमारीचे जिव्हारी भेदून तीस अतिशय व्याकुळ करत झाले. एकदम पुढे होणारं दुःख दृष्टीपुढे उभे राहिल्यामुळे तिने त्याचे कंठास मिठी मारली. अश्रुपाताने उभयतांचीही वक्षस्थळं वस्त्रांसह भिजून चिंब झालीं. मग मोठ्या दुःखाने ती लणालीः—मत्सौभाग्यरक्षक-मंडिता प्राणजीवना विश्वासराया, आपणास माहित असून प्राणनाशक सुरी वळंच उरीं कां घालात्री ? आपण जिवंत आहांत तर सर्व यथास्थित. मागे कितीही सौख्य असलें तरी कर्तव्य काय ? एक अशचि कवीराची लण आहेः (आप. मुत्र पिच्छे दुवर्गई दुनिया) इकडे लक्ष देऊन त्या प्राणनाशक दुःखाचे प्रसादास न जावें. इतरांस सांगितलें असून ते जाणार तर सुखें जावोत. अशा घातांचे मरणास उभय लोकींही चांगली गति नाही. यापेक्षां सर्वांची आशा सोडून काय जे आपणापाशीं द्रव्य व मालमत्ता आहे, ती वावासाहेबांचे स्वार्थीन करून आपण गुप्तपणे हे दुष्ट नाश करतील, यासाठीं वाहेर पडून रातोंरात घोड्यांवर वसून दोघेही जलदीने दुसरे प्रांतांत निघून जाऊं. पुढे पाहतां येईल. वावासाहेबांची सरकारांत देवघेव नेहमी असून वजन चांगलें आहे, यामुळे त्यांचे स्वार्थीन संपत्ति झाल्यास काडीमात्र तिला धोका लागणार नाही. आणि जेव्हां पाहिजे तेव्हां घरांतच आहे. इतक्यावर हें न रुचेल तर ही आपली लाडकी दीन होऊन, इचा मागे काय परिणाम होईल हें सांगवत नाही !! जाणेंच असेल तर आपले हाताने या दासीची आतांच धरीवाईट गोष्ट करून जावें. लणजे पनः मागची अ...

असें लणून फारच गर्हिवरली. तोंडावाटे शब्द निघेना. विश्वास-
रावानें तिची समजूत केली कीं, मला त्यांजकडून काडीमात्र
उपद्रव न व्हावा असा मीं पूर्वीच वंदोवस्त करून ठेविला आहे.
राजादि मंडळीचें काय होईल ही मात्र मला काळजी आहे.
तूं वेडी आहेस. कोणास आपला जीव नकोसा आहे कीं काय?
तुला उदाहणार्थ एक ऐकवि गोष्ट सांगतो: “ पहा, बादशाहा-
पाशीं सहज विरबल बोलला कीं, सर्व वस्तुंपेक्षां सर्वास जीव
प्यारा आहे. तें खरें करून देण्याविषयीं बादशाहानें त्यास त-
सदी लाविली. तेव्हां एके दिवशीं त्या धूर्तानें युक्ति योजून एक
लहानसा हौद तयार करून त्यास पाणी येण्याचे नळ ठेविले.
त्यांत एक वानरी तिचे पिलांसह उभी करून चारी वाजूनीं ती
इकडे तिकडे हलेल, यासांठीं तिच्या अंगास दोऱ्या बांधून त्या
मनुष्यांच्या हातीं बळकट धरविल्या. आणि बादशाहानें समक्ष
त्या हौदांत पाणी सोडण्यास प्रारंभ केला. तें पाणी जसजसें वर
चढत चाललें, तस तसें तिणें ममतेनें आपलीं मुलें आपले अंगावर
कंवरेपासून डोकीपर्यंत चढवून घेतलीं. पुढें पाणी तोंडांत जा-
ऊन बुडून मरण्याचा प्रसंग जसा तिला दिसला, तशी ती लाग-
लीच ती जीवाचीं पिलें असतांही, अंतसमय जाणून त्यांची आशा
न करितां लागलीच त्यांस पायांखालीं घालून त्या उंचवट्याचे
आधारावर आपले प्राणरक्षणार्थ उभी राहिली. हें बादशाहानें
पाहतांच विरबलाचें भाषण खरें आहेसें समजून अगोदर त्या दोऱ्या
सोडवून ती वानरी पिलांसह वांचविली. ” प्रिये, याचा अंतर-
यामीं शोध करून पहा. व्यर्थ दुःख कशास करितेस? सुख-
दुःखाची होणारी हकीकत तुजवांचून कोणास सांगावयाची आहे?

इतकें जरी धैर्य देऊन सांगितलें, तरी तिच्या चित्ताचा अगदीं
धीर सुटून वेड्यासारखी होऊन ती त्या दुःखाग्नीनें विव्हळ झाली.
वारंवार विश्वासरावाच्या मुखाकडे पुनः हें मुख केव्हां दृष्टीस
पडेल लणून पाहूं लागली. अशीच त्याचीही अवस्था झाली.

उभयतांचे निरनिराले विचार चालल्याने झोंप न लागतां सर्व रात्र सरली. उजाडतांच आपल्या स्त्रास किंचित् डुकळी लागलीस पाहून, तिला हलवून त्याणें जागें केलें, आणि तो लणालाः प्राणसखे, सावध हो. हा लखोटा घे, व तुझे वडील वावासाहेबांस असाच बंद असलेला उद्यां दे. आज मेजवानीतून मला रात्री येण्यास सुमारे वाराही वाजून जातील, नेम नाही. याकरितां आजचे दिवस माहेरीच राहून उदईक मंदिरांत येण्याचें करावें. आतां स्वस्थ अंतःकरण करून परमेश्वरावर हवाला ठेव. तोच सर्व विघ्ने पार पाडून आपणांस सौख्य देणारा आहे. (तिचे डोळ्यांतून प्रेमजीवन आलें पाहून तिचे गळ्यास मिठी मारून लणतोः) नको! नको रडूं! तुझे या दीन मुखाकडे पाहून माझे अंतःकरण अगदीं धीर सोडतें. किती सांगावें? मला त्याजपासून कांहीं एक धोका नाही. अशा प्रकारें समजूत करून मेण्यांत बसवून तिला माहेरी पोहोचविते वेळेस त्याणें आपल्या जीवाच्या कारभाऱ्यास कांहीं वक्षीस देऊन तिचे रक्षण करण्यास व वावासाहेब यांचे आज्ञेत वागण्यास सांगितलें. मुख्य खजिन्याच्या व जामदारखान्याच्या किल्ल्यांचें जुडगें तशीच जवाहिराच्या ढागिन्यांची याद त्या लखोठ्याचे पोटी घालून तिजपाशीं बंदोबस्तानें दिली.

पूर्वी ठरलेल्या वेताप्रमाणें राजा चंद्रकांत, अष्टप्रधान, विश्वासराव, व शिवाय मुख्य मुख्य राजकीय मंडळी, आदिकरून शंभर लोक ते दिवशीं मोठ्या आनंदानें अस्तमानचे सुमारास सरकारस्वारीसह दवणवागेंत येऊन पोहोचले. जातांना विश्वासरावानेही आपलें प्रखर शस्त्र गुप्तपणें घेऊन आपले विश्वासू पांचशें चपळ सैन्यास दवणवागेंतील बंदोबस्ताकडे पाठवून शहरचे बंदोबस्ताचें काम कडेवे स्वारांस सांगितलें.

राजस्वारी दवणवागेंत गेल्यावर तेथील ठाकूरद्वारांतील, भजन, आर्ती, धुपार्ती, होऊन सर्वांनी देवाचा तीर्थप्रसाद घेतला. नंतर बंदोबस्ताच्या तयार करविलेल्या मध्य दिवाणखान्यांत पात्रें वाढले-

लीं असून सर्व सिद्धता आहे, अशी सूचना होतांच सर्वजण जाऊन भोजनास बसले. संकेताप्रमाणे शहरांतील नाकेबंदीसुद्धां सर्व प्रकारे बंदोबस्त झाल्याची खबर स्वारांनीं येऊन कुमतीस दिली; आणि हणालाः महाराज, स्वार, तसेच अरबांचे पहारे, दोन हजार हत्यारबंद पायदळ बंदुकींतून वार भरून पेटविलेल्या तोड्यांसहवर्तमान दवणवागेस वेढा घालून मोठ्या आवेशानें आपला हुकूम होण्याची वाट पाहत आहेत. तशाच शंभर तोफाही येऊन तयार आहेत. एकदम कत्तल अथवा कैद करावी हणून हुकुमाचीच मात्र मार्गप्रतीक्षा करित आहेत. त्या मंडळींत विश्वासरावही प्रसादास बसला होता खरा, परंतु त्यांचे सारे लक्ष त्या प्रसंगीं काय अनर्थ होईल, याकडे लागून त्यास कांहींच चैन पडेना. तळमळ लागून गेली ! इतक्यांत कुमतीचे मंडळींत कांहीं मसलत होऊन सारीं मंडळी हळूहळू त्या दिवाणखान्यांतून बाहेर पडली. हा कृत्रिम संकल्प कोणाचे लक्षांत न येतां उत्तम बेट झाल्याचे व पकानांचे वर्णन करण्याचे नादांत सर्व आहेत, तों त्याच संधीस भानुकांताचे हुकुमाप्रमाणे अरब लोकांनीं नम्र बलवारी कानांशीं चमकावीत एकदम दीन दीन शब्द करून, त्या सुमतीसह सर्व मंडळीस वेढा घालून नाकेबंदी केली. तितक्यांत विश्वासरावाचे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे पांचशें लोक तेथे तयारच होते, त्यांनीं ही गडबड होतांच तेथे येऊन मोठ्या चपलतेनें दोन चारशें लोकांस ठार करून मोठी कत्तल उडविली. परंतु ते थोडे असून प्रतिपक्षाकडील सैन्य पुष्कळ असल्यानें यांचा त्यांपुढे कांहीं उपाय, चालला नाही. चंद्रकांताकडील मंडळीही शूर होती. तथापि हा एकदम आकस्मित् घाला आला असून भोजनसमयीं बरोबर कोणापाशीं एकही शस्त्र नव्हते. बाहेर पाहतात तों एकच कत्तक उडून गर्दी झाली आहे, यामुळे निरुपाय होऊन पुढावांचून शत्रूच्या कारागृहांत सर्वास राहणे भाग पडले.

नंतर पाहतात तों विश्वासरावावांचून सर्व मंडळी अटकेंत आहे. हें पाहून सर्व अष्टकमंडळीस मोठा आचंवा वाटून त्यांनीं बाहेर पुष्कळ शोधही केला, परंतु त्याचा कोठेंच कांहीं थांग लागेना; जाणून त्यांस अतिशय धाक पडला. शेवटीं निरुपायास्तव बाकी सर्व मंडळीस वेगवेगळे अटकेंत ठेवून, सभोवतीं दोन हजार अस्त्र आणि हत्यारबंद स्वार रक्षणार्थ ठेविले. ते वेळेस राजास विश्वासरावाचें स्मरण होऊन, रडें कोसळलें. विश्वासरावाचा कोठेंच ठिकाण नसून तो कोणाचेही दृष्टीस पडला नाहीं. भोजनाच्या वेळीं मात्र पाहिला होता, पुढें काय झालें असेल तें असो. राजास वाटलें कीं, ज्या अर्थी त्याचा हे दुष्ट फारच हेवा करितात त्याअर्थी त्याचा आजच्या संधीस त्यांनीं खचित नाश केला असावा. आतां त्यासारखा पुनः चतुर, धूर्त व देखणा मोहोरा दृष्टीस कोठून पडणार ? ! जर जीवंत असेल तर तो थोड्याच दिवसांत याही संकटांतून आत्मास पार पाडील. पूर्वाच या दुष्टांचे कृतघ्नकर्माविषयीं त्यानें सांगितलें असतांही मीं त्याचा अन्हेर करून निर्भर्त्सना केली. याजमुळें त्यास अतिशय वाईट वाटलें खरें, परंतु तो मर्यादेनें मला एकही प्रत्युत्तर न देतां तसाच उठून गेला. असो. आतां वोलून काय उपयोग ? इतकी पदरीं मंडळी आहे, पण त्याजवांचून राजकार्य करण्यास योग्य असा एकही नाहीं. आतां या माझ्या लाडक्या चंद्रकांत सुमतीस वंदीचें दुःख भोगणें प्राप्त आहे. असो. सर्वच विपरीत ! विश्वासरावाचें ऐकिलें असतें, तर हा प्रसंग आज आत्मांवर कशास गुदरला असता ? याप्रमाणें मनास नाना प्रकारें दुःख व पश्चात्ताप होऊन राजादि सर्व मंडळी विपत्तींत पडली.

या इतक्या वंदोवस्ताचे कृत्यास सुमारें दोनप्रहर रात्र गुदरली. पुढें लागलीच मशाली पेटवून भानुकांतानें शहरचे वंदोवस्ताकरितां सेनापति व सरसुभेदार यांस बरोबर आणखी सैन्य देऊन पाठविलें. ही वार्ता राजाच्या कडव्या स्वारांस (पूर्वीपासून वि-

श्यासरावाचें सांगणें होतेंच, यामुळे) ते अगदीं तयारीनें शहर-
चा बंदोबस्त करीत असतांना स्वाराहार्ती कळली. परंतु अगो-
दरच अष्टक मंडळींनीं ते दिवशीं पक्का बंदोबस्त ठेविला होता.
हणून मुख्य राजवाड्यांतिल खजिना, (दरवारदरवाज्यावर त्यांचे-
च फितुरी लोक असल्यामुळे) विश्वासरावाचे काडेवे स्वारांचे
ताव्यांत राहण्यास त्यांचा कांहींएक इलाज चालेना. तथापि, सुमती-
चें सैन्य रणशूर असल्यानें त्यानें राजवाड्यास घेरा घालून शहरां-
त जें शत्रूचें सैन्य व स्वार आले होते, त्यांजबरोबर लागलीच
तयारी करून लढाईस आरंभ केला. त्या लढाईत सुमारे कुमती-
च्या दोन हजार सैन्यांचा नाश करून धुमाकूळ करून दिली.
त्यांणींही गर्दी करून तेवढ्या वेळांत सुमतीचे सैन्याकडील एक
हजार वीरांची शिरे धरणीवर पाडिलीं. शहरांत एकच हलका-
लोळ होऊन जिकडे तिकडे हाहाकार उडाला. घायाळ धुमू
लागले. शत्रूकडील कोण व आपणाकडील कोण, हें सर्व फितूर
असल्याचे योगानें न समजून एकच भडिमार झाला. मूळ वीज
काय, हें कोणासच समजेना; घरोघर दरवाजे बंद करून लोक
धाबरे होऊन सर्वांच्या तोंडचें पाणी पळालें; वायका, पोरे, आ-
कांत करून रडूं लागलीं. रात्र असल्यामुळे कोणाचा नाश
झाला, हें कांहींच समजेना! उजाडेपर्यंत एकसारखी शहरांत गर्दी
चालू होती. दोन घटका दिवसाचे सुमारास लढाई शांत होऊन
कुमतिअष्टकाचे सैन्यानें राजधानी काबीज करून दवणवागेत
वर्दी पोहोचविली. ते वेळेस भानुकांतादिकुमतिअष्टकास आनं-
द होऊन वडिलादि मंडळी कैदेत होती, त्यांचा त्यांनीं खाण्या-
पिण्याचा बेत उत्तम राखला. नंतर स्नानादि विधि आटोपून
अलंकारभूषणेंमंडित तेजस्वी श्वेत गजावर बसून भानुकांताची
स्वारी आपले अष्टप्रधानांसह मोठ्या थाटानें व मंगलवाद्यगजरा-
नें शहरांत जाऊन सिंहासनारूढ झाली. मग विद्वज्जन विप्रांचे
हातून राजास अमृताभिर्सेचन करविलें. राजानें विप्रांस इच्छित

दान धर्म करून सक्त्सभूषणमंडित वांछित सुदक्षणायुक्त गोप्रदानें
देऊन आपले नांवाची द्वाही शहरांत व प्रांतांत फिरविली. असो.
अशा कपटानें राज्य संपादन करून आपले अष्टकमंडळीसह
इच्छेनुरूप भानुकांत ते वेळेस गादीवर बसला.

भाग ७.

ऑव्या.

हेतु नष्ट धरुनि चित्तीं, दंभें करुनि कपटयुक्ति,
राजा आणि तत्पुत्रसुमती, न धरोनि भीति धरियेले ॥ १ ॥
विख्यात जे का मुख्य वीर, विश्वासरावादि थोर थोर,
त्यांशींही दाखवूनि निर्वैर, वंदागार दीवले ॥ २ ॥
श्वानरूपी हे अष्ट कुमति, राज्यहोमाग्नि ग्रास वांछिती,
जिरेल कैसे त्यांप्रती, वमन मागुती होईल ॥ ३ ॥
सर्व परी कपटजाळ, घालूनि रण केलें तुंबळ,
तेणें सुमतींचें वीरदळ, असोनि बळ मंदावले ॥ ४ ॥

आर्या.

रात्री युद्धीं पडलीं, दोपक्षांचीं वहुत वीरशिरे ॥
क्षितिवारि दुःखद्वार्ता, समस्त ही हस्तनापुरांत शिरे ॥ ५ ॥
वक्षस्थळ पिटिती किति, कितिकांचे बंधु तात आप्त पती ॥
ऐकुनि त्यांत निमाले, ज्यांशीं प्राणाहुनी किति जपती ॥ ६ ॥
चरणीं नृप लावित जो, क्षणती विश्वासराय राज्याचा ॥
अग्रणी तोहि कसा, सांपडला सिंह धाक बहु ज्याचा ॥ ७ ॥
गिणु खळसाह्यप्रभवे, धन्यचि मानूनि चंद्रकांताचा ॥
वैसे कुमती राज्यां, प्रथम धरुनि वेष तो महंताचा ॥ ८ ॥
व्रस्त करुनि पर दुःसह, मित्रकरा काजवे कसे हरिती ॥
विपरित हें आर्जे कशी, सर्वांची शून्य होय देहरिती ॥ ९ ॥

अश्वधाटी.

मोडूनि वंडप्रभार्तो कळे वातमी चंद्रचूडाप्रती साग्र ही ॥
तो आसतां कामिनी आत्मजा पुत्र आतांत मानूनि सौख्यागृहो ॥
ऐकूनि हें गोड कोणा न लागोन दुःखेंच सर्वस्व भांवावले ॥
वाटे परी एक विश्वास दुःखाविधितारु असे त्या जहाजावले ॥ १० ॥

पृथ्वी.

रती स्वपतिची फिरे लणुनि होय ती घावरी ॥
बहूत मधुमालती गति लणे न आतां वरी ॥
पराङ्मुखपरी कधी न च सुकीर्ति मी ऐकिली ॥
असे कपटयुक्तिची सकळ ठाउकी त्या किली ॥ ११ ॥

उमा.

यापरि तर्क करुनि वदे मज टाकुनि जाय कसा असरा ॥
होय युगक्षण त्याविण उत्सव दे न च त्या दिवशीं दसरा ॥
आननतोय पळें मुखमार्जन शुद्ध उरे न च ती कवणा ॥
वित्तम वृत्त समग्रचि वांछिति वाटुनि सर्व उदासपणा ॥ १२ ॥

विबुधप्रिया.

वर्णुनी गुण ओसरीवरि ती वसे मधुमालती ॥
कोण काय कथील जाणुनि गात्रकंपित हालती ॥
तोचि ये घरचा गडी सुरसिंग तो गृहअंगणी ॥
त्या अकस्मित घावरा अति पाहतां ग्रह हा गणी ॥ १३ ॥

शिखरणी.

रते कांतापार्यो अतितर तिचें चित्त वरवें ॥
असा द्वारीं येतां क्षण न च तिला धोर धरवें ॥
तया लेण्याची ती माधिल अवधी ही विसरुनी ॥
पडे जो गखाली त्वरित पळतां पाय सरुनी ॥ १४ ॥

(१००)

युथिका.

देहभान विसरोनि च मागलें, ऊठली परि शिरीं जरि लागलें ॥
ती क्षिती न गणितांचवेदेअसें, सांग वृत्त पतिचें चत्र दे असें ॥१९॥

स्वागता.

नावरे विरह दुष्कर मातें, त्याविणें करुं कसें करमातें ॥
कालपासुनि न वृत्त कळालें, बोलतां नयनविंदु गळाले ॥१६॥

ललित.

रोधिले नृपासहित तीकडे, ऐकिलें लणें पडत सांकडे ॥
जे असें खरे सकल बोल तें, होउनी बहु विकळ बोलते ॥१७॥

शालिनी.

सर्वांच्याहीं आज तोंडों असेची, झाली माझ्या दुर्गती सदशेची ॥
नाहीं वाटे भाति त्या उत्तमातें, केव्हां भेटी होय हें सांग मातें ॥१८॥

इंद्रवज्रा.

दागिंच एके रव हा सतीचा, होता भरोसा बहु त्या सतीचा ॥
तेथें नसेही धनि वैभवाचा, पाहोनि त्याची न फुटेचि वाचा ॥१९॥

मालिनी.

शिरुनि शरिरिं त्याच्या कंप धैर्यास हांकी,
रडत लणत वाई काय सांगूं अहा कीं ॥
न दिसत सुखासिंधूची गती सत्पथीची,
जगतिवरुनि मूर्तीं लोपली त्वत्पतीची ॥ २० ॥
वरकाड पडलेची शत्रुच्या बंधनां ते,
नृपतिसहित जे कां मुख्य राज्या धनी ते ॥
परि न दिसत कोठें एक विश्वासराय,
लणुनिच बहु दुःखीं टाकि निःश्वास राया ॥ २१ ॥

चामर.

रिक्त सौख्य व्हावया कसेचि दैव कोपलें,
शत्रुच्या पर्दाच वाटतें सुरत्न लोपलें ॥

(१०१)

भोजनांत मात्र तें सुरम्य मूख देखिलें,
मंदहास्य अंबुजाक्ष इंदुतेज रोखिलें ॥ २२ ॥

वसंततिलकाः

सर्वप्रकार विपरीत पहाच काय,
वाटे दळीच पडला नरवीर काय ॥
कीं, होय ये स्थलितया बहु आस लागे,
जाणोनिया त्वरित पाठविलें मला गे ॥ २३ ॥

शार्दूलविक्रीडित.

बुद्ध्यां त्या वरटें मिळोनि कपटें हंसा तुझ्या मारिलें ॥
मातें हें स्वमतें असंच गमतें राज्यादिही हारिलें ॥
ही वार्ता सुरसिंग सांग कथितां वेडावुनी घावरे ॥
खालीं घालित मान भान न उरे त्या खेदही नावरे ॥ २४ ॥

साक्या.

डळमळलें मग धैर्य सतीचें, फोडितसे हांकेला ॥
ऐकानि हें दुर्वृत्त पतीचें, आत्मा ज्यास भुकेला ॥ २५ ॥
मंडण सौभाग्याचें गेलें, हणुनि स्फूर्ति निघाली ॥
मूर्छागत आक्रंदत पडुनी, क्षितिवर लोळण घाली ॥ २६ ॥
जुरत नसे कवणाची ज्यातें, लवही त्रस्त कराया ॥
ऐशा धूर्ताचें हें ऐकुनि, केली व्याकुळ काया ॥ २७ ॥

यनाक्षरी.

घोर हाचि मायतात, करित बैसले घरांत ॥
कंप होय त्या उरांत, दीर्घ शोक ऐकतां ॥ १ ॥
नुरे त्यास देहभान, सर्व येत सन्निधान ॥
तिणें मांडिलें निदानें, सर्वथैव देखतां ॥ २ ॥
होत शरीराचे हाल, करितसे उलाघाल ॥
भिजाति अश्रुनें गाल, कर्म ओघ रांगतां ॥ ३ ॥

तरी कुरवाळुनि माय, तिच्या नयनिं लावि तोय ॥
रडे मोकळुनी धाय, लणे जाय भाग्यता ॥ ४ ॥ २८ ॥

अंजिनीगीत.

पायोपश्चाद्या उलटोनि, विश्वाम प्रिय जेची मानी ॥
किंचित सावध ती होऊनी, अवलोकी वदन ॥ १ ॥
लणे ताता ! अगे माय ! जीवित माझे व्यर्थचि जाय ॥
सर्वस्वीं अंतरले पाय, सौख्याचें सदन ॥ २ ॥
माया चैलपल्लुवें वारा, घाली परि ती धिक् परिवारा ॥
मानी शोकें लणेचि थारा, गेला तो मदन ॥ ३ ॥
पूर्वीं हें मां भविष्य केलें, मातें निरवोनी पाठाविलें ॥
काय तोंचि होतें आलें, बोळावूं निर्वन ॥ ४ ॥ २९ ॥

दिंड्या.

रम्य गंभिर औदार्य आननातें,
सरे देखाया आजि सर्व नातें ॥
लणे आहा ! हे तात ! मी बुडालें !
नाथपंजरपंचत्व तें उडालें ! ॥ ३० ॥
चित्त सारें तें भ्रमुनि लणे अंगी,
असोनीया धूर्तता नित्य जागी ॥
कसा झाला कळुनीच देहघात,
अतां न प्रिय मज वांचणें जगांत ॥ ३१ ॥

मंदाक्रांता.

त्या दुष्टांची कृति समजुनी दीधलें पत्र वाटे ॥
ताता द्याया स्वकारिं मजशीं लावितां काल वाटे ॥
हाहा नाथा ! त्यजुनि मजशीं जाहला स्वर्गवासी ॥
दावूं कोणा वदन अपुलें या वर्यां हें मवांशीं ॥ ३२ ॥

मध्यमा.

नेमें प्रेमें प्रियकरपर्दी केली सेवा ॥

रुष्टप्रीती हरहर ! परी कां ही देवा ? ॥

आतां देयी तव चरणरुरोजी भक्ति ॥

नाहीं कांहीं नग, पट, धन, यांची भक्ति ॥ ३३ ॥

इंद्रवज्रा.

केवीलवाणी अति होय ती सती, मिथ्या तिला सर्व सुखेंच दीसति ॥

तोडीत कंटांतिल रत्नहार ती, लण्णे कसे सर्वहि यत्न हारती ॥ ३४ ॥

अमृतध्वनि.

लेणें तसें विखरुनी या क्षिती वरिच लोळे सुता विकळ ती ॥

पाहोनि ते रडति दुःखें तिच्या सकळही शुद्धिला विसरती ॥

कुर्वाळुनी उठवि माया तिला, लणत कांहीं बये वद मशीं ॥

देशी अह्नां विरह हें काय, तूं सतत दुःखांत केंवि रमशी ॥ ३५ ॥

शुद्धकामदा.

इतुकियांतं ये तो सहोदर, अनुज जो तिचा ऊजवा कर ॥

विकळ देखिलीसे क्षितीं सती, दुरुनि त्यासही लक्षि ती सती ॥ ३६ ॥

कामदा.

ऊठऊठगे ताइ तो वदे, बोबडे तिला शब्द भाव दे ॥

सत्वभूषिते, कां विलाप हा? नेत्र ऊघडी बंधुला पहा! ॥ ३७ ॥

स्रग्धरा.

तातानें कां बयेनें वद वद सुशिले ! मारिलें हें तुला गे ॥

कांहीं अन्याय केला असशिल गमतें कीं पतीहेतु लागे ? ॥

मातें नाहीं असें कां चुकतच मिजरी ताडिती तेधवां गे ॥

ताई, शोकासि सांडी हनु धरुनि लण्णे कां मनीं क्रोध वागे ॥ ३८ ॥

पंचचामर.

गळां पडेनि तो लण्णे बळेंच काय हानि कां ? ॥

न जेवि तूजवाण मी न नेम काय हा निका ? ॥

(१०४)

नको पडूंच आप्रहांत दुःख हें उरीं सले ॥
अहा करीच काय शोक मायतात वैसले ॥ ३९ ॥

हुतविलंबित.

उपरमा परमावधि दीनता, प्रगटवी घटवीच सुदीनता ॥
सुगरे जें गरजेवि सती गणी, नवसला वसला हृदयीं गुणी ॥४०॥

मदिरा. अ० सवाई १ ली.

क्लेश अशेष करुं प्रियवाळक इच्छि परी न वळेचि तयातें ॥
शोकभरें धृतितंतु तुटे अतिकंप सुटे जननीपितयातें ॥
शांत अकांत न होय तया जरि शांतवित्ती जन आप्तहि सारे ॥
नित्यनित्य विचार विलोकुनि मानिति मायिक सर्व पसारे ॥४१॥

प्रमाणिका.

वदे मुनीम आयका करितसां अनर्थ कां ? ॥

वळेंच दुःख मस्तकीं धरितसां समस्तकीं ॥४२॥

अभंग (चाल, सुंदरतें ध्यान.)

चंद्रचूडाप्रती संवोखति हातें, द्यावया सुखातें मुनीम तो ॥१॥
जां का पीढीजात वृद्ध कारभारी, तो ल्हणे उभारी चित्तीं धरा ॥२॥
आपुली समजूत अन्य करी काय, मज हो उपाय एक दीसे ॥३॥
आतां ईचे बोल शोकांत ऐकीले, जामातें दिधले पत्र तुझां ॥४॥
त्यांतील आशय सर्व पहा आधीं, तयाशीं उपाधी बाधीजे ना ॥५॥
एकतां हे शब्द मधुमालतीनें, टाकीलें स्मृतीनें पत्र पूढें ॥६॥४२॥

अभंग (घेईघेई गाझे वाचे.)

काय त्यांत इतीहास ॥ कळायची लागे आस ॥१॥

ल्लणुनिया तो तातडी ॥ चंद्रचूड पत्र फोडी ॥२॥

अधि करीतां मनन ॥ स्थिर काहीं होय मन ॥३॥

भिन्न एक लेख त्यांत ॥ असे जो का मुद्रांकित ॥४॥

नसे कोणी तेथें पर ॥ सर्व मायेचा पदर ॥५॥

पाहूनीया वाचूं लागे ॥ स्वतां पत्र अनुरागे ॥६॥४३॥

पद. (चा० त्याचा हरी विकला.)

धरणें विश्वासा विश्वासा, किमपि न भय विश्वासा ॥ धृ० ॥
तीर्थस्वरूपददाब्जीं विनती प्रणतिसह ही माझी ॥ १ ॥
वाचूनि पत्र पहावें शेवटिं यास विसर्जन व्हावें ॥ २ ॥
ज्येष्ठ सुत राजाचा वांछी अभिलाषाचि राज्याचा ॥ ३ ॥
उद्युक्त होय घाता सकलांच्या तो धरुनि अहंता ॥ धरणें० ॥ ४ ॥

पद (उद्धवा शांतवन क.)

घालुनि हा टोंग पसारा मेजवानि करणें लोकीं ॥
रायादि मुख्य जनांच्या घाता ही संधि विलोकी ॥ चाल ॥
सर्व हें कृत्य कपटाचें ॥ मी जाणें सांग नटाचें ॥
जरी तेंची एकजुटाचें ॥ होय न परि साध्य तथा मी ॥
भानुकांत कपटपटू या वर्ततसे दुर्धर कामी ॥ धृ० ॥ ४५ ॥

पद (रामचंद्र नाहिं घरीं).

बोधितां नृपास पुत्रकपट यापरी ॥
व्यर्थ आमुची महान् हेळणा करी ॥
देत धन्यता तथा स्वकीय अंतरीं ॥ चाल ॥
पृष्ठभेदुनीच उदरीं वेणुकोव ये ॥
सुषुप्तीत जेवीं तेवीं तो गणी न हें ॥ ४६ ॥

ठुंबरी (वैरागी मोरा राम).

अनुसरणें भाग अतां, न जाय तंव ये कृतघ्नता ॥ अनुस० ॥ धृ० ॥
तया सर्वे भोजना जावयाचि योजना, केली असे अंतरीं,
मज तारक एक मुरारी, न जाय तंव ये कृतघ्नता ॥ अनुस० ॥ ४७ ॥

कटाव.

स्मरुनि व्यंकटेशासि रहावें; कौतुक होइल तोंचि पहावें; दुःख
न चित्तांत वागवावें; काहीं दिवस असे लोटावे; ठावें होइल हें
स्वभावे; कोणी आणिल विपरित चित्तीं, तुमचे, परि मज नाहीं
भीति; साती हातीं एक रमापति, धरितां, करितील काय आरातीं;
शेखी देइन सौख्य समस्ता; ध्रुव तो पावेल केवीं अस्ता; प्रस्तुत

दुःखद देति अवस्था, त्यांशीं नेमे होइन शास्ता; स्वस्थ असा, मन हेतु जसा—पुरवीन तसा; न वसांत रसा; अरिलागि पसा पसरवीन चरवीन खडे, चरवीत रवी धरवीन पुढे, सरवीन पदावरुनी नगुढे, नुरवीन अहं; पढवीन दहं; भरवीन वनी; करवीन हजी; बुडवीन अजी, दुष्ट स्पष्ट मी, एक पाहिजे, दैव साह्य ते, पराधीन जे, परि हा प्रसंग दुर्घट जाणुनि, लगट करुनि चित्तांत आणुनी, ही जी लिहिली, अमर्याद विनंती ऐकावी; क्षमा असावी, सुकुमारीचें फार जपुनिया रक्षण करणें, दुःख न देणें, गोजिरवाणें, हें किलवाणें मुख कधीं तें होउं न देणें, ही मजवांचुनी गाय होउनी धाय मोकलुनि काय अनर्थ करील जिवाचा! खुंटुनि वाचा, दुःख हेंचि पोटांत कालवे, लिहितांना मत्सौख्य मालवे, असो काळजी कशा-स मातें? तुलाचि इचे सुजन्मदाते; प्रेम सदोदित श्येवरी हो, तुमचें रातें, पावू न दे हें मज खेदातें. जगदीशकृपें, संकट सोपें, हो-उनि पुनश्च सौख्य पहाया, येईन सत्वर मी भेटाया; माझी निर-पेक्ष वृत्ति झाली; सर्व संपदा तुलां हवालीं, व्यंकटेशमंदिरादि केली. येई तावद्वक्षिसपत्रीं मुदत राखिली. हा मत्कारिचा लेख पाहतां कोणी यावरी न करी सत्ता. सर्व पूर्ववत् पहा व्यवस्था. वसोचि हृदयीं माझी आस्था. ॥ चाल ॥ पाहुनि हें चित्त सुखावे, कांहीं परि चैन पडेना, झालें तें वृत्त कळेना ॥ ध्रु० ॥ ४८ ॥

हा मजकूर साद्यंत पाहून विचारांतीं बावासाहेबादि मंडळीस थोडासा धीर आला. परंतु विश्वासरावांचें काय झालें, अगर ते कोठें लुपून राहिले, हें कोणास कांहींच कळेना; यामुळे सर्वांचो मन उदास होऊन जरी चित्तवृत्ति चमत्कारिक होऊन गेली; तरी ईश्वरावर पूर्ण भरंवसा ठेवून ते निरुपायास्तव आपआपल्या उद्योगास लागले.

इकडे चंद्रकांतसुमती आपले वडील व प्रधानादि करून सुमारें मुख्य मुख्य राजकीय पन्नास मंडळीनिशीं कैदत असून तेथें जरी त्यांचा ऐषआरामादि सर्व प्रकारें उत्तम बंदोबस्त होता, तरी

आपलें राज्य जाऊन दीन झाल्यामुळें अटकेतील सर्व सौख्य विषतुल्य वाटून सर्वजण मोठे दुःखानें दिवस काढूं लागले. आतां या दुष्टाचे हातून सुटका होऊन पुनः सौख्य मिळेल ही आशाच नको. विश्वासरावाचें न ऐकिल्यानें हें संकट ओढवलें. असें वारंवार झणून त्याचीही काय दशा झाली असेल ती असो ! या विचारांत रात्रंदिवस ते निमग्न झाले. भानुकांतकुमतीस दुर्घट यत्नानें राज्य साध्य होऊन वडिलादि मंडळी कैदेत पडून या अष्टकाचे साह्यानें सर्व सौख्य हातास आलें, याचा अतिशय गर्व होऊन त्यानें राज्यांत अनेक तऱ्हेची धुंदाई मांडिली.

या अष्टकाचे कुविचारी मसलतीनें राज्यांत एकदम पूर्वापेक्षां सर्व जिनस वर दुष्पट कर वसविला. वारा वर्षांचे आंतील प्रत्येक मुलीस एक व मुलास दोन रुपये व याहून अधिक वयाचे मनुष्यांस प्रत्येकास तीन रुपये; अशी कर घेण्याची वहिवाट नसतांही जुलुमानें सालावाद ठरविली. याचप्रमाणें, जमिनीवरील सारा दुष्पट ठरवून पूर्वाचे लोकांचीं वेतनें कमी केलीं. आणि आपलेकडील दुर्मति प्रधानादि सैन्यास अधिक वेतनें देऊन त्यांच्या हातानें राज्यांत अनेक तऱ्हेच्या पुंडाईनें लूट करवून सर्व लोकांस अतिशय त्रास दिला. सत्तेपुढें कोणाचें शहाणपण चालणार आहे ? कुमतीकडील पन्नास हजार सेना एक जुटाची असून, तेवेळेस खजिन्यांत पांच कोट रुपयांचे तोडे शिलक असल्यानें त्यांचे दुष्ट कृत्यांस कोणाच्यानेंही प्रतिबंध आणवेना. कोणास ग्रामांतरही करणें झाल्यास बहुत करून हुकूम घ्यावा लागत असे. आणि राजा व चंद्रकांतसुमतीची कोणास भेट होऊं न देण्याविषयी त्यांनीं पक्का बंदोबस्त ठेविला होता. दिवसेंदिवस राज्यांत अनन्वित कर्म फार होऊं लागलीं. राजवाड्यांत नित्यशः वस्त्ररहित कळवंतिणीचे नाच, बैठकी, तसेच तमाशे दुवक्ता होऊन अनेक तऱ्हेच्या व्यभिचारांत विचारकर्म सुटलें. कितीएक संभावितांच्या स्त्रियांस लाखों रुपयांची व वस्त्रभूषणादि प्रकारची लालूच दाख-

दून भर रस्त्यांतून दिवसां राजवाड्यासमोरच शंभर हातांवर एक नवीन रमणीय विलासमंदिर विस्तीर्ण बांधलें होतें; त्यांत खुषम-स्करे मंडळीचा हात धरून न्यावें व तो चमत्कार आपण स्वतः पहावा. कदाचित् कोणी राजाज्ञा मोडली तर त्या स्त्रियांस कैदेत ठेवून अनेक तऱ्हेचे हाल करून त्यांचे पातिव्रत्य भंगवावें. कोणी या त्रासानें पळून जाऊं लागल्यास पकडून आणाव्या व त्यांच्या नवऱ्यांस सरकारांत चाकरी असल्यास ती बंद करून नजरबंद ठेवावें. शिवाय प्रत्येक शुक्रवारी रात्री शहरांतील गृहस्थादिकांच्या तरुणी व रूपवती स्त्रिया जुळुमानें व कितीएक स्वसंतोषानें ज्या येणाऱ्या असतील त्या त्यांजवर ठेविलेल्या कामगार स्त्रियांकडून विलासमंदिरांत आणवून, नंतर आपल्या अष्टकादि दहा वारा खुषमस्करी मंडळीसहवर्तमान राजेसाहेबांनीं तेथें जावें!

प्रथमतः सुवासिक मसालेमिश्रित केशर कस्तुरी अरगज्याचीं उटणीं अंगास लावून त्या स्त्रियांसह त्यांनीं एकत्र वसून झुलाऱ्या-वर त्यांचीं न्हाणीं व्हावीं. त्यांत पाहिजे त्या पुरुषांनीं व स्त्रियांनीं वाटेल त्यांच्या अंगावर गुळण्या, गुलाल व केशरी रंगाच्या पिचकाऱ्या भरून टाकून आनंद करावा. त्या विलासरमण्यांत द्वैत-बुद्धि कोणाचीही राहात नसे. कितीएक स्त्रियांस त्यांच्या हौसेनु-रूप पतिंसह आणावें. जरी त्यांचे समक्ष त्यांचे स्त्रियांनीं अन्य पुरुषांची धट्टा केली तरी निर्वैरतेनें त्यांस तो आनंद वाटून त्यांनींही तसेच करावें. सारांश, सर्वच एकमय होऊन जात असल्यानें भिन्नता लपून कोणाच्या स्वर्मीही राहात नसे! त्या रासन्हाण्याच्या सुगंधोदकाचे पाटानेंच तेथील वगीच्यांतील सर्व वागाईत व्हावें. या थाटानें न्हाणीं झाल्यावर कामगारांनीं लागलीच सनगांचे बास्ते आणून पुढें ठेवावे. त्यांतून भरजरी शालू, फुटाण्या, पैठण्या, राधावळी, आदिकरून उंची वस्त्रें, जीं ज्यांस वाटतील तीं मनाच्या हौसेप्रमाणें, त्या तरुण स्त्रियांनीं घेऊन नेसावीं. तीं सर्व त्यांस बक्षीस होत असत. तसेच चंद्रहारादि जडावाचे डामिने ज्या काय

एक दोन नूतन स्त्रिया तेच दिवशीं आल्या असतील, त्यांचे येण्याचा आनंद व स्वरूपाप्रमाणें त्यांस तें बहाल करून इतर स्त्रियांस सरकारी जामदारखान्यांतील तसलमात दागिने घालावयास देऊन त्यांचें अप्सरेप्रमाणें अमूल्य नगमिश्रित वेणी आदिकरून नटणें झाल्यावर सर्वानीं वढ्ये, याकुती, दुधय्या, उंची प्रकारचीं मर्चे, कुसुंवा, मलायो, श्रीखंड, अफीम इत्यादि अमली पदार्थांचें मोठ्या आनंदानें सेवन करून, पूर्वीच सिद्ध असलेल्या रोषनाईचे जागेंत समया, पाट इत्यादिकांचा थाटमाट करून अगरवत्यांचे घमघमाटांत पंचपक्वानांचीं फराळांचीं पात्रें मांडून त्या नीतिविरुद्ध व मदांध कुमतिअष्टकांनीं आवडेल त्या विलासवतीस आपले शेजारीं पाटावर घेऊन मोठ्या आनंदानें फराळास वसावें. नंतर त्या व्यभिचारकर्मप्रवर्तक, सौंदर्यसंपन्न, आणि वस्त्रालंकारमंडित, अशा अल्पवयस्क अंकाश्रित झालेल्या तरुण स्त्रियांसह त्या मेळ्यांत त्या कामांत भानुकांतराजेसाहेबांनीं मध्ये वसून तो कौतुकचमत्कार, (एकमेकांस घांस देणें, कामोद्भव करणारे त्रिनोद, मंदहास्य, नेत्रकटाक्षादि विलास वगैरे) पाहून अतिशय आनंदित व्हावें. त्या नादांत दीपप्रकाशतेजानें त्यांस अंमल चढून मधून मधून एकच हंशा उडावा. अशा प्रकारें फराळसोहळा झाल्यावर मुख्य आरसेमहालांत तिसरे मजल्यावर हंड्या झुंवर प्रज्वलित झाडांच्या रोषनाईचे ठिकाणीं सर्वानीं जाऊन पानसुपारी व अत्तर घेणें झाल्यावर, स्त्रियांचे कठांत शोभा आणणारे मोतियाचे कमालखानी वत्तीस लडी हार, व नगमिश्रित वेणीचे बुचड्यांभोंवतीं सुगंधी गजरे घालून कांहीं वेळ सारीपाटाचा डाव मांडून पुढें घटकंचुकाचा खेळ सुरू करावा. अशी एकच ते दिवशीं गदीं होऊन अतोनात धुमश्चक्री सूर्योदयपर्यंत व्हावी!

असा क्रम सुरू झाल्यापासून कित्येक स्त्रियांनीं राज्यांत फार जुलूम होत आहे असें पाहून अब्रूस्तव विहिरींत उड्या टाकून व कित्तीएकींनीं विषप्रयोग करून आपले प्राण दिले. सर्व

राज्याचा बंदोबस्त सरसुभेदार व रामचंद्रमामा पहात असल्याने सद्दीमुळे त्यांच्या कल्पनेपुढे कोणाचा कांहीं उपाय चालेना. कोणी कांहीं मसलत अथवा राज्यसंबंधी उलाढाल करू लागल्याचें समजल्यास, अथवा राज्यांत जुलूम आहे असें लटल्यास, त्याजला पकडून आणून अंधारकोठडीत मारहाण करून ठेवावे. या धाकामुळे सर्वांचे उपाय खुंटून वीर असूनही हतवीर्य झाले. अशा यांचे त्रासामुळे मोठमोठाले लोक युक्तिप्रयुक्तीने ते शहर सोडून हळू हळू आपल्या सोयीप्रमाणें रजा घेऊन खटल्यासुद्धां अन्य स्थलीं राहावयास गेले. एके दिवशीं राजादि अष्टक मंडळी अस्तमानाचे सुमारास हवा खाऊन मोठ्या लवाजम्यानिशीं शहरांत परत येतांना व्यंकटेशदर्शनास विश्वासरावाचे मंदिरांत आली. त्याच संधीस विश्वासरावाची स्त्री मधुमालती मंदिरांतून जलमंदिरांतील दिवाणखान्यांत तिचे आईसहवर्तमान जात असतां (हे एकाएकीं तेथें आल्यामुळे) सर्वांचे दृष्टीस पडली. तिचे तारुण्यभरांतिल अप्रतिम सौंदर्य, व सुंदर अवयव पाहून ते सर्व उन्मत्त दुष्ट राजानुयायी लोक अगदीं वेडावले. ती लहानपणापासून आजोळीं असून विवाहसमयीं मात्र एकवार कांहीं दृष्टीस पडली होती. जाणून हीच विश्वासरावाची स्त्री आहे, हे पुर्तेपणीं ते वेळेस कोणाचे लक्षांत आले नाही.

नंतर त्या रात्री त्यांचे एकांत हटीत ती गोष्ट निघाली. तेव्हां ती विश्वासरावाची वायको असून महान् पतिव्रता आहे, असें कोणी सांगितले. अंधळे कोशिविरीत ती येणारी नव्हे. पूर्वी आपला धाकटा बंधु चंद्रकांत यास गादीवर बसविण्याचे कामीं मुख्य मत विश्वासरावाचेंच असून, अजून पुढेही राज्यकामांत घोंटाळा करण्याची त्याची इच्छा होती, परंतु तो त्या गर्दीत नाहिंसा झाला यामुळे त्याचा उपाय खुंटला. हा द्वेष मनांत बाळगून त्या दुष्ट मंडळींत असें ठरले कीं, तिलाही एकवार या विलाससरोवरांतिल सुरतोदकीं क्रीडा करावयास आणून आपण धन्य

व्हावें. या कामास कितीही खर्च पडला तरी चिंता नाही. असे ल्हाणून कामगार चतुर स्त्रियांस बोलावून आणून त्यांनी त्यांस गुप्तपणे मसलत सांगितली.

नंतर आज्ञेप्रमाणे त्यांनी आपले जाणेंयेणें मधुमालतीचे मंदिरांत ठेवून तिच्याशी स्नेह पाडला. तिच्या चालचलणुकेवरून आणि पातिव्रत्य व क्रूर इभ्रतीवरून, जरी त्या दुराचरणी स्त्रियांनी निश्चयेंकरून तिची मति भ्रष्ट करून आणूंच, अशी पैज गायली होती, तरी एकीच्यानेही तिच्याशी त्या प्रकारचे भाषण करवेना. कांहीं विनोदसंबंधाने दाखले देऊन तिचे चित्तास विपर्यास करण्याचा वरचेवर आपलेकडून त्या योग आणीत, परंतु तिच्या तें लक्षांत देखील येईना. ती फार पापभीरु असल्याने तशा संबधाचे कांहीं भाषण निघाले तर उलटी ती त्याजाविषयी वारंवार निषेध करी. या त्रासाने पुढे पुढे तर त्यांच्याशी स्नेहसंबंध सोडून ती एक भाषणही करीनाशी झाली. त्या कदाचित् आल्या तर दासीकडून बाईसाहेबांस या वेळेस भेटण्यास फुरसत नाही, असाही निरोप येऊं लागला. त्यांनी आपले हवे तसे कसब व कल्पना लढविल्या, परंतु उपयोग काय? तिचे पातिव्रत्यापुढे त्यांचे अनेक तऱ्हेचे विकल्प मिथ्या होऊन गेले. शेवटी मधुमालतीस वाटू लागले कीं, आतां आपली अब्रू राहणे कटिण. ल्हाणून ती बहुतकरून कोणाशी फारसा स्नेह न करतां औदास्यानें वर्तू लागली.

अशा प्रकारे त्यांचा निरुपाय होऊन त्या स्त्रियांनी राजाष्टकास सांगितले कीं, ती पतिव्रता कोणत्याही प्रकारे हस्तगत होत नाही. कदाचित् तिजवर जुलूम केला तर निःसंशय ती प्राणत्याग करील. आजपर्यंत शेंपनास अशाच सुंदरी आली वश केल्या, पण इज-सारिखे एकीचेही खरे निर्वाण आढळले नाही. कोणी द्रव्याच्या लालु-र्चनें, कोणी पतीस अथवा भावास हुद्याची नौकरी अथवा जहागिरीच्या आशेनें, कोणी धमकीनें, कोणी बळेंच विलासमंदि-

रांतील अनेक कामोद्भविकचमत्कारसोहळ्याच्या हौसेनेच, व कितीएक एकमेकींच्या संगतीने, अशा मोठमोठाल्या संभावितांच्या तरुणी स्त्रिया विघडून हस्तगत झाल्या आहेत, पण येथे आमचा कांहींच इलाज चालत नाही. यासाठी आपण एवढा उतावेळपणा व आग्रह सोडून देऊन तिच्या नादी लागू नये. या कृत्यामुळे तिने आपला प्राणत्याग केला, तर तिच्या खऱ्या पातिव्रत्यभंगाच्या अंभिश्चापामुळे आपले कल्याण न होतां उलटे या दुराचरणाने सर्व लयास जाईल. इतके जरी त्या स्त्रियांनी त्यांस सुचविले, तरी त्या विषयांधसुरापी दुष्ट अष्टकांस ते न रुचून ते लणाले:— अशा आर्त्ती पण भोगणाऱ्या स्त्रिया पुष्कळ पाहिल्या आहेत. आर्त्ती या राजमंडळांत तिजला आणल्याविना राहणार नाही. असा त्यांचा पक्का निश्चय ठरला.

इकडे एके दिवशी मधुमालती रात्री एकदम जागी होऊन पाहत, ती ते स्थळ अपरिचित असल्याने अगदी वेडावून आपण कोठे आहो, हे तीस कांहींच कळेना. इतक्यांत एक स्त्री तिचे कांहीं ओळखीची असलेली तेथे दृष्टीस पडली. तेव्हां निःसंशय तिला वाटले की, मी या दुष्ट धोवरांचे जाळ्यांत सांपडले. हर ! हर ! ईश्वराने आज हा मजवर प्रसंग नोट आणला नाही. आतां येथून माझी सुटका होते कशाची ! तरी मनांत धैर्य धरून तिने त्या स्त्रीस विचारले की, मी येथे कोठे आले? मला कोणी आणले आहे ? ती लणाली: वाईसाहेब, आपण घाबरून, श्वासोच्छ्वास धडकी भरून कांपतां कां ? तुमच्या सारख्या मोठमोठाल्या वायका, येथे तर मोठ्या हौसेने येतात. परंतु तुम्हांस येथील सौख्य दृष्टीस पडल्यावांचून हे गोड वाटणार नाही; हे बरीक खरे. राजादि कुमति अष्टकमंडळी तुमचे सौंदर्यास व यौवनस भरून अगदी वेडावली आहे. जसा एकादा अपरिचित पदार्थ चांगल्या अमृततुल्य असूनही त्याची रुचि टाऊक नसल्याने मात्र त्यास वाईटपणा दिल्यास चालतो. पण एकदां का त्याची गोडी

कळून आली ह्मणजे त्यास पुनः वाईट ह्मणण्यास आपलेच
 अंतःकरणास लाज वाटते. तद्वत् या विलासफळाची रुचि अमृत-
 तुल्य आहे, ती घेणाराचे मात्र नशीबी पाहिजे. तुम्हास वाई
 काय वाटत असेल तें असो. हें प्रत्यक्ष तुमचे भानुमती चुल्लू
 बहिणीस विचारावें, ह्मणजे समजेल. हा येथील सौख्यकांडेचा
 चमत्कार किंवा इंद्रभुवनांतील चमत्कारासही लाजविणारा
 आहे. पूर्वी तुमच्यासारख्याच पुष्कळजणी ह्मणत होत्या, पण
 त्यांना एकदां चटक लागल्यापासून जसें अमली लोकांस अमला-
 ची वेळ झाली म्हणजे चैन पडत नाही, तसें होऊन गेले आहे. या
 मंदिरांत येणाऱ्या स्त्रियांस हा आठवे दिवशीं शुक्रवारीं अम्मलच अ-
 सतो. वेळ येण्याची घटका मोजति-असतात. आवडीप्रमाणें मिळत
 असल्यास कोण नाराजी होईल? येथील स्वेच्छाचारपणा, इच्छेप्र-
 माणें वस्त्रभूषणें नेहमीं बक्षिस मिळत असून राजवाड्यांतील रंगादि
 सौख्य, मनास वाटेल त्या पुरुषावरोवर एकत्र भोजनास वसून
 घांस देणें, आदिकळून सोहाळे भोगण्यास पूर्वीचाच दैवयोग पाहिजे.
 तुम्ही आतांच पाहाल कीं, या मंदिरांत तरुण स्त्रीपुरुषांची गर्दी
 होऊन काय चमत्कार होतो तो!! ब्रह्मदेवानें जीस सौंदर्य अनु-
 कूल केले आहे, तीसच हें स्थान सुलभ आहे. त्यांतूनही ज्या
 स्त्रियांवर सरकारची मर्जी नाखुष झाली, त्यांस हें स्थान पुनः
 प्राप्त व्हावें म्हणून जरी उत्कंठा आहे तरी दुर्लभ. मग इतरांचा
 कथा काय? आज तुमचेच बहिणीनें तुम्हास अमली पदार्थ देऊन
 भूल आल्यावर मेण्यांत घालून आमचेकडून यथे आणविलें आहे.
 जसें एकादे रोग्यास आरोग्य करणारें औषध मिळत असूनही तो
 त्रास मानून तें न घेतां, तसाच व्याधीनें दुःखांत पडतो, तद्वत्
 ह्या तुमच्या तारुण्यसौख्यास, पतिविरहरोगानें शस्त केले आहे.
 जाणूनच भानुमती वैदिणीनें आज तुम्हास घरीं बोलावून आणून
 अन्नांत अम्मलरूपी औषध घालून केवळ कृपाळूपणानें यथे तो
 रोग बरा करण्याच्या उद्देशानें आणले आहे. आतां नाही ह्मणू-

न उपयोग काय? औषध तुमचे रोगास मिळाले. आतां निःसंशय तुमची प्रकृति बरी होणार. येथून सुटका होईल असे किमपिही मनांत आणू नये!

हे ऐकून ती मधुमालती, कधीच नाही आणि एकदम आजच असा भयंकर प्रसंग आपणावर आला असे पाहून, अतिशय वावरी झाली. तशांत आणखी पतीचे स्मरण होऊन तिला रडे कोसळले. मग दुःखाने म्हणते, ह्या प्रसंगां ते असते तर या हत-भागीचे कपालीं हा आजचा दुर्धर प्रसंग कशास येता? हर! हर! परमेश्वरा! आजपर्यंत माझे पातिव्रत्य रक्षण करून आतां शेवटीं त्याचा भंग करण्याचा हा अनिवार्य प्रसंग त्यां कसारे आणिलास? नारायणा! या दुष्ट अष्ट उन्मत्त वृक्षांच्या डांबपेचसाधणुकोतून मला अचुक सोडीव. माझी सर्वपरी लाज तुला आहे. तुलाही काय ल्हाणावे! दैवगतिच विचित्र! सर्वस्वी आतां या जगांत निष्कलंक तोंड ल्हाणून दाखविणे उरले नाही! प्राणपतीची काय दशा झाली असेल ती असो! ! पुष्कळ लोकांच्या मुखीं ते जीवंत असावेत असे आहे. परंतु प्रस्तुतच्या कर्मदशेवरून माझे नशबि फुटले, असे खरे. त्यांचीही आशा मला सांप्रतकालीं धरवत नाही. त्यांचा निःसंशय घात झाला असावा. काय करावे? प्राणत्याग करावा तर आत्महत्येचे जन्मोजन्मीं अधोर पातक भोगावे लागेल. आतां हा देह मला क्षणभरही नकोसा झाला. देवा! ! या समयीं काय करावे, हे मला कांहींच सुचत नाही! प्राणपातेरहित, मला पाहतांना आईवापांस फार वाईट वाटून मी फार शोक करीन, याकरितां ते आपले सर्व दुःख पोटांत गिळून माझे दृष्टीआड होतात; व असा वरचेवर त्यांस प्रसंग येत असल्याने, माझेही दुःखाने त्यांचे काळीज करपून गेले आहे. इतकेही करून आतां आईवाप आणि माझा लाडका भाऊ विश्वंभर माझे विरहेकरून आपला क्षणभरही प्राण ठेवणार नाहीत. मला कोणी या संकटां-तून सोडवील, तर त्यास मी पाहिजे ते वक्षीस देईन. असे ल्हाणून

वरचेवर निश्चेष्ट पडूं लागली. तेथें ते वेळेस दोघीच स्त्रिया होत्या. त्यांस तिची अशी अवस्था पाहून दया आली. आणि त्या ल्पणा-
 ल्या, बाई, आह्मी अशांतूनही तुमची सुटका करूं. आह्मास आप-
 ण वक्षीस काय द्याल ? हे मधुर शब्द ऐकून तिला थोडा धीर
 येऊन तिणें लागलीच गळ्यांतिल जडावाचा चंद्रहार काढून त्यांस
 वक्षीस दिला. तो उंची दागिना पाहून त्यांचे मनास फारच लालू-
 च लागली. मग त्यांनी तशाही पाहण्यांतून, मसलतीनें तिला एका
 साधारण कुणविणीचा वेष देऊन आपले बरोबर बाहेर आणिली,
 आणि घरापर्यंत पोहोचवून त्या परत आल्या. मग तेथें ते दिवशीं
 हासेनें येणाऱ्या एका नवीन तरुण व रूपवती स्त्रीस तितक्यांत
 गांठून भुलथापीनें तिला कांहीं अम्मल चारून ह्या ठिकाणीं
 आणून निजविलें.

इतक्यांत तिकडे फराळाची तयारी होऊन खुषमस्कऱ्या (गंगा
 प्रसाद) संकेताप्रमाणें त्या जागीं तिला न्यावयास आला. मग
 त्यानें अद्याप ही वेशुद्धच आहे हें पाहून तिला हलवून उठविलें.
 तों ती अमलांत चूर असलेली दुसरीच रूपवती दृष्टीस पडली.
 मग ही कोण आहे? ल्पून त्या कामगार स्त्रियांस विचारिलें. त्यांनीं
 सांगितलें, हें कसें झालें कोण जाणें!! आह्मी आज अम्मल
 फार घेतल्यानें इला तीच समजून, तिचे बाहिणीचे येथून संकेता-
 प्रमाणें आणिली. तेव्हां तोही खुषमस्कऱ्या धुंदीतच होता. तो
 ल्पणाला: आज नाही तर नाही, ती जाते कोठें? पुन्हां सावधगिरी
 ठेवून दुसरे वेळेस तीसच आणूं. असें सांगून त्या मंडळींत तीस
 त्यांसह घेऊन आला आणि ल्पणाला:—आज मधुमालती आ-
 णावयाची असून सरकारांनीं या स्त्रियांस बळेंच आग्रह करून
 दोनप्रहरीं अधिक अम्मल दिल्यानें शुद्धि न राहून यांनीं धुंदीत
 ही दुसरीच स्त्री आणिली आहे. यांत यांची काडीमात्र कसूर
 नाही. तेव्हां सर्वच धुंदीत असल्यानें ल्पणें लागलें, काय चिंता
 आहे! तिला पुनः यत्न करून येथें आणावी. तिला आणणें हें

आपले हातचें काम आहे. सर्व राष्ट्रांतिल लोक आमचें आधीन आहेत. असें बोलून त्या नूतन आलेल्या तरुण स्त्रास त्यांनीं आपले समाजांत घेतली.

इकडे मधुमालती अस्तमानचे दोन घटका दिवसापासून महालांतून कोठें बाहेर गेली ती रात्रीचे आठ वाजून तिची भोजनाची वेळ झाली तरी घरीं न आल्यामुळे तिची आई घाबरी होऊन तिनें चोहोंकडे घरांत, शेजारीं, बगीच्यांत, वगैरे ठिकाणीं पुष्कळ शोध केला, परंतु तिचा ठिकाण लागेना. दीड प्रहर रात्रही लोटलीसैं पाहून कदाचित् भानुमतीचे येथें गेली असेल, असा तर्क बांधून ती आपले कुणबिणीसह जलदीनें अगोदर तिचे घरीं गेली. तेथें कोठेंच दिसेना म्हणून सर्व घरभर वेड्यासरिखें पाहून भानुमतीस विचारतां ती ह्मणाली, आज तर मुळींच ती सकाळपासून मजकडे आली नाहीं. कधीं कधीं येत असते, पण बाई, आलीकडे चार पांच दिवसांत तिची माझी थट्टेवरून कांहीं विनोदानें बोलाचाल झाली, यामुळें तिणें आतां कधींच येणार नाहीं अशी शपथ वाहून माझें घर वर्ज केलें. मेली कोण वेळ कशी असते आणि तोंडांतून काय निघतें याचा नेम नाहीं. तिची मर्जी बाई!! गरीबास कोण विचारतो? बहुतकरून घर सोडून ती कोठें जाणारी नव्हे. मग आजच काय झालें असेल तें असो. असें तिचेंही भाषण ऐकलें. मग काय विचारावें? देवसेना अतिशयच घाबरी होऊन मोठ्या चिंतेत पडली. निःसंशय कांहीं तरी दगा झाला असावा; अथवा पतिविरहाचें दुःख न साहून तिनें कोठें प्राण दिला कीं काय? अशा दुःखानें तिचें देहभान नाहींसैं होऊन ती रडूं लागली! आतां तिचा शोध कसा लागेल? तिजवांचून त्यांची काय अवस्था होईल? पूर्वीच तिच्या पतीची काय गति झाली असावी, याचा आजपर्यंत कांहींच शोध नसल्यानें तिकडचें रात्रंदिवस डोक्यांचें पाणी खळत नाहीं. नेहमीं झुरणीस लागल्यानें शरीर फारच वाईट दिसूं लागलें आहे.

अन्नपाणी चौथ्या हिश्यानेही जात नाही. मी तिचे दोनवदन पाहिले हणजे, आपले दुःख पोटांतले पोटांत गिळून तीस वाईट वाटेल जाणून डोळ्याचे पाणीही विचाराने आवरते. सदोदित आनंद दाखवून जेणेकरून तिची वृत्ति स्थिर राहिल असें आजपर्यंत चालविले होते. (दुःखाचे उमाळे पोटांत उभे राहून) वाई मधुमालती! तुजसारखी सत्यव्रता, मनधरणीची, व रूपयौवनसंपन्न कन्या कोठेही कोणास मिळणार नाही. जरी पातिविरहाचे दुःखाने तुझे काळीज अगदी करपून गेले आहे, तरी तूं आह्लास या वयांत वाईट न वाटावे हणून, आंतले आंत दुःख गिळून उपदेशपर गोड गोड भाषणाने माझे लाडके! आमचे चित्तांस वरचेवर आनंदवीत होतीस. असें असून शेवटीं आज तूंच इतके मन कठोर करून तुला आमचा त्याग करणे हे सुखकारक वाटले ना? आलीकडे एक क्षणभरही आमच्यावांचून तुला दूर राहवत नव्हते. आतां मी तिकडे जाऊन काय सांगूं? जेव्हां तूं घरीं नाहीस असें समजले तेव्हांपासून तिकडची, व माझी आणि तुझा लाडका भाऊ विश्वंभर आदिकरून घरांतील मनुष्यांची चमत्कारिक अवस्था होऊन तूं केव्हां भेटशील, असें तुझे सर्वास वेड लागले आहे. तूं जर न भेटशील, तर थोडक्याच काळांत आतां तुझे विरहाने तिकडचे प्राण राहणे कठिण ! !

अशा दुःखविलापांत ती देवसेना पडून कांहीं शुद्धीवर येतांच, घरीं तरी इतक्यांत कोणी शोध लावून तीस आणिले असेल, अशी आशा लागून मोठ्या उत्कंठनें दासीसहवर्तमान परत आली. इतक्यांत तिचे मुख उदास झालेले पाहून सर्वच रडू लागली. ती उभयतां स्त्रीपुरुषे तर वेशुद्ध होऊन अनावर दुःखाने आक्रंदत धरणीवर निश्चेष्ट पडली. कोणीच तेथे समजूत करावयास उरले नाही. मधुमालतीचा स्वभाव वाळपणापासून फारच चांगला असून कोणासही आठवत नव्हते कीं, कधीं चाक्ररमा-

णसास तरी एक शब्द तिरस्कार करून अथवा ऐश्वर्याचे डौलाने धमकी देऊन बोलली असावी. सदोदित आनंदमय चेहरा असे. तिने अतिथीअभ्यागतांचा, तसाच चाकर व कुळविणोंचा, मुख्यत्वे खाणेंपिणें आदिकरून चांगले प्रकारचा समाचार रोजचे रोज घेत असावा. चाकरांस कां होईना, कोणास दुखणेंबाणें आलें तर वैद्यास लागेल तो पैसा खर्चास देऊन पथ्यापाण्याची खटपट जातीने करीत असावी. जुनींपानीं वस्त्रें गरीबगुरीवांस त्यांचे हाल पाहून वरचेवर देत असावीं. एकांतीं अथवा लोकांतींही परपुरुषाशीं थडामस्करिचें भाषण न करण्याविषयीचें तिला मौनव्रत असे. रस्त्यानें कधीं देवदर्शनास अथवा मैत्रेणींच्या घरीं जाणें झाल्यास कोणाकडेही न पाहतां सदोदित पायांवर दृष्टि ठेवून ती चालत असे.

सारांश, लहानापासून थोरापर्यंत तिची समदृष्टि होती. सर्वांशीं आनंदमय बोलवें. कोणाचें काम आपले हातून होण्यासारिखें असून योग्य असल्यास परोपकारार्थ हस्तें परहस्तें तें करून देत असावें. जरी बापानें अथवा पतीनें कोणा कारकुनास, चाकरास, अपराधामुळे कदाचित् कामावरून रुसकत दिली असेल, तरी त्यांची समजूत करून पुनः त्यास कायम करावें. सदोदित आपल्या पातिव्रत्याचें रक्षण करून ईश्वरचितनांत, व व्रतेंउद्यापनें करण्यांत ती वेळ घालवीत असे. ज्याणीं ज्याणीं तिला पाहावें त्यांस त्यांस वाटावें कीं, ही सौभाग्यमंडिता प्रत्यक्ष केवळ जगदंबाच आहे. अशा प्रकारें त्या मर्यादशिलेवर सर्वांची प्रीति अतिशय मनोभावानें बसली होती. ती नाहींशी झाली असून कोठेंच ठिकाण लागत नाहीं. असें पाहतांच सर्वांस वाईट वाटून रडूं लागलीं. आपले हातीं वेळचें वेळीं खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त राखून नित्यशः पहाटेस उठून गायनादि प्रकार, भाषापरिज्ञान मोठ्या मेहनतीनें शिकविलेले अशा मैना, रावे, चंडोल, मयूर, तित्तिर, आदिकरून तद्देतन्हेच्या रंगांच्या मिजाशींत ठेवलेल्या पाळीं

पत्यांनी हा जेव्हा मधुमालतीविषयी दुःखकारक गलबला ऐकिला तेव्हा त्यांनीही आपल्या कोमल दीनस्वराने रुदनास आरंभ केला. तसेच अंगण्यांत लाविलेले आणि स्त्रहस्ताने वाढविलेले वृक्ष देखील आपले पुष्पाश्रु टाकू लागले. अशा दुःखांत ती सर्व रात्र गेली. उजाडतांच कांहीं संशय राहिला होता, लणून अगोदर श्रीव्यंकटेशमंदिरांत शोध घेऊन येण्यास कारकुनास पाठविले. आणि शहरातील आसवर्ग इष्टमित्रांचे घरोघर, शिवाय विहिरी, तलाव, उसवास, आणि कांहीं खोल खोल भुयारांकडे चाकरमाणसे शोधास पाठवून, वावासाहेब आपले स्त्रीसहवर्तमान कोठे तरी तिचा शोध लागेल, अशा कांहीं आशेवर वसले होते. परंतु शोध करून शेवटी कोठेच थांग न लागल्याची जे ते येऊन खबर देऊ लागले. काल अस्तमानचे चार घटका दिवसापुढे तिला कोणीच पाहिले नाही, असे कळतांच त्यांची अगदी निराशा झाली!

ही वार्ता सर्व शहरभर लागलीच पसरून मधुमालतीविषयी नगरवासी जनांस फार दुःख वाटले; आणि वावासाहेबांचे वाड्यांत ते समाचारास आल्यामुळे स्त्रीपुरुषांची एकच गर्दी झाली. त्यांतील तिच्या मैत्रिणींस व विश्वासरावाचे मित्रांस पाहून उभयतांस अधिकच रडे कोसळले. आतां ती दोघे भेटण्याची वाट खुटली, असे निश्चयाने वाटून त्यांचे सौंदर्य व सद्गुणांचा आठव करून वरचेवर शोकग्रस्त होऊं लागली. हे पाहून जी समाचारास मंडळी येत जात असे, त्यांसही दुःख होऊन जे ते लणू लागले की, या विचार्यांचे पदरीं परमेश्वराने इतके दिवस सौख्य देऊन शेवटी दुःखाचा पर्वत यांचे मस्तकीं दिला. ती कोठे गेली असावी हेही कोणाचे लक्षांत येईना. तथापि, आपापले कल्पनेने त्या दीन झालेल्या उभयतांचे सान्त्वन करून ईश्वरकृपेने ती उ. उभयतांही लौकरच भेटतील, असेविषयी अनेक उदाहरणांनी धीर देऊन घरोघर विस्मय करीत जाऊं लागले.

हे वर्तमान राजपुत्रादि कुमतिअष्टकास समजतांच, मधुमा-

लती आपल्यास आतां मुळींच प्राप्त होण्याची आशा नसल्याचा व आपल्या त्रासाने कोठे तरी तिणे प्राण दिला असावा, याचा प्रत्येकाच्या अंतःकरणास खेद वाटून तिच्या पातिव्रत्याविषयी वर्णन करूं लागले. आतां तिची ह्मणून आशा करणे नकोच. त्या उभयतांची सुखावह प्रापंचिक संगती स्वप्नवत् क्षणिक झाल्याने वारंवार तिचे अर्धव्यापांस दुःख होऊन त्यांचे अन्नपाणीही दिवसेंदिवस तुटत चालले. यांच्या ध्यासाने नित्यशः रात्री कदाचित् कांहीं झोंप लागली तरी, त्यांत मनोविकाराप्रमाणे चमत्कारिक स्वप्ने पडून डचकून वरळत असावे. भोजनास वसले ह्मणजे मधुमालतीचे लहानपणचे सेजारी वसणे, व बोवडे बोवडे लाडके शब्दांचा आठव होऊन एक दिवसही त्यांच्या डोळ्यांचे पाणी तुट्टेना. कदाचित् तिचे खोलीत जाणे झाले, तर तिच्या वाळपणच्या खेळांतील बाहुल्या, सागरगोटे, चुली, भातुकलीची चिमकुली भांडी, तिचा रिकामा विसखळीत झालेला विछाना, उंची उंची हौशीच्या चिरड्या, कांचोळ्या, इत्यादि वस्तु पाहून त्या उभयतांचे पोटांत ढवळे. तसेच कधी व्यंकटेशमंदिरांत जाणे झाले ह्मणजे, विश्वासरावाचे स्मरण होऊन दुःख होई ! तिचे संवयीचे पिंजऱ्यांतील मैना, रावे आदिकरून, पक्ष्यांचेपुढे फळफळावळ खाण्यास नेली ह्मणजे तिचे स्मरण होऊन त्यांनीही दीन स्वरांने ओरडून वरचेवर डोळ्यांतून आसवे टप्टप् धरणीवर टाकावी. आणि वारंवार मधुमालती! मधुमालती! या शब्दांचा साद घालावा. मग उदरशांतीस्तव त्यांनी आणलेल्या फळांतून कांहीं चाखतमाखत खावे. पाळीव हरणांचे पाडसांनी व पूजाच्या गार्थींनीही नित्य घरांत ती दिसत नसल्याने भक्त्याच वेळीं इंवरत असावे. सारांश, मधुमालती नाहीशी झाल्या दिवसापासून मनुष्य, पक्षी, पशु, आणि वृक्ष या कोणाचेही अंगावर तेज ह्मणून राहिले नाही.

भाग ८.

आतां विश्वासराव त्या गर्दीत एकदम नाहींसा झाला, असें मागे सांगितलें आहे. परंतु, त्या ठिकाणीं मेजवानीसमयीं त्यांच्या मसलतीविषयीं कांहीं कुजबुज चालून बंदोबस्त होत आहे, व कुपतीचे मताची कांहीं मंडळी युक्तयुक्तीनें बाहेर पडत आहे, इतक्यांत विश्वासराव त्याच गर्दीत सर्वांची नजर चुकवून संधि राखून त्यांचे मेळ्यांत मिसळून आपले शस्त्रानिशीं कोणास समजून देतां हद्दीपार निघून गेला. जिकडे तिकडे बाहेर एकच गर्दी होऊन गेली. हातांत नागव्या तरवारी घेऊन स्वार, शिवंदी व अरबाचे पाहरे यांणीं एकदम नाकेबंदी केली, व त्याचप्रमाणें सर्व शहरांत बंदोबस्त झाला. आतां आपला हेतु सिद्धीस न्यावा, अशी कोतवालानें आंत बर्दी दिलेलीही विश्वासरावाचे कानीं आली. इतक्यांत पांच असामी त्याजवर नजर ठेवून त्या गर्दीत त्यास धरण्याकारितां सशस्त्र आडवे आले. परंतु त्या समयशूर विश्वासरावानें चलाखीनें त्यांचा एकही वार आपले अंगास लागून देतां त्या पांचांचीही शिरे शस्त्रकौशल्यानें धरणीवर पाडिलीं. चो-होकडे एकच गर्दी झाल्यानें हा प्रकार कोणाचे समजुतीस आला नाहीं. पुढे विश्वासरावानें ईश्वराचें नामस्मरण करून विचार केला कीं, कदाचित् आतां शहरांत गेलों तर आपणास कांहीं दगा होईल. आणि आपण जर एक जिवंत असलों तर पुनःथोडेच दिवसांत सर्व सौख्य दृष्टीस पडेल. आतां आपल्यास या गर्दीत जरी कोणी ओळखिलें नाहीं, तरी आंत बोभाट होऊन आपणास बाहेर धरणें येईल; असा विचार करून जरी प्रपंचसुखाचें स्मरण होऊन मोहपाशानें त्याचे मनास वेढिलें होतें, तरी निरुपायास्तव विवेकरूप शस्त्रानें त्याचें छेदन केलें. आणि शहरांत परत न जातां त्यानें धैर्यानें तितक्या संधीस तेथें एक अर्बी घोडा सरंजामानिशीं एके झाडास बांधला होता तो पाहतांच त्यास युक्तीनें सोडिलें; आणि त्यावर लागलाच स्वार होऊन परभारें आडमार्गानें रातोरात

सुमारे तीस कोस निघून गेला. वाटेने क्षणोक्षणी, माझे मार्गे म-
धुमालतीची काय दशा होईल? मी या दंग्यांत नाहीसा झाल्या-
ने कदाचित् कांहीं विपरीत समजून ती आपला प्राण ठेवणार
नाहीं! मजवांचून तिचे आईवापांस किती दुःख होईल ! असे अ-
नेक संशयाचे तरंग त्याचे अंतःकरणाब्धीवर उभे राहून त्यास
वरचेवर रडू येऊं लागले. त्या दुष्टांची अनीतीची वर्तणूक मनांत
येऊन त्यास वाटे की, कदाचित् त्यांजपासून तिजला त्रास होईल
की काय ! या प्रसंगी मी जिवंत असल्याचीही खबर तिला देव-
वत नाही. असो; तिचे पातिव्रत्यच तिचे रक्षण करो. तसेच तिचे
अपूर्व सौंदर्य, अंतःकरणास रंजविणारे मर्यादशूल मृदु भाषण, व
दुसरे अपूर्व गुण त्याचे मनांत येऊन तिचे रक्षण करण्याविषयी
तो वारंवार ईश्वरास आळवीत असे. उजाडल्यावर त्यास मार्गांत
एक खेडेगांव लागले. तेथे गुप्तपणे तिसराप्रहरपर्यंत विश्रांति घेऊन
तो तसाच पडे चालला. लांब जाऊनही उपयोग नाही, झणून ह-
स्तनापुरापासून सुमारे साठ कोसांच्या अंतरावर एक शहर होतें
तेथेच आपला एक मित्र राहात आहे असे त्यास स्मरण झाले;
झणून त्याचे येथे गुप्तपणे जाऊन तो आनंदाने राहिला, आणि कांहीं
कारणिक हकीगत सांगून आपण येथे आहोंत ही गोष्ट गौप्य ठेव-
ण्याविषयी त्याजपासून कवूल करून घेतले.

तेथे कांहीं दिवस विश्रांतीचा वारा घेतल्यावर एके दिवशीं वि-
श्रामरात्र करमेना झणून शहराबाहेर सहज हवा खाण्यास गेला.
परत येतांना शहरासंनिध एक रमणीय वर्तुलाकार पायऱ्यांचा चि-
रेवंदी तलाव त्याचे दृष्टीस पडला. तेथे चूळ भरून नेत्रांस स्पर्श
करून क्षणैक तेथील पटांगणावर एका हवाशीर वृक्षाखाली सुमारे
अस्तमानचे पांच वाजतां विश्रांति घेत बसला आहे तो त्यास आ-
पले घरचे व मित्राचे स्मरण झाले आणि चिंतातुर झाला आहे,
स्तव्यांत एकाएकीं कोणी एक स्त्री येऊन त्याचे गळ्यास प्रेमाने
मिठी मारून गळिवरली. तोंडांतून एकही शब्द फटकेना. ते ११२-

विश्वासराव घाबरून ती कोण असावी लहणून तिजकडे निरखून पाहूं लागला, ती आपली स्त्री आहे, असें त्यानें निश्चयानें ओळखिलें. मग काय विचारावें! ती दीनासारखी मलीन वस्त्र नेसलेली आहे, व तिचे नेत्रांतून अश्रु चालले आहेत, व दुःखानें अगदीं कृश झाली आहे, असें पाहतांच विश्वासरावास फार वाईट वाटून जो गहिवर आला तो काहीं केल्या आवरेना. तरी विचार करून उभयतांनीं लौकच आपले शोकास आवरण घातलें. विश्वासराव तिणें बोलावें लहणून काहीं वरचेवर तीस विचारी, तरी तिचे तोंडांतून एकही शब्द न निघतां तीस राहून राहून रडूं येई! तें काहीं केल्यानें बंद होईना. आपले दुःखानें या सुंदरीस अशी दशा प्राप्त होऊन आपले शोधार्थ ही भटकत फिरत आहे, असें विश्वासरावास वाटून, आपले हातानें तिचे नेत्र पुसून त्याणें तीस पोटाशीं धरिलें. इतक्यांत दिवे लागण्याची वेळ झाली. मग ती मोठ्या दुःखानें लणालीः ध्यानीं मनीं स्वप्नींही आशा नसून माझे सद्भाग्यानें आज हे आपले पाय दृष्टीस पडले. आतां माझे सर्व दुःखाचा नाश झाला. परमेश्वरानें दिव्य चक्षु देऊन माझे अदृश्य सौभाग्यकुंकू दृश्य केलें. असो. प्राणपति! हें गंभीर सुहास्य मुख दृष्टीस पडण्याची मला मुळींच आशा नसून आज आपली गांठ अकस्मात् पडली; तस्मात् ईश्वरकरणांच अगाध आहे! त्याचेच कृपेनें हा आजचा आनंददायक भेटीचा योग आला. आतां आपण संनिध असून कितीही दुःखें आलीं तरी तीं मी तृणवत् मानीन. आपण जिवंत आहों ही शुद्धि जर माझे आईबापांस न समजली तर त्यांचा प्राण राहणें नाहीं!

असें तिचें पाषाणासही द्रव आणणारें मंजुळ भाषण ऐकून विश्वासराव तीस लणाला, प्राणसखे! तुला फार श्रम होऊन तूं फार क्षुधित आहेससें वाटतें. आतां शहरांत माझे मित्राचे घरीं चलवें. तेथें एकांतीं सर्व उभयतांची परस्परांस हकीकत निवेदन करूं. तेव्हां विश्वासरावास काहीं वेळ येथेंच वसावें, मला येथें,

थोडेसं काम आहे; असे सांगून मधुमालती तेथून समोरचे वाजूस कांहीं वाटसरू लोकांचे खटले व गाड्या उतरल्या होत्या तेथपर्यंत जाऊन त्या मंडळीस भेटून लागलीच माधारी आली. नंतर विश्वासराव तिला बरोबर घेऊन कांहीं काळोख पडत आहे इतक्यांत आपल्या मित्राचे येथे येऊन पोहोचला. त्या रात्री त्यांची एकांती गांठ पडल्यावर उभयतांस आनंदाचे भरते येऊन वाटू लागले की, आजचे आमचे भाग्याप्रमाणे कोणाचेच भाग्य नसेल. कांहीं सुकृत पदरीं होतें ह्मणूनच भेटी झाल्या. विश्वासरावाने त्या तुंदरीचे मुखाकडे पाहिले तों तिचे शरीर अगदी कृश होऊन आपले दुःखाने तोंडावर निस्तेजता आली आहे, व ग्लानीमुळे एक एक शब्द मोठ्या प्रयासाने तिचे तोंडांतून निघत आहे; असे पाहून:—

विश्वास०—हे मृदुभाषणी, तुला असा प्रवास सुखावह वाटून अशा दुःखांत कोणीकडे किती दिवस व कशास्तव तूं फिरत आहेस! अशा स्थितींत वेळचे वेळीं मधुरान्न, व सुवासिक जल कशाचे मिळते? तुला ऊन, वारा, कसा सहन झाला असेल? पुतें शीत निवारणार्थ अंगावर वस्त्रही नहीना? घरीं एखादे दिवशीं जेवण्यास किंचित् उशीर झाला तर लागलीच तुझी प्रकृति विघडून पित्तांशाने मस्तक दुखू लागत असे! तुझ्या या मृदु पायांस रुजाम्यावरीलही वारिक पडलेले कण खुपत असत! असे असतां मजप्रमाणे तुझ्याही कपाळीं वनवास आलाना? हर हर! कोणते वेळेस कोणास कसा प्रसंग येईल याचा भरंवसा लागत नाही! असो. तुझी भेट झाली हेंच विशेष मानतो. हे प्रियभामिनी मधुमालती! तुला असा प्रसंग येण्याचे कारण काय? (ते ऐकून).

मधुमा०—प्राणप्रिया, आपण माझे दुःख वर्णून इतके कां कष्टी होतां? पतीवांचून सर्व सौख्य स्त्रियांस विषतुल्य आहे. आपणच हातचे सोडून दिले, मग या देहाची मिजास कशास पाहिजे? इतकेच धन्य मानते की, आपली कांहीं जिवंत असण्या-

ची आशा असल्यावरून तरी आजपर्यंत हा देह वांचून आपले दृष्टीस पडला. मला कांहीं दुःख झालें नाहीं. आपणच आतां या दीनावर कृपाळू होऊन, अगोदर नाहींसे झालां असून कसे धेधें आलां; हे सांगून माझी आशा पूर्ण करावी.

वि०—(विशेष आप्रह पडला जाणून)हे गजगामिनी, प्रियंवदे! तो प्रसंग माझ्याच्यानें वर्णन करवत नाहीं. परंतु तूं विचारलेंस त्यार्थीं सांगतो. असें लक्षण मार्गें झालेला भेटोपर्यंतचा सर्व इतिहास कळवितांच तिचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले. मग तीही त्या दुष्टांचे हातून बाहेर पडेपर्यंतचा आपला मजकूर सांगून लक्ष्मालीः ते वेळेस घरीं जाऊन गुप्त राहावें असें मनांत आलें होतें. परंतु ते दुष्ट, राज्याचे सत्ताधिकारी असल्यानें मला बलात्कार करून पुनः नेतील, व मजकरितां वडिलांचे आणि आपले नांवास त्या योगानें काळिमा येईल. असें जाणून अब्रूस्तव आणि कदाचित् कोठें आपली कांहीं तरी शुद्धि लागेल या आशेनें अंगावरील दागण्यांचें एका लुगड्यांत गांठोडें बांधून तशीच दीनवेषानें तितक्या रात्री देहाची आशा सोडून शहराबाहेर काळोखांत पडलें. पुढें एक वारव लागली. तेव्हां तेथेंच प्राणत्याग करावा असें एकवार माझे मनांत आलें; परंतु आपल्या भेटोचे उत्कंठेनें तशीच धैर्य धरून दोनप्रहर रात्रीचे सुमारास परमेश्वराचें स्मरण करित एकटीच आडमार्गानें चाललें. काय चमत्कार पहालों, जरी मला कधीं चालण्याचा प्रसंग नव्हता व बाहेरचें नुसतें वारें देखील माहित नव्हतें, तरी निराश्रित व पतिविरहोगानें प्रस्त होऊन दीन झालेली जी मी पंचाननाची स्त्री यःकांश्चत् त्या दुष्ट लांडग्यांच्या जाळींत सांपडून त्यांचे भक्षस्थानीं पडणार होतें, त्या मला तें फारच सुखावह झालें. अनंत जन्मांचे सुकृतेंकरून हा मनुष्यदेह एकवार प्राप्त होणार, त्यांत यास भ्रष्टता आणणें यापेक्षां मरण बरें. हा विचार पुरतेपणीं मनांत येऊन सर्व प्रकारें घराची व देहाचीही आशा सोडून, जरी काळे-

ख पडल्यामुळे मार्ग दिसत नव्हता तरी दुष्टांचे भयामुळे उजाडे-पर्यंत चार पांच कोस मार्ग कंठला. पुढे पायांत गोळे येऊं लागले, पाउले सुजलीं, तळव्यांचीं रक्तें निघालीं, एक पाउलही पुढे टाकवेना; कांहीं रानजनावरें ओढ्यांत अगर वाटेंत भयंकर शब्द करीत, त्यांचे भयानें काळिजांत धडकी भरे; मार्गांत कोठें कोठें अडखळून पडल्यानें सर्वांग ठेंचून बहिरावले; थंडीनें हाता-पायांचीं वेगडीं वळलीं. पोट त क्षुधा लागली व झोकांडे जाऊं लागले. पण उपयोग काय? घरीं नुसता पायास खडा रुतला तर चार दासी धांवून येत असत. प्रारब्धदशेनें कोणास सोडलें आहे? “ प्रारब्धकर्माचा भोगल्याविना क्षय होत नाही, ” असें तत्त्वबोधांतील वाक्य मनांत येऊन त्याचा कांहींएक खेद वाटला नाही. जरी देहाची आशा सुटली होती, तरी वरचेवर मनांत येई कीं, माझे जर आतां अशा दुःखांत कांहीं विपरीत झाले, आणि आपण सुरक्षित असून ही वार्ता जर आपले कानीं गेली तर मजवांचून आपली दशा काय होईल? सहवांसांतीं मजवरील आपलें प्रेम कसें हें मला माहित असल्यानें वाटे कीं, फार दिवस माझे विरहदुःखानें आपला प्राण कशाचा वांचतो? वारंवार आपली मूर्ति दृष्टीपुढें उभी राहून पोटांत कालवून माझे डोळ्यांचें पाणी तुटेना! मग निरुपायास्तव ग्लानीनें तशीच त्या रस्त्यांत अंगावरील अर्धें लुगडें हंतळून हातपाय पोटाशीं धरून गुडघ्यांत हें गांठोडें न दिससें ठविलें. आणि पडलें न पडलें तोंच दुःखाची झोंप तेथेंच लागली. पुढें काय झालें याची मला कांहीं एक शुद्धि नाही.

असें तिचें दुःख ऐकून विश्वामरावास फार वाईट वाटून गेडें कोसळलें. परंतु तें कांहीं विवेकानें आंवरून तो लणालाः हर हर !! ऐश्वर्यसंपन्न या कुमारीची अशी दशा व्हावीना? धिक् जिणें त्या पुरुषाचें कीं, ज्याच्यानें आपले स्त्रीचेंही रक्षण करवत नाही. हें ऐकून त्याचें समाधान करून ती त्याच

ईश्वर तारता असला ह्मणजे अशीं हजारों संकटे निवारण होतात. पुढे काय झालें तें एकावें: मध्यंतरीं कांहीं वेळ लोटला न लोटला इतक्यांत एकाएकीं कोणी मला तेथें हांक मारली, त्या-योगानें मी डचकून जागी होऊन पहातें तों, सूर्योदय नुकताच होऊन सर्व जंगलभर त्याचे किरणांनीं आपली आरक्त प्रभा पसरली आहे. चांगली शुद्धीवर येऊन कोणीं एकाएकीं मला हांक मारली ह्मणून घावरी झालें, आणि पाहूं लागलें तों एक वृद्ध श्रीमान् गृहस्थ मजपुढें उभा आहे. मग तों मला म्हणाला, वाई, तुझे मुद्रेवरून तूं कोणा गर्भश्रीमंताची कन्या असावीस असें मला वाटतें. परंतु दीनासारखी येथें तुला पडलेली पाहून मला फार वाईट वाटून मीं तुला जागें केलें. घावरी होऊं नकोस. तूं माझे कन्येप्रमाणें आहेस. तुला कोणीं दुष्टानें दुःख देऊन निःसंशय तुझी ही अशी दशा केली असावी. ऊठ, सावध हो. हें तुझे गांठोडें एकीकडे पडलें आहे तें आपलें सांभाळून घे. बरें झालें तुझे भाग्य मोठें म्हणून आमचीच गांठ पडली; नाही तर तूं वाटें-तच अशी पडलेली पाहून एखादा दुसरा कोणी आमचे अगोदर येता तर हें तुझे गांठोडें नेऊन तुझ्या मोहक रूपास भुलून तुला कोणीकडे घेऊन जाता त्याचा पत्ताही लागला नसता. असो. आतां तुझी कांहीं हकीकत आम्हांस ऐकीव. त्याप्रमाणें तुझी नीट व्यवस्था करून दिल्याखेरीज आम्हांस येथून जावत नाही. त्या दयाळू भाषणानें मला कांहीं धैर्य येऊन मी त्यास ह्मणालें: आपण मला ईश्वरच भेटलां. आपण कोण व कोणीकडे जात आहां, हें या दीनास कळाविण्याची कृपा व्हावी. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें: आली कर्नाटकांतून येऊन खटल्यासुद्धां महायात्रेस जात आहोंत. जातीचे ब्राह्मण सावकार असून बरोबर पोरांबाळांचें स्वटलें आहे. तेव्हां मला ते अनायासें पुण्यमार्गांत साह्य झाले. जाणून मी लागलीच आपली थोंडीबहुत हकीकत त्यांस सांगून त्यांचे पाय धरून ह्मणालें, जशी मला आपण कन्या लहली तसेंच मला

आपण बरोबर घेऊन चलावे. तुमचे योगाने माझे रक्षण होऊन कदाचित् कोठे माझे पतीचाही वाटेत शोध लागेल. अशा माझे कनवाळू भाषणाने त्या दयाळू सावकाराचे मनास संतोष वाटून मोठ्या आनंदाने आपले कन्येस, सुनेस, कुटुंबास व मुलास ही माझी धर्मकन्या आहे भसे सांगून बरोबर गाडीत बसवून इतर मुलांप्रमाणे माझा प्रतिपाळ करित त्यांनी मला येथपर्यंत आणिले. ती त्या सरोवरावर हे आपले अवचित् पाय पाहून त्यांस आपली भेट झाल्याचे सुचवून लागलीच येऊन आपणास भेटले. नंतर या शहरांत येतांना एकवार त्यांस भेटून सर्व वर्तमान निवेदन केले. तेव्हां त्यांस बहुंत संतोष होऊन माझे वियोगाचे दुःखाने त्यांस फार वाईट वाटले. मग त्यांचे समाधान करून तशीच परत येऊन आपणांबरोबर येथे आले. असो, ईश्वराची कृपा सत्रळ लणूनच हा सर्व योग घडून आला.

पुढे कांहीं दिवस त्या मित्राचे घरी ती दोघे आनंदाने सर्व आपली दुःखे विसरून राहिली. एके दिवशी रात्री विश्वासराव निद्रेतून उठून सहज वसला आहे ती त्याचे मनांत अनेक विचार येऊं लागले, चंद्रकांतादि मंडळीची सुटका त्या दुष्टांचे कैदेतून केली पाहिजे. त्यावांचून पुनः आपल्यास दुर्घट यत्नाने मिळविलेले व्यंकटेशमंदिरादि सौख्य मिळावयाचे नाही. आतां ही वामांगी बरोबर असून असा प्रयत्न होण्यास महत् प्रयास पाहिजेत. त्या-अर्थी एकवार आपले जनस्थानी इच्यासहवर्तमान जावे. कदाचित् मित्राचीही कोठे शुद्धि समजेल; आणि आईवापांस आपल्या वियोगामुळे दुःख झाले असेल तेही नाहीसे होऊन त्यांचे भेटीचा लाभ होईल व हिचेही रक्षण तेथेच होईल. मग पुढे त्यांची आज्ञा घेऊन या कामी बाहेर पडण्यास ठीक पडेल. असा विचार करून तिचे मताने त्या मित्रास आपले गुह्य सांगून दुसरे दिवशी मित्राने दिलेला एक व आपणाजवळील एक अशा दोन घोड्यांवर ही दोघे बसून त्याची आज्ञा घेऊन गांवी जाण्यास निघाली.

बरोबर एक विश्वास हलकारा आणि खिजमतगार असे दोघे मित्राने पोहोचविण्यास दिलेले घेतले. घरांतून निघतांना त्याचे उपकार स्मरून विश्वासराव त्यास लणाला: या वेळेस तुझी आमची बाजू राखिली. तुमचे योगाने ही माझी सुंदरी मला प्राप्त होऊन आनंदाने आली घरी जात आहोत. असेच सदैव प्रेम असू द्यावे. पुनः ईश्वर लौकरच भेटीचा योग आणील. हे शब्द ऐकून त्यासही फार गर्हिवर येऊन उभयतांचे डोळे वियोग-दुःखाने भरून आले.

असो. याप्रमाणे मित्राची आज्ञा घेऊन तो मार्गस्थ झालो. एके दिवशी प्रातःकाळापासून सर्वांस दिशाभूल होऊन मार्ग चुकून एके महारण्यांत डोंगरकिनाऱ्याने जात आहेत तो गांव कोठेच लागेना. जिकडे तिकडे मोठमोठाले भयंकर पहाड असून त्यांचे खोल दऱ्यांतून किर् श्राडी वसली आहे; आंतून व्याघ्र, अस्वल, लांडगे, भालू, रानबोके, आदिकरून घातुक जनावरांचे शब्द कार्नी येत आहेत; तिकीएक उंच उंच पहाडांतून तळी पडत असलेल्या जीवंत पाण्याचे धो धो शब्द चालू आहेत; अरण्यपक्ष्यांचे किलकिलाट व उदास शब्द कार्नी येत आहेत; अशा वेळीं सर्वांस वेड्यासारखे होऊन कोणीकडे व कोणत्या दिशेस आपण चाललो आहोत हे मुळीच कोणाचे लक्षांत येईना. मधुमालती तर अतिशय घाबरी होऊन रडू लागली. घोड्यांचे पाय उंच उंच पहाड चढतांना व उतरतांना थकले. पुढे कोणीकडे जावे हे सुचेना. असे होतां होतां तिसरे प्रहरचा सुमार झाला. तितक्यांत दोन मोठाले पटाईत वाघ एका दरींत दूर अंतरावरून इकडून तिकडे जातांना प्रत्यक्ष दृष्टीस पडले. तेव्हां तर सर्वांच्या देहांची आशा सुटली. भयाने अंतःकरणे कांपू लागली. घोडेही कावेरेबावरे होऊन त्यांचा चालण्याचा वेग कुंठित झाला. आज संकटांतून प्राण वांचतील असे कोणाचेही मन धीर देईना. मग त्यासह तसेच हळू हळू ती खोल दरी

मोठ्या धैर्याने उतरून खालचे डोंगराचे मार्गाचे मैदानांत ते सर्व आले. तेथे एक दळवटलेला लहानसा मार्ग त्यांचे दृष्टीस पडला. तेव्हां सर्वास थोडासा धीर आला खरा, परंतु अस्तमान होण्याचा समय असून गांव किती लांब असावे याचा कोणास कांहींच अजमास लागेना. तरी ईश्वरावर भरोसा ठेवून त्याने दाखविलेल्या मार्गाने नामस्मरण करित ते तसेच पुढे चालले आहेत तो अस्तमान झाला. इतक्यांत त्या ठिकाणी मार्गांत कोणी एक श्रीमान् गृहस्थ भेटून झणाला: मलाही दक्षिण हिंदुस्थानांत जावयाचे आहे. चला वरोवरच जाऊं, अनायासे सोबतीचे काम झाले. आली आपले खटले पुढे लावून या जवळच्या माहितगारीचे मार्गाने चाललो आहो. या राहाळांत थोडी आमची ओळख आहे. असे बोलत चालले आहेत तो दूर अंतरावर दिव्याचा उजेड दृष्टीस पडला; तेव्हां त्या गृहस्थाने सांगितले की, येथे वस्ती आहे, आणि चाललेला मार्गही तिकडेसच जात आहे. तेव्हां त्या धोरणाने जाऊन दोन घटका रात्री चांदण्यांत ते वस्तीस येऊन पोहोचले. तेथे एक मोठा वाडा असून सभोवती डोंगरांची ओळ होती. तेथील लोकांस विचारतां येथून बारा कोसपर्यंत सभोवती दुसरी वस्ती पाखेरीज चांगली नाही. याहीपेक्षां पुढे मार्ग विकट आहे. तुम्ही इकडे कसे आलां? आतां येथेच वाड्याचे पडवीत वस्तीस रहा. चांगले उजाडले झणजे मार्ग विचारून मार्गस्थ व्हावे. येथील यजमान वाड्याचे मालक श्रीमंत आहेत; येथे तुमची चांगली बरदास्त राहिल. असे बोलत आहेत तो दोघेजण वाड्यांतून बाहेर आले. ते सभ्य गृहस्थ पाहून या सर्वास समाधान वाटले. त्याणीं पडवीत आनंदाने रहा आणि रात्री येथेच सर्वजण भोजन करा; अथवा शिधासरंजाम, घोड्यांस दाणावैरण जशी इच्छा असेल तसे सांगा. असे झणतांच त्यांचे मधुर वाक्याने त्यांस अत्यानंद होऊन हे तेथे उतरले; रात्री वळच त्यांचे आग्रहास्तत्र सर्वांनी थोडासा फराळ केला. दिवसभर ऊन ला-

गून श्रम झाले होते, त्यामुळे सर्वजण बाहेरील चौकाचे ओटीवर विछाने टाकून लौकरच निजले. आणि ही निर्भय जागा आहे असे वाटून सर्वास तेव्हांच गाढ झोप लागली. मोठ्या पहाटेस विश्वासराव नित्यनियमाप्रमाणे उठून पहातो तो मधुमालती विछान्यावर नाही ! तेव्हां एकदम त्याचे काळिजांत धस्स होऊन चाकरांस तिजविषयी विचारू लागला. तसेच त्यांस चोहोकडे शोधास पाठविले, तथापि तिचा कोठेच ठिकाण लागेना. मग काय विचारावे; निःसंशय कोणी दगा केला असावा, असे वाटून विश्वासरावाचे देहभान नाहीसे झाले. मोठ्यामोठ्याने रडू लागला. इतक्यांत पहातो तो एक घोडा व बरोबरील गृहस्थही नाहीसा झाला आहे. तेव्हां तर तिचे विरहाने त्याची कंबर बसली. बोंबडी वळून वेड्यासारखे करू लागला. त्या दोघां चाकरांचीही आपण असतांही यजमानीन नाहीशी झाली यामुळे अशीच अवस्था होऊन गेली. विश्वासरावाचे काळजाचा धीर सुटून तो लणू लागला: हे प्राणसखे! हे मनोरमे! मुझी काय अवस्था झाली? तूं यास दीन करून कोणीकडे गेलीस? अशा आरण्यांत शोध कशाचा लागतो? येथे आतां विचारावे तरी कोणाला? अथवा रात्री तूं उठून बाहेर कदाचित् आली असल्यास घातुक जनावरांनीं तुला नेले असले कीं काय? मी येवढा आपले ठिकाणीं धूर्त म्हणवितों; परंतु या ठिकाणीं माझी अकल गुंग झाली. आतां येथून मी सर्वस्वीं संसारसुखास मुकलों. (डोळ्यांस पाणी आणून) मोठ्या आशेनें तुला बरोबर घेऊन इकडील सर्वस्वाचा त्याग करून आईबापांस भेटावयास जात होतो. आतां घरीं व तुझे माहेरीं मला तरी जाऊन कर्तव्य काय? जितके सौख्य भोगले तितका मी दुःखांत पडलों. या वेळेस तूं कोठे असशील? मजवांचून आतां मात्र निःसंशय तुझे प्राण राहतील असे वाटत नाही. सखे! स्वप्नवत् स्वर्गसुखाप्रमाणे तुझी संगती झाली. तुझे मुखचंद्रांतील वचनामृत या विरही चातकाचे कर्णमुखी पडण्याची असंभवता दिसती! बहुतकरून हा चौ-

रांचा वाटा असावा. तुझ्या मोहक स्वरूपास भुलून वेथील यज-
मानांनींच तुला नाहीस केलें असावें. असें स्वचित माझे बुद्धीस
वाटतें. कारण, येथें आल्यापासून तुला पाहतांच तो मधुक्षिके-
प्रमाणें लुब्ध होऊन त्यानें आमचा फराळाचा व दाणावैरणीचा
चांगले रितीनें समाचार घेतला. तेव्हांच असें कांहीं मनांत आलें
होतें. असें लपून तो अगदीं शोकाकुल झाला. इतक्यांत वाड्या-
चे मालकही बाहेर येऊन विचारूं लागले. काय आहे हो? तुमची
स्त्री नाहीशी झाल्याची कांहीं गलबल ऐकली. येथून तर आमचे
आज्ञेखेरीज काढीही हालणार नाही. तो तुमचेबरोबर दुसरा एक
गृहस्थ आलेला कोठें आहे? व तुमचा एक घोडाही येथें दिसत
नाहीं. यावरून स्त्रियांचा काय नियम आहे? कदाचित् त्या उभयतां-
ची मार्गांत कांहीं मसलत होऊन संकेतानें रातोरात निघून गेलीं
नसतील कशावरून? आपण मात्र आपले जागीं खात्रीनें म्हणत
असावें कीं, आमचे बायकोसारखी पतिव्रताच नाही. परंतु तें व्यर्थ.
वेळ आल्यावर त्या प्राणघात करावयासही चुकणार नाहींत. तो
परका गृहस्थ रात्रीच आम्हास समजला. कारण, त्याची चंचलवृत्ति
कांहीं वेगळीच होती. तेव्हांच आम्हीं आपले जागीं भाकीत केलें
कीं, हा मैद कधीं तरी तुम्हास कांहीं दगा देईल. परंतु आम्हीं
तरी कशावरून म्हणावें? आमचेपेक्षां त्याचा तुमचा परिचय व
सहवास ज्यास्तो. असो. किती जरी खेद केला तथापि उपयोग
काय? गेल्याचा शोक कधींही थोरांनीं करूं नये. बरें झालें, तुमचें
नशीब मोठें कीं, आजपर्यंत त्याचा दम झाला नाहीं. नाहीपेक्षां
स्त्रीरत्नास्तव त्यानें तुमचे प्राणाचा वाटेंत गुप्तघात केला असता
तर दाद न लागती. असें मोठ्या गहिंवरांनीं त्यांनीं
त्याचें समाधान केलें. परंतु विश्वासावासास तें सत्य वा-
टेना, तरी कर्तव्य काय ? ईश्वराचेच मनांत असें मला दुःख
देण्याचें आलें. आतां या घोरारण्यांत तिचा काय ठिकाण लाग-
णार? म्हणून तसाच, सर्व उदास वाटलें तरी, त्या दोघां शिपायां

घोड्यावर वसून सुमारे आठ दिवस जांवावर उदार होऊन डोंगरांचे कड्यांतून, दऱ्यांतून, आसपास दहा वारा कोस चौहोंकेड तिचा ल्याने पुष्कळ शोध केला; परंतु कोठेच काहीं सुगावा लागेना. ह्मणून निरुपाय होऊन घराकडे जाण्याचा मार्ग सोडून पुनः तो निराशेने आल्या मार्गाने परत चालला. पूर्वी एक मित्राचा विरह होताच आणि हा दुसरा घोर प्राप्त झाला. रात्रंदिवस अरण्यांतून फिरतांना प्राणसखे! मधुमालती! मधुमालती! मला सोडून जाणे तुला सुखावह वाटलेना ? तुझ्या विरहाने मला सर्व त्रिभुवन शून्य भासत आहे. वारंवार तुझे सुहास्यवदन दृष्टीपुढे उभे राहून मी वेडा झालो आहे काहीं माझी तुला दया येऊन भेट दे. अशीच तुझीही अवस्था माझ्या विरहाने झाली असेल. तूं या हतभाग्याचा मुळीच अंगीकार केला नसतास तर फार वरें होऊन आपले घरी सुखांत असतीस. आजचा आणि पूर्वीचा प्रसंग तुला कशास येता ? हे शुद्ध पतिव्रते ! त्या दुष्टांनी मजसाठी तुला अपशब्दांनी दूषण दिलेना ? आणि मीही ते शब्द ऐकून घ्यावे काय ? असा सदोदित विलाप करित असल्याने त्याचे शरीर झिजत चालले. अपरात्रांचे उठून तिचे स्मरण झाले ह्मणजे मोठ्याने देहार्चाही शुद्धि सोडून विछान्यावर रडत बसोवें. हें पाहून वरोवरील चाकरांनी त्याचे वारंवार सांतवन करावें. मार्गांत एखादे सरोवर अथवा शीतल अंवरार्ई, व हवाशीर वागवर्गाच्या दृष्टीस पडला ह्मणजे ह्मणावे: सखे ! अशी ही उत्तम जागा असून तुजवांचून स्मशानवत् भासत आहे. तूं वरोवर असतीस तर अशा या ठिकाणाडून मला दोन चार दिवस जाऊं दिले नसतेंस. मला क्षुधा फार लवकर लागते जाणून तूं ताजे ताजे अन्न वेळचेवेळीं करून देत होतीस ! आतां तीन तीन दिवस अन्नही मिळत नाही. किंचित् श्रमामुळे मुखावर घर्मविंदु आले तर आपले कोमल करपदराने पुशीत होतीस ! हर हर ! ! सर्व दिवस सारखे राहतील असा कोणीही भरंवसा वाळणूं नये.

असो याप्रमाणें विश्वासगत्र मधुमालतीचे विरहानें दुःख करीत फिरत असतां कांहीं दिवसांनीं वराच शुद्धीवर आला. मग घोडा, मोतदार, आणि हलकारा यांस मित्राचे यथें परत लावून आपण जटाधारी गोसांवी वनून स्वेच्छाचारपणानें मेदिनीवर फिरूं लागला.

भाग ९.

इकडे भानुकांतादि कुमति अष्टकांचा पूर्ववत् क्रम सुरू असून सदीचे योगानें राज्याची विशेष बहडती होत चालली. सैन्य व द्रव्यसंचय पुष्कळ झाला. परगळ्यांत नेहमीं मामाचे कपटमसलतीनें स्वाग्या करून द्रव्य लुटून आणावें. असे प्रकारें कित्येकांचीं राज्ये हरण केलीं; त्या योगानें सर्वच अतिशय त्रासून गेले. एके दिवशीं मंडळीचे हट्टीत ठरलें कीं, लखनाचे बादशाहाचे खजिन्यांत सुमारे दहा कोटीची रोख शिलक नेहमीं आहे. यास्तव तेथील बादशाहास युक्तीनें कैद करून त्याचें सारें द्रव्य लुटून त्यास यथें आणावें. त्याजवरून मामा लणाले: हें काम दुसऱ्याचे हातून होणार नाहीं, आह्मी व सरसुभेदार (उधोसिंग) करूं. तेथील बंदोबस्त जप्यत आहे. एकाएकीं लढाई करून अथवा घाला घालून हेतु सिद्ध होणार नाहीं. आह्मास एक युक्ति सुचली आहे, ती अशी कीं, आपल्या रमण्यांतील अप्रतिम दहा पांच सुंदर स्त्रियांस वरोवर घेऊन जावें. आणि त्या बादशाहास युक्तीनें त्यांचे नादीं लावावें, व त्यास अगदीं स्त्रीलुब्ध करून एके दिवशीं संधि साधून रथांत घालून कोणास न कळतां कैद करून आणावें. तुझाकडील साह्याचा मात्र पुरावा पाहिजे. आह्मी अगोदर तेथें सुभेदारासह जाऊन युक्तीनें जवाहिराच्या व्यापारसंबंधानें हें काम स्त्रियांकडून करवूं. आणि तो हस्तगत होण्याचे संधीस तुझास पत्र पाठवूं, याप्रमाणें गंगाप्रसाद, रामप्रसाद, गिरीधारीलाल यांसह राजरथ घेऊन त्या शहराबाहेर आह्मी लिहूं त्या ठिकाणीं ने-

मल्या दिवशीं रातोरात सुमारे हजार अखांसह तुळीं येऊन हुशारीनें राहावे. लणजे बादशाहास फसवून हा घाट सिद्ध करूं. बहुतकरून तुळीं शिकारीचे मिषानें त्या शहराचे आसपास वारीवर असून नेहमीं गुप्तपत्रव्यवहार चालू ठेवावा. ही मामाची युक्ति सर्वास अतिशय मान्य होऊन ते लणाले: मामासाहेब, तुमचेच मसळतीनें हें राज्य हातास येऊन विश्वासराव एवढा धूर्त असतांही नार्होसा झाला. त्यार्थीं तुमचे शहाणपणाची धन्य आहे. असा संकेत ठरवून मुहूर्तानें कारणाक दोन असामी आणि दहा स्त्रिया असें घेऊन मामासाहेबांनीं प्रयाण केलें.

इकडे त्या शहरांत आल्यावर आर्ली सावकार असून मोठे व्यापारी आहोत असें नांव गाजवून मामानीं कांहीं व्यापारही सुरू केला. इकडून माल भरून नेहमीं दुसरीकडे लावावा. तसाच दुसरीकडून आणून तेथें विकावा. जवाहिराचे देवघेवांत बादशाहाचीही चांगली ओळख करून रोजचें एक तास दरवारीं जाणें ठेविलें. एकेदिवशीं युक्तीनें गोष्टीवरून गोष्ट काढून व बादशाहाचे मर्जीचा कल पाहून, आपला उद्देश साधण्यास प्रारंभ केला; आणि सहज हवा खाण्यास रात्री जातांना गोष्ट काढली कीं, महाराज, आमचेपाशीं स्त्रीरत्नें अपूर्व असून त्यांजप्रमाणें सौंदर्यान् दुसऱ्या कोठेही नसतील. इच्छा असल्यास सरकारास प्राप्त होतील. हें ऐकतांच बादशाहाचें मन लालचावेलें. अशा कामास कोण लुब्ध होणार नार्हीं? विश्वामित्र, पराशर, वातांबु, पर्णाशन करणारे, असेही तपस्वी तपनिग्रह सोडून स्त्रीपाशांत बद्ध झाले. मग बादशाहाची कथा काय? त्याचें हें भाषण ऐकून तो लागलाच लणाला: दाखवां तर आत्मास. मग मामानीं त्या स्त्रिया दाखवितांच त्या आर्थाचें रूपयौवनसंपन्न असून त्यांत वस्त्राभरणांनीं मंडित असल्या कारणानें त्यांस पाहून बादशाहा अगदीं वेडा होऊन त्यांसहवर्तमान रतिसुखास निमग्न झाला. अशा पांच चार स्त्रिया नूतन नूतन देऊन त्यांनीं त्यास तर अगदीं आपलासा करून घेतला. जेव्हां पाहिजे

तेव्हां मामाचे घरी पडला आहेच. रात्रंदिवस दुसरा उद्योग नाही. असें होतां होतां त्याणें राज्यकारभारही सोडून दिला.

एके दिवशीं पूर्वसंकेताप्रमाणें भानुकांतादि मुख्य मंडळी राजरथासह सांगितलेल्या फौजेनिशीं शहराबाहेर रातोरात येऊन पोहोचली, अशी मामास खबर कळतांच तुमची तयारी असावी, आली लवकरच येतो. असा निरोप पाठवून त्यांनीं बादशाहास नित्याप्रमाणें बाहेर फिरावयास आणून संकेतस्थलीं नेले, आणि बादशाहाबरोबर एकही जीवाचें माणूस नाही असें पाहून एकदम शत्रूचे सैन्यानें त्यासभोंवतीं वेढा घालून त्यास बंदिस्थ केले. तो बादशाहा जरी मोठा शूर व पराक्रमी होता, तरी ते सुमारे पन्नास असामी हातांत नागवे तलवारीचे उभे पाहून तो अतिशय घाबरून लणाला: असा गुप्त घाला करणें हे वीराचें काम नाही. पंढाचें आहे. अशीच मर्जी होती तर समर करून राज्य घ्यावयाचें होतें. परंतु त्याचें तें बोलणें ऐकतो कोण? पुढें कांहीं वेळानें त्यास पार पश्चात्ताप होऊन तो मनांत लणतो: मी स्त्रीसुखास भुलून आज सर्वस्वास मुकलों. आतां या कपट्यांनीं मला कैद केले आहे, त्याप्रमाणें धरूनही नेतील. असो. बोलून उपयोग काय? येथें एकही आपणें माणूस नाही. असे उद्गार वारंवार येऊन अंतर्दामीं खिन्न होऊन अशा कामीं फसल्यामुळे तो आपणास धि कार देऊं लागला.

मग त्याणीं लागलीच बादशाहास उचलून त्या राजरथांत आपले मंडळाबरोबर बसवून वेगानें रथ हांकण्यास हुकूम दिला. तो रथ सुमारे एक कोस शहर सोडून जात आहे तो इतक्यांतच एक स्वार येऊन लणाला: मामासाहेब, या मार्गानें आपणांस दगा आहे. आपण वांचून आज पार पडूं असें वाटत नाही. पुढें बादशाहाचें दोन हजार सैन्य आपण येण्याची वाट पाहून आहे. हे मी प्रत्यक्ष पाहून येऊन आपणास कळविलें. एक मार्गावर मात्र कोणी नाही. तर विलंब न करतां माझे पाठीमागून रथ

येऊं द्यावा. तरच सर्वांचे प्राण वांचून हेतुही सिद्धीस जाईल आपण आपल्याकडून निर्भय मानतो, पण शत्रु आपले पाळती-वरच आहेत. हे एकतांच सर्वास मोठी भीति उत्पन्न होऊन ज्या मार्गाने आपला हा स्वार जाईल तिकडून रथ जाऊं द्यावा अशी आज्ञा दिली. मग लागलीच त्या स्वारांने आडमार्गाने कोणास न समजूं देतां ज्या ठिकाणीं पूर्वांच बंदोवस्त करून फौज व पहारा ठेविला होता त्या ठिकाणीं तो रथ वेगाने आणून घातला. तेव्हां त्या लोकांनीं तोफेचा अवाज काडून रथास लागलीच गराडा घालून सर्वास एकदम कैद केलें, आणि एकटे बादशाहास खुले करून बाकीच्या लोकांच्या मुसक्या बांधून पार्यात शेंखळा घातल्या. ते वेळेस तो स्वार भानुकांतादि आठ असांमिंच पुढे उभा राहून लणालाः कर्माप्रमाणें फळ लागलेंच प्राप्त होतें. मला आपण ओळखलें कां पुरतें, मी कोण आहे तो? त्यांनीं त्याची शब्द ऐकून पुरतेपणीं पाहतांच हा विश्वासराव आहे असे त्यांत पक्कें समजलें. मग तर अगदीं लज्जित होऊन सर्वांनीं मना खालीं घातल्या. हा जिवंत आहे असें स्वप्नींही नसून एकदम या ठिकाणीं यानें येऊन आपला सूड उगविण्यासाठीं हे कृत्य केलें तरी कसें ? आतां आपली येथून सुटका न होतां सर्व जन्म येथेंच जाणार आहे. असो. वोलून उपयोग काय ? असें लणून निरुपायास्तत्र ते सर्व किल्ल्यावर नेऊन ठेवलेले ठिकाणीं जाऊन आटकेंत राहिले. बादशाहानें लागलेंच “ हा स्वार आपला किमयागार आहे, या माझ्या प्राणमित्र वीवानीं आज मला जीवदान देऊन सर्व प्रजेस सुखी केलें. याचे उपकार माझ्यानें कधीं फिटणार नाहींत.” असें लणून मोठ्या आनंदानें त्याची पाठ थोपटून पुनः लणालाः इतके आमचे दरवारांत अष्टउमरावादि मंडळी असून त्यांस काडीचाही धूर्तपणा नाहीं. तुम्ही होतां लणूनच मी पुनः सर्व सौख्य पाहिलें. नंतर सर्वजण राजवाड्यांत आल्यावर पुनः बादशाहा विश्वासरावाम लणालाः ही बातमी तुम्हास समजली

तरी कशी? असें ऐकतांच विश्वासाच ऐकावें सरकार, असें लगून त्या दुष्टांची कृति साद्यंत सांगून आपलें नांव, आपला व स्त्रीचा वियोग झाल्याचो सर्व हकीकत वादशाहास निवेदन करून पुढील हकीकत सांगावयास लागतो:—“तसाच पुढें स्त्रीवियोगजन्य-दुःखांत गोसांवी होऊन भटकत फिरत असतां एके दिवशीं यां दुष्टांचे राजधानीस गुप्तपणें गेलों. तेथें ही मंडळी नसून आपल्या राज्याचें हद्दीवर शिकारीस आल्याची बातमी लागल्यावरून मीं आपले धूर्तपणानें यांचे दुष्ट मामाचे सगळ्या कृतीवरून खचित् जाणलें कीं, हे या राज्यांत दुष्ट स्त्रियांसह आले आहेत, त्या-अर्थी आपणास विपयासक्त करून नक्त खजीन्याचे प्राप्तिस्तव भक्तपणा दाखवून कांहीं तरी अपाय आणतीलच. मग हीच संधि आपला इच्छिलेला हेतु सिद्ध होण्यास वरी आली आहे, व या कामांत सरकारांस साह्य झालों तर परोपकार साधून सरकार-ची कृपाही संपादन होईल, अशी योजना मनांत आणून त्या शहरांत येऊन बातमी घेऊन गेलों, हें कोणासही समजूं न देतां तसाच निवून आपले राजधानीस आलों. परंतु आपले भेटीचा योग असाच वसलों तर वारा वर्षांतही दाद लागून घडून येणें कठिण, जाणून दाद लागण्यासाठीं कल्पनेनें ती किमयेची युक्ति योजली. अनायासें माझे योजनेस माझा वनलेला वेषही साह्य झाला. मग या शहरांतील मोठमोठालें सावकार, कारभारी यांस आझी मोठे किमयागार आहेत असें शिष्याचे हातें प्रसिद्ध करविलें. पुढें किल्ल्यांची आर्जवभोक्त विशेष पाहून त्यांजकडून कांहीं तांबें आणवून त्याचें सोनें वनवून दिलें. यामुळें जिकडे तिकडे शहरभर आमची कीर्ति पसरली. हजारों लोकांची गर्दी आमचे मटांत दर्शनास येऊं लागली. हें आपल्यास विदितच आहे. जाणूनच एकवार आपण आमचे भेटीस येऊन वळेंच आग्रहानें मला आपले वाड्यांत आणिलें. येथेंही आपणास माझे किमयेचा पुरा अनुभव येऊन आपण माझी सर्वांत प्रशंसा केलीच आहे.

या कामांत सर्व शहरभर सुमारे एक लक्ष रुपयांचें सोने मीं पस-
रून आपली कृपा संपादन करून घेतली. मामा आपणास स्त्री-
पाशांत बद्ध करून रोजचे रोज एकटे बाहेर नेऊं लागल्यापासून
मीं आजपर्यंत आपले शिष्यांकडून गुप्त पाळत राखिली होती.
आज सरकारखारी स्त्रीलंपट होऊन शहरचे हद्दीबाहेर मामा-
बरोबर एकटीच रात्र करमण्यास जाणार आहे व मामाचीही
स्थानभ्रष्ट करण्याची गळबल दिसत आहे, अशी जेव्हां दहा
घटका रात्री वातमी ऐकिली, तेव्हां आजच कांहीं विपरीत घाट
आहे, हें समजून या चौकीदारास हत्यारबंद लोकांसह तेथे
सावधपणें हजर राहण्यास सांगितलें. आणि येथीलच स्वाराचा
पोशाख व घोडा घेऊन आपणास येऊन आटोपलें. आणि
युक्तीने त्यांचे स्वारांप्रमाणें ओळखीची भाषणें बोलून आपला
हा स्वार आहे, असा भास दाखविला. व त्यांचे कृतीस यथा-
न्याय युक्तीने जरब देऊन सहजी येथे आणून आपणास त्यांचे
हातून मुक्त केलें आहे. ”

हें ऐकतांच वादशाहास मोठा गर्हिवर येऊन त्याणें विश्वाम-
राचाचे महदुपकार मानिले. आणि लणाला की, ही किमयेची
कृति तुझास कशी साधली? तेव्हां विश्वासराव लणाला: महारा-
ज मी किमयागार कशाचा? मला कांहीं येत नाहीं. परंतु तें सर्व
आपले भेटेस्तब ठोंग केलें होतें. किमयेचें लणून जें मीं सोने
प्रमिद्धतेने दिलें, तें सर्व पदरचेंच खरेदी घेऊन त्याच्या प्रथमतः
कांहीं लहान लगडी मुशीत तयार करविल्या. नंतर शिष्याचे हा-
तानें गाईच्या ताजे शेणाचे कांहीं गोळे बनविले. ते तयार कर-
तांना ओलेपणींच, त्या प्रत्येक गोळ्याचे पोटी ती एकेक सोन्या-
ची लगड घालून ते वाळवून एकंदर गौऱ्यांचे राशीत लुणेने ठेवि-
ले. किमयाचे कामीं मोठमोठाले लोक नाहीं लागून सक्त अंतः-
करण झालेले कित्येक पाहून निरापेक्षतेने त्यांकडून कांहीं तांबें
आणवावें, आणि त्यांचे समक्ष तांब्याचे मानाचे गोळ्यासह एकंदर

राशीतून गोवण्या व गोळे काढून त्यांची भट्टी रचून ती पेटवावी. व ते तांबे त्यांचेच हाताने तीत घालावे. कांहीं वेळाने आतां भट्टी पूर्ण रसास आली, असें लक्षण लोकांचो विशेष मनीषा वसण्यासाठीं, भरल्या एका झाडपाल्याचा रस हाताने तिजवर पिलून, तशीच कांहीं वनस्पतीची भुकटी टाकावी. पुढे घटकेनें मूस बनली असें सांगून तेथेच एका भांड्यांत दधिमिश्रित मिठाचे पाणी करून ठेविलें असे ते शांत होण्यासाठीं तिजवर सिंचन करून व तोच ओला हात त्या धगधगीत भट्टीत घालावा, आणि पूर्वीच एक लहानशी खळगी तिचे खालीं करून ठेवलेली असे तीत ते तांबे हातचलाखीनें वसवून गोळ्यापासून भिन्न झालेली सतेज सोन्याची लगड वेताने काढून त्यांचे हातीं द्यावी. यामुळे हा प्रकार कोणाचे लक्षांत न येतां सर्वांत आमची विशेष प्रशंसा झाली. आणि आपणही मान देऊन मला राजवाड्यांत आणिलें. असो. याप्रमाणें कितीएक लोक बहुतकरून वास्तविक किमयेचा खरा प्रकार नसतांही नाहीं लागून फसतात. किमयागार मात्र आवळा देऊन बेल काढणारा पुरा कसवी पाहिजे. पहा ज्यास खरोखर किमयेनें सोनें बनवतां येईल, त्यास असे अर्जवशक्तीनें बाह्य दोंग माजवून कर्तव्य तरी काय आहे ? याचा विचार कोणांच करीत नाहीं.

हे एकतांच वादशाहा लणालाः शाबास शाबास! तुजसारखा यत्किवान् पुरुष तूच. नंतर वादशाहाने त्याचे उपकार मनांत आणून आपले ताब्यापैकीं मुख्य त्यास जहागीर करून द्यावा असा निश्चय ठरविला, आणि लागलीच दरबार भरवून त्यांत त्याची मोठी प्रशंसा केली. नंतर सर्व अयोध्याप्रांत हकानिशीं जहागीरी दिल्याबद्दल एक सनद लिहून तिजवर मानकरी, अष्टउमराव यांच्या व आपली शिकामोरतबसुद्धां सही करून ती सनद व तेथील गादीचीं वस्त्रे सोन्याचे तोळ्यासुद्धां सन्मानाने त्यास दिली. व आपली दिवाणागिरीही पाहण्यास सांगितले. अक्ष

प्रकारें त्यास दैवाची अनुकूलता पुनः होऊन राज्यही मिळालें. पुढें तेशील बंदोवस्त उत्तम प्रकारें राखून कांहीं दिवसांनीं बादशाहाचे परवानगीनें इच्छेप्रमाणें वरोवर सैन्य घेऊन विश्वासराव हस्तनापुरास आला.

इकडे भानुकांतादि पंचक, सैन्यासह शिकारीचे मिपानें लखनौचे हद्दीवर गेलें होतें; त्या सर्वास कैद करून त्यांची कांहींच वातमी दिल्लीस पोचूं दिली नाहीं. यामुळें कैदेचा वगैरे कांहींच सुगावा न लागल्यानें त्यांचे लोक गैरसावध असून निर्धोक होते. विश्वासरावानें प्रथमतः गुप्तपणें एकटेंच येऊन सासूसासव्यांची भेट घेतली. आणि सुख व दुःख, स्त्रीची भेट, व तिचा पुनः वियोग त्यांस कळवून सांगितलें कीं, ईश्वराची कृपा असली तर शोधास लोक पाठविले आहेत, त्या योगानें लौकरच पद्ममालतीची भेट होऊन आपणा सर्वास सौख्य मिळेल. असें नाना तऱ्हेनें त्या वृद्धांचें सांतवणू करून आपला चंद्रकांतास गादीवर बसविण्याचा हेतु, व भानुकांत आणि मामादि मंडळीसह कैदेत घालून अयोध्या प्रांताचें राज्य मिळविल्याची हकीकतही त्यांस कळविली. ते वेळेस त्यांस कन्येचें स्मरण होऊन अशा सौख्यांत ती असती तर आमचें केवढें भाग्य! असो आज हा तरी आनंददायक दिवस पाहिला. अशीच कन्याही एके दिवशीं परमेश्वर भेटविले लक्षण समाधान मानितो झालो.

नंतर विश्वासरावानें युक्ति योजून ज्यांचीं मते भानुकांताचे तर्फे कारभार पहात असूनही चंद्रकांतास राज्य मिळावें अशीं होती, ते ते लोक बोलावून आणून त्यांचाही यास पूर्ण सल्ला मिळतांच त्यांचेकडून सर्व राज्यकीय सैन्याची अनुकूलता करून घेतली. बाकी जे भानुकांताचे मताचे आहेत असें सहवासानें कळून आलें, त्यांस ही वातमी मुळीच कळू न देतां एके दिवशीं सर्वांनीं मसलत करून राजादि पंचक, व जे सरदार, मानकरी वगैरे पन्नास मुख्य मुख्य लोक भानुकांताचे कैदेत होते त्यांस बंदमुक्त

करून एकदम चंद्रकांतास सुमुहूर्तानें राज्यावर वसविलें. ह्या कृत्यास बंधुनकरून सर्वांची अनुकूलता मिळाली; कारण भानुकांत राज्यावर वसल्यापासून सर्वांस हरएक प्रकारें अतिशय त्रास झाला होता. जे जे लोक यास विघ्न आणणारे आहेत असें पुरतेपणें समजुतास आलें त्या त्या लोकांस लागलेंच बंदोवस्तानें धरून आणून कैद केलें. असें सर्व यथास्थित झाल्यावर सर्व लोक विश्वासरावाची कीर्ति गाऊन मोठ्या आनंदांत राहूं लागले. तथापि भानुकांताचे मताचे कांहीं लोक कारभार पाहण्यांत इकडिल मत दाखवून गुप्त रीतीनें राहिलेच होते. जिकडे तिकडे धन्य धन्य विश्वासराव कीं, ज्याणें राजादि दुष्ट अष्टकास युक्तीनें कैदेत घालून सर्वांस पूर्ववत् सौख्य दिलें, असे ज्याचे त्याचे तोंडांतून उद्गार येऊं लागले. हे सर्व पाहून सासूसासऱ्यांस महदानंद झाला, पण एक कन्या नाहीं येणेंकरून ती रात्रंदिवस झुरणीस लागली. विश्वासरावास जरी अयोध्येचें राज्य मिळालें होतें तरी चंद्रकांतास व. सासूसासऱ्यांस सोडून त्यास तिकडे जावनेना. मधुमालतीचा कोटेंच कांहीं शोध लागत नसल्यानें त्यासही तें सर्व सौख्य विपवत् वाटून दिवसानुदिवस औदास्य येऊं लागलें त्यास इतकेंच धन्य वाटे कीं, परमेश्वरानें आपले हातून बोलल्याप्रमाणें पुनः चंद्रकांतास गादीवर वसविलें. पुढें राजाचा व सासऱ्याचा फारच आग्रह पडल्यामुळे कांहीं दिवस लखनौ शहरीं न जातां दिल्लींतच व्यंकटेशासन्निध राहिला. जे लोक अयोध्येतून बरोबर आणिले होते, त्यांस कारभाऱ्यासह तिकडील बंदोवस्तास परत पाठवून दिलें. व आपण नित्य व्यंकटेशपूजा, स्नानसंध्यादि कर्मे निष्ठेनें करून मागत्यास इच्छिलेले अन्नवस्त्रादि देऊन कालक्रमण चालविलें. बहुतकरून तो रात्रीं राजवाड्यांत चंद्रकांताचे आग्रहामुळे राहत असे.

एके दिवशीं दोनप्रहर रात्रीचे सुमारास राजवाड्यांतिल तिसरे मजल्याचे दिवाणखान्यांत एकाएकी कोणी मोठ्या दोन म्हागा-

ने आक्रोश करून ओरडून लणाला: “ धांवा धांवा कोणी लौक-
 र धांवा. विश्वासरावनाना राजा चंद्रकांत याचा घात करून मा-
 झाही करित आहेत.” हे शब्द राजवाड्यांतिल सर्व पहारेकरी आ-
 दिकरून मंडळींनी व चंद्रकांताची आई व स्त्री, यांनी एकतांच
 त्या ठिकाणी तीं सर्व एकदम चंद्रकांताचा नाश झाला लणून
 व घव जमा झाली. आणि पाहतात तो विश्वासरावाचे
 हातास, वस्त्रांवर आणि बिछान्यावर सर्व रक्ताचा शिडकाव होऊन
 त्या ठिकाणी चंद्रकांताचा मेहुणा सर्वोत्तमराव याचे शीर व
 थड शस्त्रघाताने भिन्न होऊन पडले आहे. आणि चंद्रकांताचा-
 ही तेथे कोठेच पत्ता नाही. विश्वासराव तर एका वाजूस त्या
 अघोर कृत्याने भयभित होऊन उभा होता, आणि त्याचे
 पुढेच एक नम्र तरवार रक्ताने भरून पडलेली होती. इकडे
 तिकडे पाहतात तो तेथे दुसरे कोणीच दृष्टीस पडेना. कधीच
 नाही आणि आज अशी बुद्धि होऊन विश्वासरावाचे हातून
 असा घात कसा झाला? असे राजासह सर्व लणू लागले.
 मार्गाल सर्व कृत्यांवरून तर त्याजविषयी अशी शंकाही कोणाचे
 अंत करणांत येऊ नये; परंतु प्रत्यक्ष असा प्रकार पाहिल्याने
 कोणे वेळेस कोणास काय बुद्धि होईल कोण जाणें? असेच सर्व
 वोलू लागले. महाल आदिकरून ठिकाणी धुंडळून पाहतां
 चंद्रकांताचाही कोठे ठिकाण लागेना. तेव्हां तर सर्वांच्या तोंडचे
 पाणी पळून गेले. राजा, राणी, आणि चंद्रकांताची स्त्री ह्यांचे तर
 देहभान नाहीसे होऊन मोठ्याने त्याचे गुणानुवाद वर्णन करून
 तीं रडू लागलीं नवरा आणि धाकटा भाऊ ज्यास नुकतेच
 कारभार पाहण्यास सांगितले होते, यांचा नाश झाला पाहून
 चंद्रकांताचे स्त्रीस तर दुष्पट दुःख झाले तो तेथेच आक्रंदत
 पडली. वाढाभर एकच गर्दी व हाहाकार होऊन राहिला.
 विश्वासरावास याविषयी विचारतां तो लणाला: हे कृत्य कांहींच
 मी जाणत नाही. व कोणत्या दोषाने आज मजवर हा गहजव

आला असेल तो मला समजत नाही! हें ऐकून सर्वांचे मनांत अनेक तन्हचे विचार आले. तेव्हां कारणे असेल तें चौकशी-अर्तो पाहतां येईल, असें बोलून तेथील कारभायानें लागलीच विश्वासरावास विचार न करितां एकदम चतुर्भुज करून कैद केलें. असाही प्रसंग गुदरला तरी धैर्य न सोडतां त्याचें त्यानें विशेष दुःख मानिलें नाही. अशांतूनही युक्तीनें सुटका करून जाणें ही जरी विश्वासरावास हातची गोष्ट वाटली, तरी चंद्रकांतास इतका प्रयत्न करून राज्यावर बसविलें, आणि आज तोच नाहीसा झाला पाहून पुढील सर्व उमेद खचून त्यानविपर्यां विश्वासराव दुःख करूं लागला. आतां पुढें यत्न करून सौख्य मिळवून तरी कर्तव्य काय आहे? माझा एक चंद्रकांत व स्त्री मधुमालती यांजवांचून आतां हें सर्व जग मला शून्य भासत आहे. हें घातांचे कृत्य कशापासून उत्पन्न होऊन कोणी केलें असावें, हेंही त्या आरोपभ्रमामुळे त्याचे लक्षांत येईना. ज्यानें इतका यत्न करून पुनः राज्यास बंदमुक्त करून सौख्य दिलें अशा विश्वासरावाचे हातून ही गोष्ट खचित् झाली नसावी, असें बहुतेकांस व राज्यास वाटलें. परंतु यथा नीतीनें इनसाफ न होईल तर आपले न्यायास बाध येणार आहे, असें त्यास वाटलें. कारण चंद्रकांताचे राज्यांत इनसाफाचे कामीं वापाचीही भाड धरूं नये, असा कायदा टरला होता. सर्व शहरभर शोध केला, परंतु चंद्रकांताचा कोणीच कांहीं पत्ता सांगेना. ह्यावरून कित्येक भानुकांताचे पक्षांतिल लोक लक्ष्णू लागले कीं, एक राज्य यास मिळालें असेंच हेंही सर्व हस्तगत व्हावें अशी आतां यास इच्छा झाली नवेल कशावरून? या सर्व कल्पनेवरून व पुत्रशोकामुळे राज्याची ही अकाल गुंग झाली. काय चौकशी कारणे असेल ती कायद्यानें करा, मला कांहीं या कामांत निचारूं नका, असा हुकूम त्यानें दिला. नंतर दुसरे दिवशीं वारकाईनें चौकशी सुरू झाली. ही आंतमी वावासादेशांस समजतांच त्यांस अतिशय

त्यांणींही या कृत्यांत मुख्य कोण असावा याचा तपास केला, परंतु कांहींच थांग लागेना. शहरांत विश्वासरावाविषयी जे ते दुःख करून ल्हणू लागले कीं, चौकशीअंतीं काय निष्पन्न होऊन अखेर याचा परिणाम कसा होईल तां होवो. कित्येक वकील आपसांत ल्हणू लागले कीं, यापासून विश्वासराव वांचणें कटिण दिसतें. त्याजकडील कांहींच साक्षीपुरावा नसून त्यास मुद्यानिशीं खुनासहित धरला आहे. परमेश्वरच एक काय रक्षण करील नें खरें. अशा वार्तेनें त्या वृद्ध स्त्रीपुरुषांचीं अंतःकरणें गलत्रलून अन्नपाणीही वर्ज झालें.

या खटल्याची चौकशी एकसारखी एक महिनापर्यंत सुरू होती. त्यांत सर्व प्रकारें विश्वासरावावर खून केल्याची शाबिती होऊन, त्याची सुटका होण्याचा कांहींच पुरावा दिसेना. त्यावरून सर्वांचे मनाची खात्री झाली कीं, इतकेंही करून शेवटीं विश्वासराव आतां वांचत नाहीं. त्या वेळेस गुन्ह्याचें स्वरूप पाहून विश्वासरावासही असैच वाटूं लागलें. प्रतिज्ञा घेऊन राजासमोर कोणीही खोटी साक्ष देत नसे. एकट्या मेहुण्याचाच खून झाला असता तर हरएक प्रकारें सुटका झाली असती, परंतु मुख्य गादीचे मालकाचाच खून केल्याचा गुन्हा विश्वासरावावर शाबीद झाल्यामुळें कोणाचाच उपाय चालेना. आणि कांहीं दंगा करून तेथून निघून जावें तर त्या वेळेसच कर्मगति फिरल्यानें या कामीं कोणाचेंही संमत पडेल असें दिसेना. आणि या राज्याचा सर्व प्रकारें फार मोठा विस्तार असल्यानें या वेळेस असें केल्यास, हाल होऊन शेवटीं अपकीर्तीनें मृत्यु येईल असें वाटून, विश्वासराव चतुर असतांही कुंठित झाला. अंशांतूनही ईश्वर खऱ्याखोट्याचा निवाडा करून वांचविता आहे; असें मानून आल्या दिवसास सादर होऊन खेद न करितां कैदेत राहिला. तथापि त्यानें आपले धूर्त कल्पनेनें तसा प्रसंगच आल्यास आपले रक्षणार्थ कांहीं गुप्त तजवीज करून ठेविली होती. एक महिन्यांतही

चंद्रकांताचा कांहींच शोध नाही, असे पाहून विश्वासरावानेच खचित दगा केला, असें इनसाफांत पंचांनीं ठरवून पुढे आठ दिवसांचे मुदतीनें गुन्ह्याचे स्वरूपासह सर्वास कळविण्याकरितां एक जाहिरनामा लाविला. आणि खटल्याच्या शेवटिनिकालाचा दिवस नेमून प्रसिद्ध केला. तेव्हां तर घरोघर वायका, पुरुष व मुलें, विश्वासरावाची पूर्वस्थिति आणि गुण आठवून दुःख करूं लागलीं. नेमलेले दिवशीं दरवारांत दहा वाजतां वरोवर, सर्व मोटमोठाले सावकार, मानकरी, वकील, हुद्देदार आदिकरून मंडळी जमली. दरवारांत आणते वेळेस सासुरवाडीस जाऊन वासाहेबांस भेटल्यावांचून त्यास राहवेना, लणून विश्वासरावाने मुख्य इनसाफ करणाऱ्या मंडळीस अर्ज करून त्यांजकडे जाण्याची परवानगी मागितली. त्यांनीं वंदोवस्तानें नेऊन लौकर परत आणण्यास वरील हुद्देदारांस सांगितलें. ते लोक जरी विश्वासरावाचे प्रियकर होते, तरी त्या वेळेस त्यांस आज्ञेप्रमाणें हुकूम बजावणें भाग आलें. तिकडे जातांना रस्त्यांतून नम्र तलवारीचे सभोवतीं स्वार, शिपाई असून, मध्ये विश्वासराव दीनमुखानें चालतांना पाहून त्याचें पूर्वीचें ऐश्वर्य एकदम दृष्टीपुढें उभें राहून सर्वांचे नेत्र जलभरित झाल्यानें ते दसदसां रडूं लागले. कोणाच्यानेंही त्याचे मुखाकडे पहावेना. तसाच वासाहेबांचे वाड्यांत आणिला. त्यास पहातांच आज हा अमूल्य दुर्मिळ आमचा प्राणमोहरा आत्मास सुटून या सृष्टींतूनही नाहीसा होणार! असें बोलून मोठ्या गर्हिवरानें उभयतांनीं घेऊन विश्वासरावाचे गळ्यांत मिठी मारिली. कांहीं केल्यानें शोक आवरेना. त्या वेळेस त्या वृद्धांची अवस्था पाहून विश्वासरावाचे पोटांत फारच ढवळूं लागलें आणि तो मनांत लणतोः अशीच जन्मदात्या वृद्ध आईबापांची मजवांचून अवस्था होत असेल! हर हर! धिक् संसार! यांत काडीमात्र देखील सौख्य नाही. असें असून सर्व माझे माझे लणून मायापाशांत गुंतून शेवटीं सर्व जेथल्या तेथेच राहून एकव्या-

स जावें लागतें. कोणाचाही तेथें उपाय चालत नाही. पहा, मी मोठ्या प्रयासानें जीस प्राप्त करून घेतलें, तीही या माझ्या अंत-कालीं माझी प्रियकर मधुमालती भेटण्यास नाहीना! कांहीं तरी आजपर्यंत भेटण्याची आशा होती, परंतु ती आतां समूळ नाहीशी झाली. असो. माझे मला दुःख वाटत नाही. पण तिला ही दुःखवार्ता कोठें असेल तेथें समजल्यावर तिची काय अवस्था होईल? तसेंच माझा प्राणमित्र गोपीनाथ व आईबाप यांची मजवांचून काय दशा होईल? हे प्राणसखे, हे प्राणमित्रा गोपीनाथ-राया, हे आई, अहो अप्पासाहेब, या तुझां सर्वास विरह देणाऱ्या, जन्मास आलेल्या घातकी विश्वासरावाचा प्राण तुझांस भेटल्यावांचून आज आपले देहाचा कंटाळा मानून नाहीसा होणार नाही काय? असें लहणून त्यानें दुःखानें धरणीवर अंग टाकिलें! त्या वेळेस जे जे लोक तेथें उभे होते त्यांच्याही पोटांत दुःखानें कालवून ते रडूं लागले. पुढील होणारें कृत्य सर्वास ठाऊक असल्यानें जरी ते त्रिवर्ग कांहीं शुद्धीवर आले तरी, कोणाच्यानें कोणतेही प्रकारें समजूत करून त्यांचें सांत्वन करवेना. तितक्यांत विश्वासरावही शुद्धीवर येऊन लागलीच त्या उभय-तांचे पायांवर मस्तक ठेवून गर्हिवरून लणालाः आतां या बालकास प्राणमोचनाची आज्ञा असावी. इतकेंच दुःख वाटतें कीं, माझे हातून माझ्या लाडक्या प्रियेचे हौशीप्रमाणें कांहींच सोहाळे पुरले नाहीत. असो. ती जिवंत राहिल्यास तुझास भेटल्यावांचून राहणार नाही. जेव्हां येईल तेव्हां तिजला माझे दुःख वाटूं न देतां सौख्यांत ठेवून यावज्जीव तिचें पालन करावें. किंचित् तिचा स्वभाव, खोटें आवडत नसल्यानें तापट असल्याचें आपणास माहितच आहे. लहणून तिजवर त्या त्या वेळेस रागावत जाऊं नये. ही शेतची प्रार्थना आहे. तिचे संगोपनाचे व्यवस्थेकरितां आपल्यास व्यंकटेशमंदिरासह बक्षिसपत्र पूर्वीच दिलें आहे. आतां जीं मार्गें हकीकत होईल तीं एकवार माझे मातापितरांस लिहून

कळवावी, लणजे त्यांची मजविषयी आशा सुटेल ! असे लणून तो दीनमुखाने त्यांचेकडे एकवार सजल नयनांनी पाहून तेथून निघाला. तेव्हा त्या बापड्यांची बोवडी वळून आक्रोश करीत तीं तेथेच पडलीं. एकही शब्द बोलवेना!

पुढे विश्वासरावाने श्री व्यंकटेशमंदिरां जाऊन भगवंताचे दर्शन घेतले. आणि तुजवांचून या दीनास रक्षणकर्ता कोणीच नाही असे बोलून अंतर्यामी श्रीवत्सलांछन मूर्तीचे स्वरूप साठवीत धैर्याने दरवारांत येऊन पोहोचला.

तो येतांच सर्व सभा त्याजकडे पाहून गळवल्ली; आणि जो तो आपापले ठिकाणी दुःख कळू लागला! एकाच्यानेही डोळे पुसल्यावांचून राहवेना. लागलीच खटल्याचे साक्षीदार वगैरे लोकांची हजिरी घेऊन न्यायाधीशाने त्यांस प्रतिज्ञा देऊन सर्वास-मक्ष त्यांच्या जवान्या स्वऱ्या करून खटला तयार केला. इतक्या कृत्यास सहज बारावर तीन वाजले. एकाचेही चित्त त्या खटल्यापासून वेगळे होईना. व कच्चे चौकशीपासून सर्व मजकूर मनांत आणित्तां कोणत्याही प्रकारे सुटका होण्याचा मार्ग आहे असे कोणास वाटेना.

नंतर सर्व गडबड बंद करून न्यायाधीशाने सर्वास साद्यंत निकाल ऐकण्याचे सुचविले. एकटा विश्वासराव नग्न तलवारीच्या पाहण्याचे पिंजऱ्यांत उभा असून बाकी सर्व वकीलांदिकरून लोक काय निकाल तोंडांतून निघतो याजकडे चित्त लावून विल्लापतीवर बसले होते. न्यायाधीशाने खटल्याचा सारांश वाचून दाखविण्यास आरंभ केला. तो असाः—

या कज्याचे पूर्ण स्वरूप पाहतां तुझीं युक्तीने हे राज्य संपादन करून घ्यावे या हेतूने मार्गशीर्ष शुद्ध प्रतिपदा, रोज गुरुवार, या दिवशी दोन प्रहर रात्रीचे अमलांत सरकारचे राजवाड्यातील वैठकीचे तिसरे मजल्यावरील सव्जी दिवाणखान्यांत एकांत संधि गांठून कठोर हृदयाने श्रीमन्महाराज छत्रपति जगजीवनराव

चंद्रकांत सुमति राजेसाहेब गादीचे मालक यांस जिवें मारून तो आपली गोष्ट उघडकीस न यावी यासाठी, गुप्तपणें तो मुद्दा तुम्ही छपवीत असतां, त्या संधीस राजेसाहेबांचे मेहुणे सर्वोत्तम-राव कारभारी हे सहज तेथें आल्यावरून तुमची ही अवोर कृति त्यांचे दृष्टीस पडली असावी, तेव्हां आतां या कृत्याची परिस्फुटता होऊन आपला नाश खचित होणार हें मनांत आणून तुम्ही त्यांचा-ही खून त्याच वेळेस त्याच ठिकाणीं विचार न करतां हल्लीं येथें मुद्दास रक्तानें भरलेली जी तलवार दरवारांत हजर आहे इणें केला; असें सरकारतर्फें निशाणी ९।६।२२।१९।१७।२९ चे साक्षीदार पाहरेकरी, जमादार, व इतर लोक यांच्या जवान्या आमचे समोर प्रतिज्ञेवर झाल्या त्यांवरून, व तेच वेळेस तुम्ही खून पडले ठिकाणीं तुमचे अंगावरीस दुपेटा व विछान्यादरील सरपोस, (जीं रक्त लागलेलीं वस्त्रें हल्लीं दरवारांत हजर आहेत त्यांसहित) व सदर तलवारीनिशीं मिळालीं; व तुमचे हातास त्या वेळेस ताजें रक्तही लागलें होतें, यावरून आणि मृत सर्वोत्तम-राव यांस तुम्ही जिवें मारीत असतां त्या संधीस तो “ विश्वाम-रावही राजा चंद्रकांत याचा नाश करून माझाही करीत आहे ” असें, सर्वास श्रुत होण्याकरितां दीन वाणीनें ओरडून बो-लला; त्याचे ते शब्द प्रत्यक्ष वरील निशाणी पैकीं ९।१९।२९ चे साक्षीदार यांणीं एकून पुकारा केल्याचें ते आपलें जवानींत लिहून देत आहेत. या सर्व कारणांवरून चौकशीअंतीं पंचानुमतें आज तुम्ही वर लिहिलेप्रमाणें खुनी गुन्हेगार ठरून, सरकार ठरवितील ती शिक्षा भोगण्यास पात्र आहांत. जरी तुम्ही ह्या गुन्ह्यास ना-कबूल असून तुमचेकडील साक्षी निशाणी २६।२७।२९।३१।३२ यांचे जबाबावरून पाहतां फक्त तुमचे मागील वहिवाटीचे स्थितीवरून तुमचे हातून खचित हें अघोर कृत्य झालें नसावें, असा पुरावा सरकारास मिळतो, तरी, तुम्ही प्रत्यक्ष हें कृत्य केले नाहीं, अशी एकही साक्ष अगर दुसरें योग्य कारण सरकारास

मिळत नाही; यावरून ही गोष्ट तुमचे हातून राज्याशेकरितांच खरोखर झाली असावी, असे वरील बलवत्तर पुराव्यावरून नजरेस येते. आतां कोणतेही प्रकाराने तुमची मुक्तता करण्यास आधार पोहोचत नाही. तुमचेकडील व सरकारी वकीलांनी तुम्हावर गुन्हा शाबित न होण्यासाठी पष्कळ तऱ्हेने कायदे कानू दाखवून आपलेतर्फे खात्री केली, त्यावरूनही तुमचेवरील दावा उडत नाही. यामुळे सरकारासदेखील अतिशय वाईट वाटते. कारण तुमचे सारखा परोपकारी, चतुर, तर्कज्ञ, सौंदर्य-धैर्य-ऐश्वर्यसंपन्न पुरुष पुनश्च मिळणें नाही. असो. यास नाइलाज आहे. यथारीतीनें इनसाफ सर्वासमक्ष कागदोपत्री कायद्यान्वर्ये टरला तोच प्रमाण. तत्रापि, आणखी एकवार सरकारास तुमची दया येऊन पुनः हुकूम होतो कीं, हरएक प्रकारे तुम्हास आपली या गुन्हापासून मुक्तता होण्यास आणखी कांहीं दृढतर पुरावा देणें असल्यास याच वेळेस दावा.

हे एकून विश्वासराव सर्वत्र सभेकडे दीन मुख करून मोठ्यानें म्हणालाः—या प्रसंगीं एक परमेश्वर श्री व्यंकटेशाचीच अवकृपा मजवर झाली. खरे खोड्याचा निवाडा या दरवारांत मुळींच राहिला नाही. ज्या अर्थी माझा प्रियकर चंद्रकांतच नाहीसा झाला, त्या अर्थी आतां मला तरी जगून कर्तव्य काय आहे? तथापि या वेळेस एक माझा मित्र प्राणदाता गोपीनाथराव जर असता तर त्याणें आपला प्राण पुढे करून अशाही संकटांतून मला मुक्त केले असतें. असें बोलतांना त्यास त्या मित्राचें अंतर्गामी स्मरण होऊन नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले इतक्यांत कोणी एक तेथें दिव्य मोहरा सर्वांदेखत आवेशानें त्या सभेतून उठून ओरडून बोलला. “ हे माझ्या जिवलगा विश्वासराया, भिऊं नको ! भिऊं नको ! ज्याचें अंतर्गामीपासून तूं स्मरण करीत आहेस तोच हा तुझा मित्र गोपीनाथ या प्रसंगीं तुला या संकटांतून मुक्त करून सौख्य देण्यासाठीं आला आहे. ” असें बोल-

तांना त्याचे नेत्रांतून प्रेमाश्रु लोटले. आणि जीवाची आशा न धरितां एकदम पिंजऱ्यांत जाऊन त्याचे कंटास त्यानें मिठी मारिली. कांहीं केल्या उभयतांचा गह्वर आवरेना. हें पाहून सर्वास व न्यायाधीशासही मोठें अतर्क्य आश्चर्य वाटलें. स्मरणावरोवर ओ देऊन याच्या मित्रानें धांव घेतली, त्याअर्थी कांहीं तरी याचे ठिकाणीं ईश्वरी अंश खचित असावा. आतां बहुतकरून विश्वासरावाची सुटका होईल असें जे ते ल्हणूं लागले. मग लागलाच गोपीनाथ तेथून बाहेर पडून चंद्रकांताचे वडील राजेसाहेब. मुख्य सिंहासनावर पुत्रशोकानें दीन होऊन वसले होते, त्यांस हेच मुख्य राजे असें धूर्ततेनें ओळखून त्यांचे पुढें उभा राहून ल्हणालाः “सरकार आपल्या दरवारांत कोणीच शहाणा पुरुष दिसत नसून सर्व अनन्वित इनसाफ होत आहे. आपली सर्व न्यायरीत-बुडाली काय? माझ्या विश्वासरावाच्या हातून अशी गोष्ट होईल तरी कशी? याचा विचार मुळींच कोणी केला नाहीं. ज्याअर्थी पुरावाच मागतां त्या अर्थी मी सर्व अब्बलपासून विश्वासरावाचे मुक्ततेचा पुरावा आतांच करतो. परंतु माझे एक सरकारापाशीं मागणें आहे.

मुळींच विश्वासरावाचा नाश न व्हावा अशीच राजेसाहेबांची इच्छा होती, परंतु इनसाफापुढें उपाय, चालत नसून पुत्रशोकामुळे तिकडे मन नव्हतें ल्हणून इतक्या थरास गोष्ट आली. परंतु गोपीनाथाची ही विनंति ऐकून राजास फार उत्तेजन आलें आणि ल्हणालाः बोलावें काय असेल तें.

हें ऐकून गोपीनाथ ल्हणालाः—अगोदर या दरवारांतील मंडळीस बाहेर जाण्याची बंदी करावी. असें ल्हणतांच राजानें दरवारांतून कोणासही बाहेर जाऊं देऊं नये असा हुकूम केला. आणि जिकडे तिकडे नाकेबंदी करविली. तेव्हां जे ते ल्हणूं लागले, काय आहे कोण जाणें; कोणावर कसा प्रसंग येईल तो येवो. न्यायाधीशाचे अंगावर तर कांटाच उभा राहिला.

इतक्यांत गोपीनाथ (खिशांतून एक याद काढून) राजास
 लणाला: मुकुंदरावदादा या सभेत कोण आहे? तेव्हां राजानें
 मुख्य न्यायाधीशाकडे वोट दाखविलेंस पाहून तो त्यास लणाला:
 अगोदर यांस कोठें न जाऊं देण्याची तजवीज करावी. हे गुन्हे-
 गार आहेत. याविषयीं मी पुरावा करीन. न केल्यास मला जी
 शिक्षा सरकार ठरवितील ती कबूल आहे. असें सांगतांच राजानें
 त्यांची भीड न धरितां त्यांस कैद करविलें. तसेंच प्रतापसिंग
 जमादार, भवानसिंग दफेदार, त्र्यंबकरावजी आणि लालाछ
 दुराम यांचीं नांवें पृथक् पृथक् विचारतां तेही तेथें आलेच होते,
 त्यांजलाही बंदोबस्तांत ठेवण्याचें सांगितल्यावरून त्यांसही राजानें
 कैद करविलें. तेव्हां कित्येकांस वाटलें कीं, ही या बकासुराची
 पाली आतां कोणकोणावर येईल ती येवो. अटक कशाकरितां
 करविली हें कोणास काहीं कळेना. नंतर त्याणें सांगितलें कीं,
 न्यायाधीशाचे वाड्यांत एकदम जाऊन विश्वासुक माणसांचे हातून
 जप्ती करवावी. आणि तेथून एकही माणूस बाहेरचें आंत व आं-
 तील बाहेर पडूं देऊं नये. इतकें व्हावें लणजे आतांच पहा काय
 चमत्कार दाखवितो तो. असें लणतांच राजानें आपले विश्वासुक
 पांच असामी बरोबर शंभर लोक व हत्यारबंद स्वार देऊन लाग-
 लीच वाड्याभोंवतीं बंदोबस्तानें जप्ती वसविली. इतकें कृत्य झाल्यावर
 दुसरा एक कागद काढून सर्व सभेसमक्ष तो पुनः राजास
 लणाला: ह्या गुन्द्याचा मुख्य कर्ता कोण आहे, व राजपुत्राची
 काय व्यवस्था करून माझ्या विश्वासुरावावर कोणी आरोप क-
 शाकरितां आणिला आहे, याचा आतांच स्वदस्तुर मुद्यापत्यानिशीं
 पुरावा सरकारासमोर हजर करतो. हें ऐकतांच सर्व आपआपले
 जागीं चपापून गेले. ज्यांस कैद केलें होतें, त्यांचे मनाची तर
 खात्री झाली कीं, आजच हा यमस्वरूपी काल आपणासन्निध
 येऊन पोहोचला!

सर्व सभा मुकाट्यानें असून पुढें काय चमत्कार होतो हें प

हाण्याकडे लक्ष लावून बसली होती. मुख्यस्थानीं राजा, सन्निव
गोपीनाथ उभा राहून तो साद्यंत पुराव्याचा कागद वाचू
लागला. तो असाः—

“श्रीमन्महाराज भानुकांतादि मित्रपंचक मुक्काम लखनौ यांसः
विज्ञप्ति अंशी कीं, आपलीं दोन गुप्त पत्रे कारागृहांतून आ-
लेलीं पावलीं. तेव्हांपासून अनेक कल्पना रचून आजपर्यंत
चंद्रकांताचा व विश्वासरावाचा जेणेकरून नाश होईल अशी
आत्मी संधि पाहत होतो, परंतु त्याच्या शहाणपणापुढे पुष्कळ
दिवस आमचा उपाय चालला नाही. आतां प्रतापसिंग, भवान-
सिंग, ज्यंवररावजी आणि छत्रुराम हे आपले हेतूस साह्य
झाल्यामुळे मनोदयानुरूप हेतु सिद्ध झाला आहे. तो असाः—
गेले गुरुवारचे रात्री राजा चंद्रकांत यास कांहीं भुलीचे पदार्थ
मिठाईत घालून आलीं ती त्यास खावयास दिली. व भूल आल्या-
वर त्यास आपले या मंडळीशिवाय कोणास न समजूं देतां
गुप्तपत्रे राजवाड्यांतून बाहेर काढून आमचे खासगी वाड्यांत
मध्यघरांतील तळघराचे मधील कोठडींत नेऊन बंदोबस्तानें कैद
करून ठेविलें आहे. आणि तेच दिवशीं जमादार आणि दफेदार
हे राजवाड्यांतील मुख्य पाहण्यावर ठेविले असतां त्या शूरांनीं
आमचे आज्ञेवरून व द्रव्याशेकरितां विश्वासरावाचा नाश करावा
असा इरादा वाळगून राजवाड्यांतील दिवाणखान्याचे पश्चिम
वाजूचे आरसेमहालांत विश्वासरावाचे रोजचे निजणे होतें, तेथें
जाऊन त्या ठिकाणीं धैर्य धरून तलवारिनें त्या निजलेल्यास ठार
केले आणि पाहतात तो तेथें आपल्यास त्रासदायक जो विश्वास-
राव तो त्याचे विछान्यावर नसून चंद्रकांताचा प्रियकर मेहुणा
सर्वोत्तमराव ते दिवशीं तेथें निजलेला होता त्याचा घात झाला.
तेव्हां तर हे आपले हातून अनन्वित कर्म होऊन भलत्याचाच घात
झाला हणून ते फार वावरले. परंतु तितक्यांत युक्तीनें धैर्य धरून
चोहोंकडे पाहतात तो रुब्जी दिवाणखान्यांत विश्वासराव निज-

लेला त्यांचे दृष्टीस पडला. पण एक खून झाल्यावर पुढे त्यास मारण्याची त्यांची उमेद होईना. तरी त्यांनी जलदी करून सर्वोत्तमरावाचे प्रेत तेथून उचलून, तेथील सर्व मुद्दा मोडून विश्वासरावाचे विळान्यापुढे आणून टाकिले. आणि त्यांचे हातावर, बस्रांवर व चोहोंकडे दिवाणखान्यांत रक्त शिंपडून विश्वासरावाची तलवारही रक्ताने भरून ठेविली. आणि लागलीच बाहेर येऊन आपली अंगे स्वच्छ केली. इतक्यांत प्रतापसिंग सर्वोत्तमरावासारखा शब्द काढून दीन स्वराने ओरडला. आणि ते दोवे लागलीच आपले पाहण्यावर रुजू झाले. " हे ऐकतांच मंडळीत गळवलं झालीसं पाहून गोपीनाथ झणाला, अद्यापि पत्र पुरे झाले नाही. कृपा करून पुढील मजकूर ऐकावा: "पुढे तो दीन स्वर ऐकतांच राजवाड्यांतील सर्व मंडळी जागी होऊन दिवाणखान्यांत घबघव जमा झाली. आणि मुद्यानिशी विश्वासरावास पकडून त्याजवर खटला चालू केला. सर्व प्रकारे आर्हीच न्यायाचे कामावर असल्याने निस्पृहता दाखवून शाविदी करविली. निकालाचा दिवस त्रयोदशी सोमवारी जाहिरार्ताने नेमून ते दिवशी त्यास मृत्यूची शिक्षा देण्याचे आर्ही पक्के मनांत ठरविले आहे. कदाचित् राजेसाहेब त्याचेकडील असल्याने असे होऊन देते, पण चंद्रकांतच नाहीसा झाला म्हणून त्यांचे चित्त उदास होऊन पुत्रमोहाने ते अगदी ग्रस्त झाले आहेत. आतां हे कृत्य झाल्यावर इकडून आपले लिहिण्याप्रमाणे फौज पाठवून आपल्यास मुक्त करून पुनः गादीवर बसविण्याचे आर्ही मनांत आणिले आहे. आजपर्यंत आपलेकडील आमचे अंग आहे असे मुळीच न दाखवितां येथे प्रेम दाखवून आहेत. आतां स्वस्थ असावे. चंद्रकांत कैदेत आहे. एक विश्वासराव नाहीसा झाल्यावर तुमचा सर्वथैव कांटा उपटला. हे पत्र आपले विश्वासूकरमणगीर स्वारावरोवर बंदोवस्ताने पाठविले आहे. पाहतांच याचे विसर्जन होऊन नष्ट दिवस गेले असे समजून कांहीं काल स्वस्थ

रहावे. आतां पत्र पुरे करितो ; सेवेशीं तसदी दिली याची माफी
असावी, ही विज्ञप्ति. मुक्काम हस्तनागुर, मित्ती मार्गशीर्ष शुद्ध
९ मो रोज शुक्रवार.

मुकुंदरावदादा न्यायाधीश. ”

याप्रमाणें साद्यंत पत्र वाचून सर्वास त्या न्यायाधीशाचा सही-
निशीं स्वदंस्तुर लेख दाखविला. तेव्हांच सर्व इन्साफ होऊन लोक
स्वस्थ वसले. त्या दुष्टांनीं निरपराध विश्वासराव याची छलना
करून मलाही दुःख दिलें, ह्मणून चंद्रकांताचे वडिलांस ह्मणजे
राजास आतिशय संताप येऊन त्या पांचांस याच वेळेस देहांत-
प्रायश्चित्त द्यावें असें त्याचे मनांत आलें. नंतर पूर्वी जे लोक
कैद केले होते, त्या प्रत्येकास कहाडणीनें खांवाशीं तेथेच बांधून
टाकिलें. व पुर्तेपणीं या प्रकरणाचा निकाल झाल्यावांचून आज
या दरवारांतून कोणीही हलूं नये, अशी सर्वास वंदी केली.
नंतर विश्वासरावास लागलेच बंदमुक्त करून उत्तम पोषाख
देऊन आपले शेजारीं सिंहासनावर बसविलें. तेव्हां अशा
समयास माझा मित्र कशी धांव घेऊन स्मरणावरोवर पुराव्यासुद्धां
आला, याविषयीं अतर्क्य आश्चर्य वाटून तो वारंवार गोपीनाथाचे
प्रीतीचा विस्मय करूं लागला. असा अद्भुत खटला कधींच
पाहण्यांत आला नाही, असेंच जे ते ह्मणूं लागले. हे मुद्याचें
पत्र कसें मिळालें ह्मणून राजानें गोपीनाथामें विचारिलें. तेव्हां
तो ह्मणाला :—जो स्वार हें पत्र घेऊन जलदीनें जात होता,
त्यास एके वरिंत वाघानें मारून टाकिलें होतें ; आणि आम्ही
इकडे त्या वाटेनें फिरत येत असतां त्या ठिकाणीं हे आम्हांस
दैवयोगानें सांपडलें. ह्मणूनच हा आजचा सुदिन पाहिला.
या कामांत मुख्य विश्वासरावाची स्त्री मधुमालती इची मला
मदत असून तिणेंच हें पत्र तेथून धैर्यानें आणून मजकडून
आज हा पुरावा करविला. तीही आजच्या प्रसंगीं येथेच आहे.

तेव्हां विश्वासरावास तर होईलच, परंतु सर्वास अत्यानंद होऊन परमेश्वराची लीला अगाध आहे असे ते लणू लागले!

चंद्रकांताची भेट झाल्यावांचून विश्वामरावास आणि रा. जास चैन पडेना; लणून गोपीनाथास बरोबर घेऊन तिघेही दरवारचा बंदोबस्त करून कांहीं सैन्यासह न्यायाधीशाचे वाड्यांत जावयास निघाले. दरवारावाहेर येतात तों कोणी एक देखणा व सदृढ पठाण अंगावर उत्तम पोपाख असून घोड्यावर बसलेला बरोबरील पांचशें अरबी स्वारांनिशीं एकाएकीं पुढें येऊन मोठ्या नम्रतेनें विश्वासरावास सलाम करून लणाला:—

“ खाबंद, आपके जुवानका हुकूम सुनेकी मै रहा देखताहूं. जिन्ने आपकु तखलीप दिई है उसकी कुल्ल परवा न रखके परवानगी होय तो ये वखत गठडी बनाके आवक मै छुड़ाताहूं. आपने मथुरादास सवारके हातसे संदेशा भेज दिया, उसीमाफक ओ बडे सरकारनें आपके दिवानसावकू जल्द जल्द हमे इधर भिजवानेके वास्ते पतिया लिखकर भेज दिया. उसी वखत मै आपने अजुध्या राजधानीके सवार और अरब लेकर बादशाहाके फौजमे आके मिला, और रातका दिन बनाके सब मिलकर ए शहरके नजीक मैदानमे आनकर पौचा, तो आवके निकालका दिन अजीका सुना. फेर तो बहोत जल्दी करके सब शहरकू दस हजार जवानके हातसे घेरा डारकर, ये पिछेले सवार लेकर आपनी खबर लेनेकू अब्बी आके आपकू मिला. क्या हुकम है ? सरकार, आपतो बडे ख्याली हैं. आपकी रखवाली कोय नै करेगा ? ये शहरमे हमे आनेकू कोइ हरकत करे उसीखातर आपने मथुरादास सवारके साथ, ये राजधानीका सुनेकी हरफ उपर कियेली है ये निशानीका झंडा भिजवाया; वो देखके कुई एहातलग हमे आनेकू अटक किई नही. देखो ओई हमारे हातमे ये हाल है. ”

हे एकतांच विश्वामराव (हा आपलेकडील खवाजखान सरदार आहे असें ओळखून) लणाला:—शाबाय

दर खवाजखान, तुली साह्य हेंऊन आह्लावर प्राणांताचाही समय आला असतां युद्धप्रसंग करून आमचें रक्षण करणारे आहांत अशीच माझी खात्री आहे. या वेळेस तसाच प्रसंग येणार होता, परंतु (गोपीनाथाकडे वोट दाखवून) या माझ्या प्राणमित्रानें आज दुष्ट लोकांचे कृतीचा संपूर्ण पुरावा दाखवून मला सोडविलें. आतां तसें मुळीच कारण राहिलें नाहीं. मात्र हें करा कीं, तुलीं जो शहरास वेढा घातला आहे तो उठवून एक दोन दिवस आनंदानें येथेंच तळ देऊन राहावें; आणि मग शहरीं परत जाण्याचें करावें. अशी परवानगी होतांच तो पठाण राजास व विश्वासरावास आदवीनें सलाम करून आपले छावणीकडे परत गेला. हें राजादि मंडळींनीं पाहून त्यांस विश्वासरावाचे धूर्ततेचा मोठा अचंबा वाटला. या पुरुषाची कृतिच कांहीं विलक्षण आहे. अशाही संकटांत असतां किती धोरणानें कोणास न समजून देतां आपल्या प्राणरक्षणास ही साह्याची तजवीज त्याणें करून ठेविली होती ! यापुढें त्या दुष्टांच्या कृतीचें काय तेज पडणार आहे ? असें बोलून राजा व विश्वासराव मंडळींसहित तसेच पुढें न्यायाधीशाचे वाड्यांत गेले. आणि पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें तळघर शोधून दारांची कुलुपें तोडून आंत जातात तों, “ गर्दी कशाची ? आंत कोण येत आहे ? मला जिवें मारणार कीं काय ? आतां मी मेल्याहून मला झालों आहे. अजूनही किती छळ करणार ? माझा अन्नपाण्यावांचून प्राण कंठीं उरला आहे. ज्या-अर्थीं असेच तुमचे मनांत आहे त्यापेक्षां एकदम माझा शस्त्रानें शिरच्छेद करा; ह्मणजे मी या यातनेतून सुटन ! वारा नसल्यानें सर्व शरीर कुजून उबगलें आहे. आतां माझा त्राता विश्वासराव कशाचा मला भेटतो ? अर्झिवापांस ही खबर कोण कळवितो ? मजवांचून ते प्राण ठेवणार नाहींत ! या दुष्टांनीं असा गुप्तघात करावयाचा नव्हता. असो. परमेश्वराची मर्जी ! ” असे दीन स्वरांनें तुटक शब्द बोलून चंद्रकांतानें मोठ्यानें आरोळी मारली. ती ऐकतांच

सर्वांचे पोटांत एकदम ढवळून आले. राजानें तर तेथेंच अंग टाकिलें. तितक्यांत विश्वासराव आपला गर्हिवर आवरून राजास सावध करून चंद्रकांतास लणाला: वा मित्रा, भिऊं नको. तुला सोडविण्यासच तुझे वडिलांस घेऊन मी विश्वास आणि माझा प्रिय मित्र गोपीनाथ, येथें आलों आहोंत. ज्या दुष्टांनीं तुझी अशी अवस्था केली त्यांस प्रस्तुत खांबांशीं आवळून टाकिलें आहे. मग लागलेच विश्वासरावानें त्यास उठवून पोटाशीं धरिलें. आणि तसेंच त्या वंदांतून उजेडांत आगल्यावर पाहतात तों त्याची प्रकृति अतिशय क्षीण होऊन तो अगदीं मरणोन्मुख झाला आहे. तरी राजानें तो जिवंत दृष्टीस पडला, हीच ईश्वराची कृपा मानून त्यास मेण्यांत बसवून अगोदर राजवाड्यांत नेलें. आणि विश्वासरावाबद्दल झालेला सर्व मजकूर सांगून त्याचे चित्तास धीर दिला.

नंतर लागलेच दरवारांत येऊन त्या दोघां खून करणारांस मिटाचें पाणी अंगावर टाकून मार देवविला. तेव्हां ते कबूल झाले. आणि लणाले कीं, मुकुंदरावदादा न्यायाधीशाचे सांगण्यावरूनच आहों हे सर्व कृत्य केले आहे. मग करतात काय, मुद्यानिशीं शाविदी झाली; हे पाहून माराच्या भयानें त्या तिघांसही कबूल करणें आलेच. यावरून त्या दोन खून करणारे असामींस त्याच वेळेस राजवाड्यासमोर हत्तीचे पायाशीं बांधून पापमोचनार्थ देहांत प्रायश्चित्त दिलें. आणि न्यायाधीशासह तिघांस जन्मपर्यंत पायांत शृंखला घालून कैदेत ठेवण्याचा हुकूम करून किल्ल्यावर पाठविलें; व त्यांस या कृत्याचें स्मरण राहण्यास्तव आठवे दिवशीं प्रत्येकास पंचवीस फाटक्यांचा मार देण्याचा ठराव करून कचेरी बरखास्त केली.

पुढें राजाची व चंद्रकांताची आज्ञा घेऊन आज सुदिन पाहिला लणून विश्वासराव व गोपीनाथ, बाबासाहेब हे वर्तमान ऐकून आनंदानें तेथें आलेच होते, त्यांजरोवर त्यांचे वाड्यांत

सुमारे दोन वटका रात्रीं निघून गेले. घरीं जातात तों मधुमाल-
तीनें मोठ्या प्रेमोत्साहानें विश्वासरावाचे कंठास मिठी मारली.
मग काय विचारावें? जिकडे तिकडे सर्वांत आनंद पसरला.—
कन्येची व जांवयाची गांठ, संकटें निर्मुक्त होऊन एकेच दिवशीं
पडली; आणि त्याचा मित्रही भेटला. या योगानें बावासाहेबांचे
अंतःकरणाब्धीवर सौख्याचे तरंग बारंवार उभे राहून ते दिवशीं-
ची रात्र आनंदांत उजाडली.

भाग १०.

दुसरे दिवशीं सर्व मंडळी आनंदांत गोष्टी बोलत बसली आहे,
इतक्यांत विश्वासराव गोपीनाथास ह्मणाला: मित्रा, तुझा वृ-
त्तांत ऐकण्याविषयीं आमचें मन फार उत्सुक झालें आहे, तर
तो सांगून आमची इच्छा पूर्ण करावी. हें ऐकून गोपीनाथ ह्म-
णतो:—मित्रा, जे दिवशीं तूं कारागृहांतून सुटून मला भेट-
णार होतास तेच दिवशीं सहज अस्तमानचे वेळेस त्या शहरांत
करमेना ह्मणून छगन लालास विचारून मी फिरावयास निघालों.
तों एकाएकी कांहीं हत्यारबंद स्वार व शिपाई येऊन त्यांणीं मला
पाहतांच पकडून चतुर्भुज केलें. हे कोण असून कांहीं एक
मागील अथवा नूतन अपराधाचा संबंध नसतां विनाकारण
मला धरून कैद करून नेत आहेत; असें मीं मोठ्यानें थोर-
डून, रस्त्यांतून जाणाऱ्या, कितीएक राजकीय व मोठमोठाले
संभावित लोकांस कळविलें; परंतु अपरिचित व स्थानभ्रष्ट
झालेल्या दीनाची दाद कोण ऐकतो? कोणाचि कांहीं म-
नावर न घेतां ज्याचा त्यास आज बंडांतील शिक्षेचा पळाल-
ला कैदी मिळाला, वरें झालें, असें जे ते म्हणूं लागले. तें
ऐकून तर माझी कंबरच बसली. आणि देहभान अगदीं नाहीसें
होऊन मी निरपराधी असतांही सर्वस्वास मुकलों याविषयीं दुःख
वाटूं लागलें. पुनः माझा तूं प्राणसखा भेटण्याची मुळीच आशा

उरली नाही. हे लोक मला आतां कोठें नेऊन माझी काय दशा करतील याविषयीं होणारें दुःख पुढें उभें राहून रडें कोसळलें. घराचें आणि सर्व प्रकारें तुझे वियोगाचें दुःख वाटून नेत्रांवाटे अश्रुधारा चालल्या. तरी त्या निर्दय लोकांस माझी तिळप्राय दया न येतां उफराटे माझे पाऊल पुढें जलदीनें पडावें म्हणून ते वरचेवर पाठीवर व कंवरेवर बंदुकीचे दस्ते हाणीत; त्या योगानें माझें सर्वांग कंपित होऊन आंतून शिणका निवूं लागल्या. कोणांच रक्षणास वाली नसल्यानें व सभोवतीं स्वार व शिपायांचा गराडा पडलेला पाहून ते लोक मला काळाप्रमाणें भासूं लागले. हर हर! तो प्रसंग मनांत आला म्हणजे शतधा काळीज कंपित होतें! तितक्यांत त्यांतील एक स्वार राजवाड्यांत जाऊन त्यानें सरकारास, आमचा कैदी आम्हास आपले शहरांत मिळाला, तो घेऊन जाण्यास आम्हास परवानगी व्हावी, अशी वदी दिली. तेव्हां त्या सुभे सरनायबानेही कांहीं विचार न करतां लागलीच चवकीदारांस कैदी जाऊं देण्याविषयीं परवाना दिला. तो परवाना त्यांणीं नाक्यावर दाखवून मला शहराबोहर आणिलें. मी कांहीं बोलेंन जाणून वरचेवर मला निमूटपणें चालण्याची ते धमकी देत; त्यामुळे कांहींच उपाय चालेना. नंतर त्यांनीं माझे हातांत विड्या घालून मला सात आठ दिवसांचे वाटेवर नेलें. चालण्याची संवय नसल्यानें माझे पायांत गोळे येऊन एकही पाऊल पुढें टाकवेना. तरी त्यांनीं मजल खुंटविली नाही. पुढें प्रसंगानुसार पाय अगदीं निरढावून गेले. ते अन्नसामग्री देत ती घेऊन या जठराग्नीस सरासरी आहुति द्यावी लागत असे. कित्येक दिवस असा मार्ग क्रमीत असतां एके दिवशीं समुद्रतीरास जाऊन पोहोचलों. तेथें त्यांनीं मला एके जहाजांत बसवून त्यावरील हुद्देदारास हा बंडांतील लोकांपैकीं जन्मटपेचा पळालेला कैदी आहे; यास कंतीन बंदरावर चीन देशांत पोहोचवून आमचे राजास वदी पाठवावी, याप्रमाणें सांगून कांहीं रक्षणार्थ लोक देऊन त्या जहाजांत मला

रवाना केलें. जातांना मीं त्यावरील एका शिपायाचे आर्जव करून त्यास विचारिलें कीं, माझा अपराध तरी काय आहे? तो झणाला, तुजवर राजकार्यांत फितूर केल्याचा गुन्हा असून तुजवरील दहा असामी आज चार महिने झाले, जन्मपर्यंत शिक्षा भोगण्यास त्याच ठिकाणीं पाठविले आहेत. तूं मात्र पळून गेला होतास तो आज सरकारच्या नशीबानें पुनः सांपडलास. “ जसें कर्म करावें तसें भोगावें. ” आतां रडून उपयोग काय? हा सारा जन्म परकीय देशीं अटकेंत काढणें तुझे कपाळीं आहे हेंच खरें. तुझे हातून हें कार्य होऊं नये असें तुझे मुखचर्येवरून तर दिसतें; परंतु कर्मानुसार तुला बुद्धि झाली त्यास कोणाचा उपाय? आली पोटाचे चाकर, वर्दीप्रमाणें काम वजाविणें हें आमचें काम आहे त्यांत मात्र जर आमचेकडून काढींभर कमतरता होईल तर आह्मांस आमचें डोकें द्यावें लागेल. तेव्हां मीं विचार केल्या कीं, ही तोहमत मजप्रमाणेंच चेहऱ्याचा दुसरा कोणीं मनुष्य असेल त्याकरितां मजवर आली असावी. असो. ईश्वराचेच मनांत ही गोष्ट आली, आतां खरें खोटे याजपार्शीं तरी सांगून याच्यानें काय परिहार होणार? जें कपाळीं असेल तें होईल-पुढें त्या कंतोन बंदरीं गेल्यावर त्यांनीं मला तेथील अधिकाऱ्यांचे ताब्यांत देऊन पूर्वीचे लोकांवरोबर अटकेंत ठेविलें; आणि कैदी येऊन पोहोचला अशी परवानगीचिठी त्यापासून घेऊन ते लोक आपले देशीं परत गेले. तेथें तरी दाद कशाची? ”

अशी त्याची ही दुःखवार्ता ऐकून विश्वासरावाचें काळीज करपून जाऊन तो झणाला, मजपेक्षांही यास महत् संकट भोगावें लागलें. परमेश्वरलीलाच कांहीं विलक्षण आहे. दीन झालेल्याचाच अधिक छळ करावा असें त्यास आवडतें. असो. अशाही कालसर्पाच्या मुखांतून सुटून, मित्रा, कसा या सुकुमारीसह तूं येथें आलास? तें साद्यंत आह्मांस ऐकीव, मन अगदीं उतावळें झालें आहे. तें ऐकून गोपीनाथ०.—“ पुढें कांहीं दिवस तसाच त्या

वंदरीं नित्यशः इकडील सर्वांचें स्मरण होऊन आतां पुन्हां भेट
 कशाची होते? अशा वारंवार दुःखानें ग्रस्त होऊन राहिलों होतो.
 परंतु कांहीं पूर्व सुकृत उभें राहिल्यानें, तेथें सर्वास फिरण्यास
 बहुतकरून मनाई नसल्यामुळें नित्यशः समुद्रतीरीं येऊन कर्म-
 णुकोसाठीं समुद्रांत चार चार घटकांपर्यंत तेथील लोकांसह पो-
 हण्याचा मला छंद लागून थोडकेच दिवसांत चांगलें पोहतां येऊं
 लागलें. एकेक कोसपर्यंत पाण्यांत बुडी मारून जावें इतका
 सहवासानें अभ्यास झाला. कधीं कधीं तोच छंद असल्यानें एकटें-
 ही जात असावें. त्याप्रमाणें एके दिवशीं तिसराप्रहरचे सुमारास
 मी एकटाच पोहत होतो, तो दूर अंतरावर एक तुफान झालेलें
 जहाज कांहीं माणसें आंत असून झपाड्यानें समुद्रांतून येत आहे,
 असें दृष्टीस पडलें. तें पाहतांच मीं मनांत विचार केला कीं, एवीं-
 तेवीं येथें तरी संकट भोगून शेवटीं एकटेंच कुजत मरणें आहे,
 त्याअर्थी जें होईल तें होवो, एकवार प्रयत्न करून नशीवाची
 परीक्षा पाहावी. अनायासें आज दुसरें कोणींही आपलें कृत्य पाह-
 ण्यास येथें नसून, अशी वेळ पुनः कधींच यावयाची नाही.
 असा पक्का विचार ठरवून मनाचा धडा करून त्या जहाजाचा
 सुमार बांधिला; आणि तें समुद्राचे कडेपासून सुमारे दोन हजार
 हातांवरून जाईल हें पक्कें धोरण ठरवून त्याचे येण्याचे मार्गावर
 'जयश्रिसिद्धिदानंद' अशा गर्जनेनें उडी टाकून पुढें पोहत जाऊन
 त्यास नेमकें आटोपलें. त्यांतील लोक तर अगदीं घाबरून जाऊन
 जहाज अनावर झाल्यानें चिंतातुर बसले होते. तांचे भी त्यांची
 नजर चुकवून त्या जहाजाच्या कडेचे फळीवर युक्तानें चढून एक-
 दम आंत गेलों. मला पाहतांच प्रथमतः सर्व लोक घाबरून गेले.
 एकाएकीं तुफान झालेल्या जहाजांत हा परका मनुष्य कोण
 चढला असून येथें कसा आला असावा; असा सर्वास विचार
 पडला. हा कोणी लुटारू अथवा जहाज बुडव्या आहे कीं काय ?
 आणखीही याचे साहाय्य किती लोक असतील कोण जाणें ! असें

आतां तुम्ही निर्भय असा. कसे तरी ईश्वरकृपेनें हें मी पैल तोरास नेईन. तुमचेवरोवर या स्त्रिया आहेत, परंतु मी असल्यानें तुम्हास कोणीं आतां प्रतिबंध करूं शकणार नाही. हें माझे वचन त्या सर्वांस अतिशय संतोषकारक झालें. नंतर मीं युक्तीनें त्यांस विचारलें कीं, तुमचे या जहाजाचे मुख्य अधिकारी कोण असून त्यांची व तुमची कशी चुकामुक पडली? व या रूपवती राजकन्या दिसतात, या कोणाच्या असून यांस एकाच जहाजांत बसवून आणण्याचा त्यांचा उद्देश कोणता होता? तसेंच यांचें मूळ ठिकाण कोणतें असावें? हें कृपा करून सांगितल्यास माझी इच्छा तृप्त होईल. ते म्हणाले: तुमचा आमचा आतां कांहीं परकेपणा नसल्यानें तुम्हास सर्व हकीकत सांगतो. एकावी. “आमचे यजमान लाखों रुपयांचे धनी असून पांचजण भाऊ आहेत. आणि त्यांचीं अशींच व्यापाराचीं आणखीं पांच जहाजे वंदरोवंदरीं असून त्यांत या जहाजांत तर बहुतकरून उत्पन्न फारच होतें. कारण, त्यांचा एका अरण्यांत विस्तीर्ण मैदानांत वाडा असून त्यांत कितीएक गुप्त भण्डारे केली आहेत; व हे जे जहाजावर घोडे बांधले आहेत हे सुमारे दिवसरात्र मिळून साठ कोस मजल करणारे आहेत. यांच्या जीवावर ते पांचजण पृथक् पृथक् मोठमोठाल्या राजधान्या फिरून त्यांत एखादी अति लावण्यवती सोळा वर्षांचे आंत राजकन्या किंवा सावकारकन्या दृष्टीस पडल्यास, अथवा, शोधांतीं कांहीं पत्ता लागल्यास हरयुक्तीनें, अगर द्रव्यसाह्यानें, ज्या यत्नानें प्राप्त होईल तसतशी कपडानें साध्य करून रातोरात त्या वाड्यांतील कोणासही ठिकाण लागणार नाही अशा गुप्त भुयारांत नेऊन ठेवतात. आणि तिचा खाण्यापिण्याचा आदिकरून चांगला बंदोबस्त राखतात. अशा स्त्रिया वारंवार मिळतात असें नाही. चार पांच वर्षांनीं चार पांच जमल्या म्हणजे भाग्य समजावें. ही त्यांची पांचवी खेप आहे. पुढें अशा पांच चार स्त्रिया जमल्या म्हणजे त्यांचे दागिने काढून घेऊन त्यांस परराज्यांत नेऊन एकेकीस निदान लाख लखा

वाटून ते फारच घाबरून गेले. मित्रा! त्यांतच ही तुझी प्रियभामिनी मधुमालती होती. ” इतक्यांत मधुमालती डोक्यांस पाणी येऊन सुस्कार टाकून ह्मणते: “ भावोजी, तें दुःख नका आतां वर्णन करूं ! ” इतक्यांत गोपीनाथ विश्वासरावास ह्मणाला: “मित्रा, अशी त्यांची चर्या दीन पाहून मी त्यांस ह्मणालों: तुझी घाबरूं नका. मी कोणी लुटारू नसून तुमचा नाश करावयास आलों नाहीं. परंतु मीही तुमचेसारखाच दुःखी प्राणी तुमचे आश्रयानें सौख्यांत पडावयास आलों आहे. ” असे त्यांजबरोबर बोलत आहे इतक्यांत, तें जहाज सहज सुमारे पंचवीस कोस प्रलीकडे निघून गेलें नंतर त्या संधीस ते मला ह्मणाले: “तुझी आमचा आश्रय पाहून या जहाजावर चढला आहांत, येणेंकरून आम्ही दोघे पुरुष आणि या पांच स्त्रिया, यांस तुमची मदत होऊन अनायासे ईश्वरानें सोबत दिली. परंतु हें जहाज तुफान होऊन, आम्हास याची पुरतेपणीं माहिती नसल्यानें अनावर झालें आहे. आतां जें होणें तें सर्वास होईल. तुझी मात्र येऊन उलटे या संकटांत पडला आहांत. या वेळेस जर याजवरील खलाशी आणि यजमान असते तर इतकें जरी हें जहाज तुफान झालें आहे तरी त्यांनीं यास आंवरून धरून केव्हांच सुरळीत मार्गानें चालविलें असतें. आणि तुमचाही आदरसत्कार चांगला केला असता. आम्ही चाकर लोक आहोंत त्याअर्थी, तुझीच आतां आमचे धनी होऊन आम्हास संभाळून घेऊन चला. ” मी जहाजावर सर्व निरखून पाहिलें, तो त्यांत इच्यासह पांच स्त्रिया अति लावण्यवती व तरुणी असून मजकडे पाहतांच लज्जित होऊन दीन वदनानें एके बाजूस निराश्रित बसल्या होत्या. आणि एका बाजूस सर्व सरंजामयुक्त पांच अरबी घोडे व दोन चाकर उभे होते. तेव्हां मी त्या दोघांस ह्मणालों; बावारे, आतां या संकटांत तुम्ही आम्हास व आम्हीं तुम्हास आश्रय देऊन आनंदांत वेळ काढल्याखेरीज उपयोग नाहीं. मला जहाज चालविण्याची थोडीबहुत माहिती आहे.

रूपये तरी घेतल्याखेरीज विकीत नाहीत. या खेपेस अवचित ही समोर लाजून बसलेली अति लावण्यवती गरीब विचारी घर चालत लक्ष्मी येऊन त्या दुष्टांचे हातीं पडली ! इची हकीकत आत्मास ठाऊक असल्याने फारच वाईट वाटते. पण आह्मी चाकर माणसें, आमचे हातीं काय ? ही गर्हिवर युक्त रडण्यांतही कधीं कधीं दुःखानें आपले पतीचें नांव विश्वासराव असें घेते. आणि त्याचें गुणानुवाद वर्णन करून, स्मरण झालें ह्मणजे चार चार घटका धरणीवर लोळण घेऊन निश्चेष्ट होत असते !” मित्रा ! हीं तुझे नांवाचीं अक्षरे माझे कर्णरंध्रीं पडतांच माझा त्या वेळेस एकदम कांठ भरून येऊन सद्गदित झाला. देहभान ठिकाणीं न राहून वा विश्वासराया ! तूं कोठें आहेस ? तुझ्या स्त्रियेची ही अशी दशा व्हावी काय ? हर हर !! तुझे नांवच ऐकून या दीन गोपीनाथाची कर्णतृप्ति झाली ! हे शब्द बोलून मी निश्चेष्ट पडलों. त्या वेळेस या विचारे मधुमालतीस तर दुष्पट दुःख होऊन रडें कोसळलें; आणि ती ह्मणूं लागली कीं, “ज्या गोपीनाथासाठीं प्राणपतींस रात्रंदिवस अन्नपाणीही गोड न लागून ते उद्विग्न आहेत, तोच हा आज या अशा संकटांत प्राणपतीचे स्मरणानें दुःखित झाला आहे. असो. आज माझे भाग्य मोठें. ईश्वरास या दीनाची करुणा येऊन या अचेतन देहांत गोपीनाथरूपी वायूची प्रेरणा करून मला सजीव केले. आतां कसें तरी याचे आश्रयानें माझे मला प्राणपति भेटतील.” तितक्यांत मी शुद्धीवर येऊन ही दीन झालेली पाहून हीस ह्मणालों:—वाई, तूं कांहीं आतां काळजी करूं नकोस. हे तुजवरोवरील दोन असामी दयाळू असल्यानें आज ही तुझी तरी शुद्धि समजली. असो. हेच आपले प्राणदाते आहेत. असें त्यांणीं ऐकून त्यांसही आमच्या दुःखानें गर्हिवर आला. आणि ते पुनःह्मणाले: “एके दिवशीं ही आणि इचा पति असे दोघे सहज सरंजामासह कर्मगतीनें त्या आमचे यजमानाचे येथेंच रात्रीं मार्ग चालून येऊन उतरले. यांचा खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त

त्यांणीं चांगला राखला. रात्रीं हीं उभयतां एके पडवींत निजलीं, तोंच यांस श्रमामुळें गाढ झोंप लागली. असें पाहून त्यांनीं पूर्वीं हे येतांच इजला हरण करण्याचा संकेत केल्याप्रमाणें आमचेच हातून युक्तीनें इची झोंप न मोडतां खोल व गुप्त तळघरांत या चौघीं पूर्वींच जेथें मिळवून ठेविल्या होत्या त्यांचे शेजारीं ईस मऊ विछान्यावर नेऊन ठेविलें. नंतर हीं जागृत झालीं तरी उपयोग काय ? त्या वाड्यापासून दूर अंतरावर एके डोंगराचे दरेंत तें स्थान असल्यानें कितीही आक्रोश केला तरी ऐकूं येण्यास मार्ग नव्हता. कदाचित् कोणास ऐकूं जाईल, पण या विचारीस वोलूं देतो कोण ? एकदम झोंपेंतून उठून तें भयंकर पतिव्यतिरिक्त स्थान पाहून हीं अगदींच गर्भगलित झालीं. तेथें या चौघीं स्त्रिया होत्याच. यांणीं इला सांगितलें कीं, वाई, तूं या व्याघ्रदरेंत आलांसारखीच वकरी पडली आहेस. आतां व्यर्थ रडून ओरडून जीवास कष्ट देणें इतकेंच. बाकी हा सर्व जीवाचा अट्टाहास कोंडा, ज्यास खेदाचें कांडण किती जरी केलें तरी सुटकारूपी कण हणून हातीं लागणेंच नाहीं. तेव्हां विचारी करते काय ? सांपळ्यांत सांपडल्यामुळें निरुंपाय होऊन ईश्वरावर हवाला ठेवून तळमळत तशीच तेथें पडलीं!

“दुसरे दिवशीं इचा नवरा विश्वासराव पहाटेस उठून पाहतो तो हीं शेजारीं नाहीं. मग काय विचारावें ? तो अतिशय घाबरा होऊन चोहोंकडे शोध करूं लागला. परंतु इचा कोठेंच शोध लागेना. तसेंच घोड्यांकडे पाहिलें; तो त्यांपैकीं एक सरंजामानिशीं घोडाही नाहीं. तेव्हां तर तो अतिशय वेड्यासारखा होऊन त्यानें पुष्कळच वारकाईनें शोध केला. तथापि उपयोग काय ? वाड्याचे मालकास विचारतां, घोडा घेऊन कोणीकडे गेलीं असेल तीं असो; स्त्री जातीचा काय नेम आहे? अशी गुंगारा देणारी स्त्री माहित असून तिचे नादीं लागून तुम्ही इकडे कशास आलां? असेंच उलटें तें त्यास फजीत करूं लागले. तेव्हां तो विचारा

उपायरहित व हिर्मुष्टी होऊन तेथून निवून मार्गस्थ झाला. नंतर आणखी एखादी स्त्री मिळेल या हेतूने काहीं दिवस त्यांचा दुसरा एक भाऊ देशाहून येईपर्यंत त्यांनी वाट पाहिली. आणि मिळत नाही असे झाल्यावर या स्त्रियांस जहाजमार्गे विकावयास घेऊन येत असतां पुढें समुद्रांत एके रमणीय बेटांत (तें येथून सुमारे पांच हजार कोसांवर असेल) एक संगमरवरी दगडाचें अपूर्व मंदीर समुद्रकिनाऱ्यावर दृष्टीस पडून काहीं लखाकत होतें, तेथें काहीं तरी चमत्कार असेल तो पाहावा या हेतूने निर्भयपणें समुद्रांत त्या ठिकाणापासून एका मैलावर त्यांनी हें जहाज नांगरलें. आणि आह्मां दोघांस या पांच स्त्रियांचे रक्षणार्थ ठेवून यावरील खलाशांसह ते पांचजण तो चमत्कार पाहण्यास, यांत एक लहानशी होडी होती तींत वसून गेले. तीं माग एकाएकी तुफान होऊन हें जहाज समुद्रांत वाहवले. परंतु आह्मांस खलाशाचे कामाची विलकुल माहिती नसल्याने हें अनावर होऊन भडकलें. आह्मी पुष्कळ आरोळ्या मारल्या तरी उपाय काय? त्यांसही हें असाध्य होऊन निराशेनें तेथेंच राहणें भाग आलें. मार्गे आज चार दिवसांत काय त्यांचें झालें असेल तें असो. पुढें हें जहाज रात्रंदिवस चालून आज तुमची अशी ईश्वर कृपेनें सहज गांठ पडली. आतां तुझीच आमचे यजमान होऊन आमचें रक्षण करावें. ”

“विश्वासराया, असें आह्मी वोलत आहोंत तीं तें जहाज वरेंच अंतरावर जाऊन एके मोठे, खडकास लागणार, इतक्यांत त्यांत दुर्विण असलेली मी घेऊन तिच्या योगानें त्या खडकाचा सुमार चुकवून युक्तीनें तें पलीकडचे वाजूस नेलें. तरी तें एका लहान खडकास लागल्यामुळें एके वाजूस थोडेंसें फुटून पाणी आंत शिरूं लागलें. हें पाहून सर्वांचा धीर सुटून एकच हाहाः कार झाला! आतां बरीक ठीक चिन्ह नाही, जाणून स्त्रियांनीही रडण्यास आरंभ केला. या मधुमालतीस तर अतिशय वाईट

वाटून माझे पायांवर लोळण घेऊन ती हणाली: " भाऊजी, आतां या समुद्रोदरांत सर्वांची एकदम आहुति होण्याचा प्रसंग येऊन गुदरला! आतां कशाची प्राणपतीची भेट होते ? तुम्हीही येऊन या ठिकाणीं फसलां. " याचप्रमाणें या वाकीच्या स्त्रियांनींही अट्टाहास करून रुदनास आरंभ केला. त्यावरिल चाकर तर अगदीं गर्भगलित होऊन आतां निःसंशय प्राण वांचत नाहींत म्हणून अतिशय घाबरून गेले. माझीही तीच अवस्था झाली. तत्रापि, मी सर्वास धीर देऊन म्हणालों : रडूं नका, ईश्वर कृपेनें यांतूनही पार पडून लौकरच सौख्य दृष्टीस पडेल. ते सर्व म्हणाले: आतां या मृत्युलोकीचे तर नाहीं, पण स्वर्गसुख लवकरच दृष्टिगोचर होईल एवढें मात्र खरें दिसतें. इतक्यांत तें जहाज पाण्यानें अर्धें भरून त्या खडकास वरचेवर लागत असल्यानें अधिकच फुटूं लागलें. तरी मी धीर न सोडतां जेणेंकरून तें आलीकडचे कडेस लागेल तो यत्न त्याचे शिडास व सुकाणूस धऊन करूं लागलों. त्या योगानें, आणि वायूचीही हेतुश्छित प्रेरणा वेळेस सुरू झाल्यानें जरी पाणी आंत भरत होतें तरी, तें अवचित कडेस येऊन थोडे पाण्यांत एकदम नांगरून खुंटविलें. परंतु आम्हांस पाण्याचा अजमास न कळून रात्र झाल्यानें कोठें व किती पाण्यांत आहोंत हें कांहींच कळना. यामुळें सर्वांचा उपाय खुंटला. मग काय विचारावें ? निरुपाय होऊन त्यावरच ती रात्र दुःखांत काढणें भाग आलें. सर्वास दुःखांत निद्रा लागली. पण मला अगदीं तळमळ लागून निद्रा येईना. पाणी किती आहे याचा कसा शोध काढावा? याविषयीं विचार पडला. भूक लागली होती तरी उपयोग काय? नंतर सुमारे वारा घटका रात्री चंद्रोदय झाल्यावर स्वच्छ चांदणें पडलें. त्या योगानें दूरांतरावर कांहीं झाडें दृष्टीस पडलीं. त्यामुळें व जहाजांतिल पाणीही कमी होत चाललें होतें, त्यावरून तेथें खाचित थोडें पाणी असावें, असा तर्क

बांधून कोणाचा निद्राभंग न करतां ईश्वराचें चिंतन करून मी खालीं उतरलों. तों कंबरेवरोवर पाणी लागलें. नंतर हळू-हळू अजमासानें जसजसा पुढें चाललों तसतसें पाणीही कमी-कमी लागूं लागलें. मग तर चांगलाच धीर येऊन तसाच समुद्राचे कडेपर्यंत गेलों. तेथें एक मोठी उंच दरड असून तीवर सर्व किरं झाडी दिसूं लागली. तेव्हां संकटांतून पार पडल्याविषयीं मनाची पक्की खात्री होऊन पुढें वर चढण्यास धीर पोहोचेंना, हणून तसाच जहाजावर परत येऊन सर्वास जागें केलें. आणि त्यांस धीर देऊन सांगितलें कीं, तुम्ही स्वस्थ असा. सूर्योदयावरोवर तुम्हास तीरावर घेऊन जातो. आपलें हें जहाज कडेसच लागलें आहे. पण रात्रीमुळे समजलें नाहीं. पाणीही थोडें असून जवळच ती पहा कड दिसते. ती मी प्रत्यक्ष धैर्यानें जाऊन पाहून आलों आहे. मग काय विचारावें ? सर्वास एकदम आनंदाचें भरतें येऊन माझी ते अतिशय प्रशंसा करूं लागले. आणि हणाले: “ आज तुम्ही होतां हणूनच आहो वांचलों. नाहींपेक्षां अपघातानेंच आमचे प्राण गेले असते. मग समुद्र बुडविता तें तर लांबच. ” असो. याप्रकारें सर्वास आनंदाआनंद होऊन आलों ती सर्व रात्र जागृतपणें सौख्यांत काढिली. केव्हां उजाडेल असें होऊन गेलें. त्या रात्री या सर्व स्त्रियांनीं मला आपापली कच्ची हकीकत सांगितली. यांत ह्या दोन कुमारिका राजकन्या असून थोर घराण्यांतील आहेत, आणि या दुसऱ्या दोघींचे विवाह नुक्तेच झाले असून यांस पतिसौख्यापासून भ्रष्ट करून त्या दुष्टांनीं आणिल्या आहेत. परंतु एकीचेंही पातिव्रत्य भ्रष्ट झालें नाहीं हीच अधिक गोष्ट आहे. असो. थोडक्याच वेळानें रात्रीची काळिमा कमी होऊन सूर्यकिरणांचा प्रकाश आकाशभर पसरला. सूर्योदय होऊन स्वच्छ दिसूं लागलें. मग काय विचारावें ? सर्वांचे हृदयांत आनंदाच्या उकळ्या येऊं लागल्या. मी लागलीच जहाजाखालीं

उतरून रात्रीचे मार्गानेच अगोदर कडेपर्यंत जाऊन परत आलों. तेव्हां सर्वपरी त्यांची खात्री होऊन सर्व स्त्रियांस अगोदरच कडेवर नेऊन बसविलें. मग आर्ली तिघांनीं आंतील कापडाचे पांच वास्ते, व द्रव्याच्या कांहीं असलेल्या संदुका बाहेर काढल्या. नंतर तत्के लावून सरंजामासह ते पांच अरवी घोडेही कडेवर नेले. आणि जहाज खुलें करून त्याची सर्व प्रकारें आशा सांडिली. ”

हे ऐकतांच सर्वास मोठे आश्चर्य वाटलें. इतक्यांत पुनः गोपीनाथ ल्हाणाला: “ असे प्रकारें समुद्रांतून आमची सुटका झाल्यावर पुढें काय विचार करावा; आर्ली कोणीकडे जावें; या स्त्रियांनीं गुप्तपणें कसे राहावें; कोणीं आत्मांस मार्गांत आडवील अथवा काय होईल याविषयी त्यां चाकरांस मोठा विचार पडला. हे पाहून मी पूर्वीच योजना करून ठेविल्याप्रमाणें त्या चाकरांस त्या संदुकांतील एक लक्ष रुपयांपैकीं निम्मे रुपये देऊन तुमचें जन्मपर्यंत रक्षण करूं असा करार केला. तेव्हां त्यांनींही आपण सांगाल त्या रीतीनें वतूंस लागलेंच आनंदानें कवूल केलें, आणि ल्हाणाले: “ आज तुम्ही आत्मांस प्राणदान दिलें. आतां सर्वस्वी आम्ही तुमचे दास आहोंत. जें सांगाल तें न ऐकल्यास आमचे अंगी कृतघ्नता येईल. ते यजमान अन्नाचे होते; तुम्ही जिवदानाचे आहांत. ” याप्रमाणें ह्या चौघाही स्त्रियांनीं मंदकित होऊन जी आज्ञा कराल ती मान्य आहे असें कवूल केलें. असा आमचा सर्वांचा एकविचार ठरल्यावर ते कापडाचे वास्ते चाकरांकडून सोडविले आणि पाहूं लागलों तों त्या पांचांही वास्त्यांतून प्रत्येकाचे मंडील, दुपेटे, किनखावी निमेजामे, आदिकरून उंची उंची पोषाख वेगळाले आहेत; व तसेच पेढ्यांतून प्रत्येकीचे सर्व दागिने भरलेले आहेत असें दृष्टीस पडलें. मग काय विचारावें? दुधांत साखर मिळाली. तेव्हां लागलाच माझे कल्पनेस तो पोषाख साह्य झाल्यानें या पांचांजणींस तो सर्व मर्दानी वेष देऊन त्यांच्या ढाला, तलवारी, जंबिये, कढ्यारी वगैरे हत्यारें यांजपाशीं दिलीं.

आणि गळ्यांत मौक्तिकपेंडो घालून यांचे अंगीं सर्व प्रकारें सरदारी वाण्याची एट आणिली. व यांचे पूर्वीचे स्त्रीजातीचे पोषाख पेठ्यांतून घालून ठेविले. हे पाहून या सर्वास ती अतर्क्य कल्पना वाटून त्या माझे फार आभार मानूं लागल्या. नंतर ते अनायासे सरंजामासह सिद्ध असलेले पांच घोडे पांचजणींस वसावयास देऊन वरोवर मी व दोन चाकर असे त्रिवर्ग पादचारी ईश्वराचें नामस्मरण करीत तेथून निघालों. आणि सुमारे दहा कोसांवर एक शहर लागलें त्या ठिकाणीं जाऊन शहराबाहेर एके रमणीय वगोच्यांत उतरलों. प्रथमतः मला संशय होता कीं, हे घोडे खंदे व चपळ असल्यानें या पांचजणींस कसें वसतां येईल ? परंतु एकीपेक्षां एक चढाई वसणारी असून यांणीं त्यांस नानातऱ्हेचे कलावे देऊन सातरंगी, बाजी, आदिकरून मंडळावर उडवावे. भरधांव प्रतिज्ञेनें काढावे. तेव्हांच माझे मनाची खात्री होऊन निर्भयपणें मार्ग क्रमावयास आतां कांहीं एक धोका नाहीं असें वाटलें. त्या शहराजवळ गेलों तों सर्वास या पांचजणींस पाहून मोहित होण्याचा प्रसंग वरचेवर येऊं लागला. आधींच सौंदर्य, त्यांत पांचजणींची चित्तवेधक मर्दानी व सरदारी इभ्रत, तसाच शिपाईवाणा, विशालभाळावर केशरीगंध, कस्तुरीतिलक, हातांत सलकडीं, मनगटांत पौंच्या, पायांत तोडे, कंठांत मौक्तिकपेंडो, व सुहास्यवदन पाहून हे मदनरूपी राजपुत्रच आहेत कीं काय असेंच सर्व शहरांतील मंडळींस वाटूं लागलें. पुष्कळ राजपुत्र पाहिले, परंतु असले मोहक सौंदर्य व इभ्रतीचा वाणा, कधींच पाहिला नाहीं. ती वार्ता त्या शहरांत पसरून मुख्य अधिकारी, शेट, सावकार आमचे भेटीस येऊं लागले. अशा प्रकारें आह्मी सुमारे आठ दिवस तेथें विश्रांतीसाठीं राहून तेथील कारवानाकडून आणखी तीन घोडे सरंजामासुद्धां सुमारे सहा हजारांचे किमतीचे विकत घेतले. आणि तेथें कांहीं दानधर्म करून दुसरे दिवशीं सर्वजण तेथून निघून तुमचा शोध करीत अनेक देश पहात चाललों.

चाकरमाणसें ही बातमी कोठें न फुटावी यासाठी ज्यास्ती ठेविली नाहींत. वाटेंत पुष्कळ तऱ्हेनें तुमचा शोध केला, परंतु कांहींच पत्ता लागेना. यामुळें वरचेवर तुमचें स्मरण होऊन सर्व उदास भासूं लागले. परंतु मजवांचून तुम्ही एकटे कधीही जनस्थानी जाणार नाहीं अशी पक्की खात्री वाटून तसाच पुढें शोध करीत करीत काल रोजीं या शहरां येऊन पोहोचलों. आणि तुम्हास त्या कालचे संकटांतून तुमचे पत्नीचे साह्यानें मुक्त केले. पैतांना जवळ पैसा पुष्कळ असल्यानें पुनः नष्टदशा आली नाहीं.” हा साद्यंत गोपीनाथानें सांगितलेला मजकूर ऐकून सर्वास अतिशय आश्चर्य वाटून, ईश्वराची करणीच अगाध आहे याविषयीं सर्व त्यास अनन्यभावे आळवूं लागले!

त्या वेळेस ती मधुमालती पतीचे दुःखानें अगदीं दीन होऊन त्या मध्यघरांत एके बाजूस बसली होती. आणि तेथेंच त्या चौघीही नवयौवनसंपन्नसुंदरी होत्या. तिच्यानें एक शब्दही बोलवेना. आजपर्यंत मी यांस अंतरलें आणि काय दगा घडून नाहींशी झालें, या मानसिक दुःखानें विश्वासरावाची निस्तेज अवस्था पाहून तिला फार वाईट वाटलें. वरचेवर दुःखाचे उमाले पोटांत उभे राहून अश्रूंनीं नेत्र भरून येत. तसेंच तिचा वियोग व तिनें समुद्रांत भोगलेलें दुःख वारंवार मनांत येऊन विश्वासरावाचीही तिला पाहून तिजप्रमाणेंच अवस्था होऊन गेली. आणि तो लणतोः ही मजपेक्षांही चतुर, तर्कज्ञ व धैर्यवान् असून पतिहितेच्छु आहे. याविषयीं काडीमात्र शंका नको. प्रसंगानें कळतें. पुढें तिचा मजकूर समजण्याविषयीं फार उत्सुक होऊन तिला उद्देशून विश्वासराव लणालाः हे मम प्राणरक्षके, प्रियंवदे, चंपकेहेमवर्णे, कामिनी, तुझे रसभरित स्वात्योदकरूपी भाषण मदनःकरणांतील आशाशुक्ति प्रफुल्लित होऊन वाञ्छित आहे; तर तिजवर त्याचा संतोषकारक वर्षाव करून आनंदरूपी पाणीदार अमोक्ष्य मौक्तिकें निपजवून मद्यशास्र शोभवावें. आणि माझ्या

प्राणांताचे समयीं माझ्या प्राणमित्रांचे हातें मला पत्रवटां-
 तील इतिहासामृत पाजून कसे वांचविलेंस ? व आजपर्यंत तूझा
 कोठेंच ठिकाण नसून आशाही उरली नव्हती, तथापि एकाएकीं
 कालचे समयीं स्मरणावरोवर कसा गोपीनाथचंद्राचा उदय करून
 तूं माझी काळिमा दवडलीस ? हें संपूर्ण वर्तमान एकवार मला आणि
 या सर्व वांछितांस ऐकवावें. तें ऐकून मधुमालती ह्मणते: “प्राण-
 पति, आज उभयतांचें पूर्वार्जित सुकृतच या समयीं कामास येऊन
 गोपीनाथ भावोजींच्या कृपेनें आज हे मीं पाय पाहिले. आपण
 हस्तनापुरास आलां असाल हें कोणाच्या ध्यानीं मनींही नव्हतें.
 परंतु कांहीं तरी यें माझे माहेरीं शोध लागेल यामुळे, व तशाच
 आई, बाप, भाऊ, बहिणी यांची मागे काय अवस्था असेल हें
 समजण्याची व त्यांचे भेटीची मला फार उत्कंठा लागल्यानें,
 अगोदर भावोजींचे विचारें इकडे येण्यास निघालें. मजबरोवर
 ह्या ज्या रूपवती चौधी स्त्रिया आहेत त्यांत उन्मिळा आणि
 चंद्रसेना या दोघी शृंगारपुरीच्या राजाच्या कन्या सावत्र बहि-
 णी असून यांचा विवाह होणें आहे. व या दुसऱ्या दोघी कामदा
 आणि ललिता सावकारकन्या असून यांचीं नुकतींच लगे झालीं
 आहेत. यांचें सासर माहेर उज्जनींत असून प्रस्तुत तीं घरे गर्भ-
 श्रीमंत व चांगली नांदती आहेत. त्या दुष्टांनीं या चौघींसही मज-
 प्रमाणेंच हरण केलें होतें. यांच्या आईबापांस, भाऊ बहिणींस,
 आप्तवर्गांस व पतींस यांच्या विरहानें नित्यशः स्मरण होऊन कि-
 षी दुःख होत असेल ?” ते वेळेस त्या चौघी फारच दुःखी होऊन
 अथोवदन करून एकीकडे बसल्या आहेत, असे पाहून त्यांच्या
 दुःखानें सर्वांचे नेत्र भरून आले. इतक्यांत मधुमालती ह्मणाली:
 ऐकावें पुढें काय झालें तें. तेव्हां सर्वजण स्वस्थांतःकरणें करून
 ऐकूं लागतात. हें पाहून मधुमालती ह्मणाली: प्राणनाथ, यांनींच
 मला तशा संकटांत धैर्य देऊन वांचविलें. यांचे मजवर महदुप-
 कार आहेत. असो. “ पुढें यांसहवर्तमान आझी आठजण अ-

सा मार्ग कंठीत इकडे येत असतां बहुतकरून अरण्यांतिल डोंगर व जागोजागची मजा, तशींच गांवे, नद्या, तलाव, झाडे वगैरे अनेक चमत्कार पहाण्याची पूर्वीपासून मला हास आहे जाणून मी आपला घोडा कधी कधी दोन दोन कोसपर्यंत सर्वांचे पुढे एकटाच अरण्यांत मजिने काढावा. परवांचे दिवशीं सुमारे प्रहर दिवसास ही सर्व मंडळी मागाहून येत होती. इतक्यांत एका डोंगराचे तळचे कड्याचे दरींत कांहीं हवाशोर वृक्ष असून पाणीही खच्छ वाहत आहे असें दुरून पाहून मी आपला घोडा तृपानि-वारणार्थ तिकडे चालविला असतां एकाएकी त्यास कांहीं वास लागून तो अगदी चंचळ झाला. पुढे विलकुल चालेना. तेव्हां या टिकाणीं कांहीं घातुक जनावर खचित असावे असा मी तर्क बांधिला. आणि त्या प्रसंगीं माझा मर्दानी वाणा असून कमरेस नस तलवार लटकलेली, पाठीस ढाल, हातांत वरची असल्यानें आस्ती धैर्य येऊन काय चिंता आहे कांहीं कां असेना, वेळच आल्यास यःकश्चित् जनावराची कथा किती; असें वाटून तेथेंच तो घोडा एका झाडास काहाडणीनें बांधिला. आणि हळू हळू झाडाचे वाजूनें पुढे जाऊन चोहोकडे निरखून पाहिलें. तों एका दरींत एक मनुष्य झाडास लटकलेला असून त्याचे सर्व डोकें वायानें चावून छिन्नभिन्न केलें होतें. तशीच त्याची कांहीं पांघरुणें तेथेंच अस्ताव्यस्त पडलीं होती. व पलीकडचे वाजूस एक मोटा घोडाही सरंजामानिशीं मेलला पडला असून त्याचे पाठीवर पंजे मारल्यानें रक्त निघून गोठून गेलें होतें. तेथे जरी जनावर वगैरे कांहीं नव्हतें तरी हा अपघात दोन चार दिवसांतच झाला असावा, असें त्याचे व घोड्याचे मृतचिन्हांवरून मी जाणिलें. काय सांगूं ! पहा तें भयंकर कृत्य पाहून माझे अंगास तर कांटाच आला. इतक्यांत नीट न्याहाळून पहातें तों त्या खाराचे गळ्यांत एक कातड्याची थैली लटकावलेली असून तिलाच त्यानें दोन्ही हातांनीं उराशीं बोटांत बोटे घालून घट्ट धरिलें

होतें. तेव्हां या थैलीत काहीं तरी गुह्यवस्तु असावी असें अनुमान करून तशीच त्या श्वासान्निध गेलें. आणि धैर्यानें ती थैली त्याचे गळ्यांतून काढून पहातें तों तींत एक लखोट्या कुमती राजपुत्राचे नांवाचा जरूर जरूर अक्षरांचा मोहोरबंद असलला दृष्टीस पडला. यांत काहीं तरी राज्यप्रकरण असावें असा तर्क बांधून युक्तीनें त्यावरील मोहोर कायम राहण्यासाठीं त्यास पाणी लावून तो फाडूं न देतां फोडून पाहिला. त्यांतील मजकूर आपणास विदित झालाच आहे. असा आपला घात ऐकल्यावर मग कशाचें चैन पडतें? तशीच मार्गें वाटेवर परत आलें. तों ही मंडळीही मागून तेथे येऊन पोहोंचली. त्या वेळेंच दुःख काय वर्णन करूं? मार्गें तोंड उतरून जाऊन अगदीं चमत्कारिक वृत्ति झाली आहे असें पाहून सर्वच घाबरले. तरी हा मजकूर मी त्यांस न समजूं देतां कोठेंच पतीचा शोध लागत नाही व माहेगींही कधीं जाऊन पोहोंचूं असें झालें आहे, इत्यादि कारणानें त्यांची समजूत केली. आणि तसेंच काहीं कारण आहे, आपणास परवांचे दिवशीं सकाळीं प्रहर दिवसाचे आंत हस्तनापुरास गेलेंच पाहिजे, असें सर्वास सांगितलें. मग आलीं सर्वजण तसेच भरधांव घोडे टाकीत रात्रीचाही दिवस करून काल प्रातःकाळीं शहराबाहेरील व्यंकटेश्वरीच्यांत सर्वजण येऊन पोहोंचलों. वाटेनें भावोजीस मात्र ही हकीगत कळविली होती. हरहर !! वारंवार आपलेवरील प्राणनाशक खटल्याची वेळ दृष्टीपुढें उभी राहून क्षणभरही चैन पडेना ! पुढें आमची सूचना येईपर्यंत आज येथेंच राहावें असें सर्वास सांगून सुमारे सकाळचे आठ वाजले असतील कीं नसतील तोंच त्यांचा मार्गें चांगला बंदोबस्त ठेवून आलीं दोघे घोड्यांवर स्वार होऊन दरवारांत येण्यास निघालों. वाटेनें शुभ शकुन होऊन मार्गें दावी वाही तशीच भोंवयी उडूं लागली. तरी धैर्य कशाचें? तशीच जलदी करून दरवारचौकांत येऊन पोहोंचलों. तेथे

आल्यावर कोणाशीं एकही शब्द न बोलतां केवळ या चरणांची वाट पहात होतो, तो कितोएक या जीवासाठी हळहळून सभोवतीं रडत होते. इतक्यांत नग्न शस्त्रांचे घेऱ्यांत आपलें हें आवचित दीन व अधोवदन पाहिलें. ” असें बोलतांना तिचा कंठ दाटून येऊन ती सद्गदित झाली. हें पाहून विश्वासरावानें तिला उचलून घेऊन आपले सदयकरांनीं आलिंगन देऊन शुद्धीवर आणिलें. पुढें ती तशीच गहिंवळून ह्मणते: “तो कालचा प्रसंग वेऱ्यासही आलेला पाहूं नये! त्यांनीं जसें आपल्यास आंत नेलें तसें लागलीच मीं गोपीनाथ भावोजींस तो प्रसंगसाह्यतेचा पुरावा देऊन दरबारांत इन्साफाचे जागीं पाठविलें. आणि यांचा घोडा वाहेरील एके झाडास बांधून हे वाहेर येईपर्यंत काहीं पैसे देऊन एका मजूरकडून रक्षण करविला. मला तरी चैन कशाचें पडतें? मीही वाहेर तशीच, आंत काय निकाल होतो, हें समजण्याचे आशेनें घोड्यावर वसून होतें. पुढें आपण जेव्हां राजा आणि भावोजी यांजबरोबर मोठ्या आनंदानें दरबारावाहेर आलां, व जेव्हां आपण सुप्रसन्न चेहऱ्यानें त्या कल्पद्रुम खवाजखानाशीं भाषण केलें, तेव्हांच संकटहरण झालें ह्मणून ईश्वराचा स्तव करित तेथून निवून मी इकडे येतांना अगोदर व्यंकटेश्वरीच्यांत जाऊन या मैत्रिणींसह या दोघांस झालेली सर्व हकीकत सांगितली आणि यांस येथें उत्साहानें घेऊन येतें तोंच आपलेंही येणें वाड्यांत झालें. ”

हें ऐकतांच विश्वासरावादि मंडळीनें तिच्या धैर्याची व कल्पनेची प्रशंसा करून तिला मोठी धन्यता दिली. आणि त्या दिवशीं जो आनंदाचा सोहाळा केला तो कोणासही वर्णन व्हावयाचा नाहीं!

त्याच वेळेस (विश्वासरावाचे प्रश्नावरून) गोपीनाथ ह्मणाला: खरेच माझी पूर्वीची थोडीशी हकीकत सांगणें राहिली आहे ती सांगतो, ऐकावी: “पहा, ज्या दिवशीं आपण प्रदर्शन पाहून पथुरा-

नगरींत गेलों, त्याच रात्री तेथें एका धर्मशाळेंत निजलों असतां एकाएकीं मध्यरात्रीचे सुमारास विश्वासघात झाला, असें कोणी ओरडल्यानें मी जागा होऊन पाहतों, तों आपणही विछान्यावर नव्हतां. तेव्हां त्या दीन स्वरावरून आपलाच कोणीं घात केला असावा, असें पक्कें वाटून, कशाचें काय! बरोबरील मनुष्यांस मागें जवाहिराची संदुक वगैरे असलेलें सामान रक्षण करावयास सांगून देहभान नाहींसें झाल्यानें तसाच मी शोधार्थ बाहेर पडलों. ते चाकरही काळजीचे असल्यानें मला फार वेळ लागला पाहून बरोबर चिजवस्त घेऊन माझा शोध करीत माझे मदतीस आले. काय आहे हें कोणास कळेना. व कोण ओरडलें याचाही पत्ता लागेना. पहाटपर्यंत चोहोंकडे फिरून पुनः धर्मशाळेंत परत आलों; तरी व्यर्थ. आपली काय गति झाली असेल एतद्विषयी महादुःख वाटून त्याच शहरां बारकाईनें शोध काढावा ह्या हेतूनें एक विन्हाड घेतलें. आणि तेथेंच थोंड्यानिशीं सर्व सरंजाम नेऊन टाविला. शोधांतीं ज्याचे येथें आमचें विन्हाड होतें तोच सहज गोष्टीवरून गोष्ट काढून लणालाः गुरुवारीं रात्री कोणी एक सरकारी तुरुंगांतील कैदी भिंतीवरून उडी मारून तेथील एका जमादाराचे साह्यानें बाहेर पडला. परंतु त्याच जमादारानें कृतघ्नपणानें कांहीं सरकारी मदत घेऊन धर्मशाळेसन्निध ज्या घरांत पूर्वी कैदीस छपून राहण्यास आदणच सांगितलें होतें, त्या ठिकाणीं आपली शिफारस सरकारास दाखविण्यासाठीं अवचित जाऊन कपटानें त्यास धरिलें. आणि बरोबरचे अरब लोक त्यास मारहाण करीत तुरुंगांत नेत आहेत तों त्यास तें सहन न होऊन तो त्या दुःखवेदनेंत असतां, तोच जमादार त्या कृत्यास सामील असलेला त्याचे दृष्टीस पडला. तेव्हां त्यास तर अतितर पश्चात्ताप होऊन विश्वासघात झाला! विश्वासघात झाला! हेंच वारंवार दुःखानें परमेश्वराची आठवण करून ओरडून लणूं लागला. परंतु ऐकतो कोण? विचान्याचे स्वप्नीही पळून जावें असें नव्हतें. आणि पूर्वीची कैदही तीन महिनेच उरली

होती. त्या जमादाराचे कपटाची ही गुह्य बातमी बहुतकरून सर्वांचे उघडकीस येऊन मुद्यापर्यंत पोचली आहे. पुढे काय होईल तें पहावे. स्वार्थाकरितां कोण काय करील याचा नेम नाहीं जाणून कोणीही पुरतेपणीं आदिपश्चात् विचार केल्यावांचून एकाएकीं कोणाचे वचनावर भरंवसा ठेवूं नये. पहा, त्या विचाऱ्याचे इतके हाल झाले तरी पहिली शिक्षा भोगून पुनः या पळालेल्या गुन्ह्याचीही त्या वापड्यास आणखी सजा भोगलीच पाहिजे!" असो. अशी त्याचे तोंडची इत्थंभूत बातमी ऐकल्यावर आपणा-विषयीं माझा संशय फिटला. तरी अनेक तऱ्हेचे विकल्प मनांत येऊन तेथून निवून जाऊन पुनः शोध लावीत माणिकलालाचे साहाय्येनें तथेंच भेटण्यास आलों. परंतु तेथूनही दुर्दैवानें गोता दिलाच होता. तो आतांच निवेदन केला आहे."

विश्वासरावानेंही रत्नपरिक्षेचे संधीस मधुमालतीची प्रथम भेट, तिचा आपणास वरण्याचा मानस, हस्तनापुरांत आल्हावर धूर्ततेनें साधलेलें व्यंकटेशमंदिर, प्रधानादि अधिकाऱ्यांची व राजाची प्राप्ति, मधुमालतीचें पाणिग्रहण, तसेंच राजकारणीं आलेले मधुमालतीसह आपणावरील प्रसंग, आदिकरून भेटी होईपर्यंत मागें झालेली सर्व हकीकत गोपीनाथासह सर्व मंडळींस सांगितली. आणि टिकठिकाणीं शोक, विनोद, हास्य, शृंगार, वीर, करुणादि रस उत्पन्न केले. असो. शेवटीं सर्व दुःख परिमार्जन होऊन सर्वांच्या भेटी एकत्र झाल्यानें मधुमालतीचे आई-वापांस, आणि राजास परमावधीचा आनंद झाला.

पुढे चंद्रकांतास सुमुहूर्तानें पुनः विश्वासरावाचे साहाय्येनें राज्य प्राप्त झालें, ते वेळेस राजानें विश्वासरावाचें मत घेऊन चंद्रकांताचा प्राण रक्षण केला लपून स्वसंतोषानें आपले राज्यापैकीं मथुराप्रांताचें सुमारे पंचवीस लक्षांचें राज्य गोपीनाथास देऊन सन्मानानें त्यास सनद करून दिली. तसेंच विश्वासरावास आशा नसतांही त्याचें मुख्य राहण्याचें ठिकाण जें गुल-

३ (नासिक) त्या प्रांताची सर्व जहागीर वळेंच व्यंकटेश-
करितां करून दिली. त्या विवाहोत्कांठित राजकन्यांपैकीं
चा गोपीनाथास पूर्वीपासून वरण्याचा मानस असून
थुरासंस्थानचें राज्यही मिळालें. त्याजवरून तर तिची
विशेष भक्ति वसली आहे, असें मधुमालतीचे सांगण्या-
जास कळतांच त्याणें लागलीच तिचे बापास (चंद्रपूरचे
मृदाम सांडणीस्वारावरोवर सुवर्णरेखांकित कुंकुममंडित
तिंक शुद्ध ९ मी रोज गुरुवारचें पाठविलें. आणि त्यांत
ते कन्या सुखरूप असल्याची हकीमत लिहून चंद्रसेनेचा
दर्शविला.

पत्र पहातांच मुळींच भेटण्याची आशा नसून अकस्मात्
ठिकाणासह कुशल समजलें; या योगानें त्या राजास जो
शाल्य तो गगनीं भावेना. तसेंच दुसरी कन्या उन्मिळा
हेण्यापूर्वीच कांतितुरीचे राजाच्या पुत्रास देण्याचें ठरलें
नाहीं अद्यापपावेतो लग्न केलें नाहीं; असें समजतांच
त्याचे सर्व कुटुंबास आणि आप्तवर्गास त्यासमयीं
आनंद झाला असेल याचा विचार आमचे सूत्र वाचकच
आनायासें लग्नाचे दिवसही जवळ आले आहेत जाणून
गमलीच साहित्यासह सर्व तयारी करविली. आणि आ-
ह्वामित्र, यांस वरोवर घेऊन मोठ्या लवाजम्यानें तावडतोव
दोन्ही कुटुंबांसह हस्तनापुरास आला. कन्येच्या भेटी
त्याचे नेत्रांतून अनावर अश्रुपूर लोटून सौख्यतरंगीं ग-
५. व सर्व मजकूर श्रुत झाल्यानें वारंवार गोपीनाथाचे
धुमालतीचे उपकार मनांत आणून तो मोठे आभार मानूं
व हा लावण्यसंपन्न गोपीनाथ मथुराधिपति होऊन
होत आहे हें पाहून आपणास धन्य मानूं लागला. व-
गणमैत्री पाहतां पूर्ण गुणासह सारे गुण उतरले. दै-
मनुकूलता झाल्यावर येवढेंच कां कमी पडेल? असो.

सभयपक्षीही कांहीं कमी नसल्याने लसमारंभसोहाळा मोठ्या थाटाने होऊन गोपीनाथास ती चंद्रसेना पूर्वभाग्याने नोवा मिळाली. तसेच दास, दासी, हत्ती, घोडे, रथ, पालख्या, गाई आदिकरून जामातास इच्छिलेले आंदण देऊन उन्मिळीत कुटुंबास बरोबर घेऊन सर्व खटल्यानिशी तो राजा शृंगारपुरा परत गेला.

पुढे एकवार लखनौचे बादशाहास भेटून तसाच अयोध्येचे राज्याचा चांगला बंदोबस्त ठेवून आईबापांस मंडळीनिशी भेटण्यास जावे असे मनांत आल्यावर गोपीनाथास बरोबर घेऊन लवाजम्याने विश्वासराव लखनौ शहरी गेला. आणि तेथे व दशाहास सर्व हंकीकित सांगून त्याजकडून आपणास धन्य ह्मणून घेतले.

विश्वासरावनाना आल्याची बातमी भानुकांतास लागून त्याने एकवार भेटीची इच्छा आहे असे कळविले. त्यावरून विश्वासरावाला त्याची एकांती भेट घेतली. ते वेळेस ते अगदीं दीन होऊन ह्मणालाः—मला आतां हे दुःख सोसवत नाही. मी दुष्टांचे संगतीने आपले वाइटाची इच्छा धरून कुं तघ्नपणे आपल्यास अतिशय दुःख दिले; त्याची क्षमा करा या हतभाग्यास बंदमुक्त करावे. मी सर्वस्वी आपला अपराध आहे. तथापि एकवार नम्र झालों. आतां पूर्वीचे कृत्य मनांत आणतां मला सौख्य द्यावे. मी निश्चयाने श्रीव्यंकटेशाची शपथ वाहून सांगतो की, पुनः अशी कोणतीही गोष्ट न करतां आपले आज्ञावाहेर विलकुल चालणार नाही. असे त्याचे निष्पटभाषण पाहून त्या परोपकारी हृदयास द्रव आला. आणि आतां तूं स्वस्थ ऐस, कांहीं काळजी करूं नको, असे विश्वासरावाने त्यास सांगितले. तसेच, मामादि मंडळीही कैदेत त्रस्त झाल्याने गलितअभिमान होऊन शरण आली. तेव्हां त्यांचे अंगांतिल मस्तपणा गेल्याने त्यांचे चित्तास स्वस्थता देऊन तसाच

परत बादशाहाकडे गेला आणि त्याचा हेतु नसतांही विनामि करून कैदीस सोडविण्याचा परवानगी घेतली. लागलीच त्या सर्वास बंदमुक्त केले.

कांहीं दिवस बादशाहाचे आग्रहामुळे तेथे राहून विश्वासराव आणि गोपीनाथ भानुकांतादि मंडळीसह अयोध्यापुरीत आले. तेथे राजनीतीचे सन्मार्गाचे कायदे घालून, परत येईतोपर्यंत दिवाणास कारभाराची व्यवस्था ठेवण्यास सांगितले. मामें फौजेचा चांगला बंदोबस्त ठेवून खवाजखानास सेनाधिपत्य देऊन त्याचे फौजेनिशी त्यास बरोबर घेतले. येतांना गोपीनाथाचे मथुरा संस्थानचा असाच बंदोबस्त ठेवून हस्तनापुरास सर्वजण परत आले. विश्वासरावानें सांगितल्यावरून राजाची चिरंजीवाविषयीची द्वेषबुद्धि गेल्यामुळे व चंद्रकांताचाही रुकार दिसल्यावरून त्यानें भानुकांतास नर्मदेच्या आलीकडच्या दक्षिण वाजूचे दोन कोटीचे राज्य देऊन तेथील बंदोबस्तास सारे नवीन व सुज्ञ कारभारी विश्वासरावाचे परीक्षेनें नेमिले. आणि प्रजेस मान्य असे नवे कायदे घालून देऊन पूर्वीची मामादि दुष्ट मंडळी कारभारांत न ठेवितां प्रत्येकास फक्त प्रतिवर्षी दोन दोन हजार रुपयांची नक्त नेमणूक करून दिली. आणि पुनः असा कांहीं वखेडा केल्यास तुमची क्षमा न होतां एकदम देहांतप्रायश्चित्त मिळेल अशी त्यांस सक्त ताकीद केली.

याप्रमाणें इकडील सर्व व्यवस्था करून गोपीनाथ आणि विश्वासराव हे दोघे आपले कुटुंबांसह, वंशवर्धन राजाचे आणि बाबाभाडेव (सासरे) आदिकरून मंडळीचे विचारें त्या दोघे सावकारकन्या बरोबर घेऊन खवाजखान सरदाराचे दहा हजार फौजेनिशी, व शिवाय खाजिना, कांहीं हत्ती, घोडे, मेणे, व रथ बरोबर घेऊन मोठ्या समारंभानें सर्वास विचारून आपले गुलछनावाद (नासिक) शहरीं आईबापांस भेटण्याचे उद्देशानें जावयास निघाले. मार्गांत मध्यंतरीं उजनीस जाऊन त्या दोघा

सावकारकन्यांच्या घरांचा शोध लाविला. आणि त्यांस त्यांचे आईबापांचे हवाली सर्व चीजवस्तेनिशी करून पतीच्याही भेटी करविल्या; व तेव्हांच त्यांची झालेली हकीकत साद्यंत सांगून त्यांचे अंगी पवित्रता असल्याचेही सर्वास जाणविले. त्या योगाने माहेरच्या आणि सासरच्या मनुष्यांस आणि आप्तवर्गांस परमावधि आनंद होऊन सर्वजण विश्वासरावाचे फारच आभार मानू लागले. पुढे त्यांचे सत्कारयुक्त आग्रहामुळे कांहीं दिवस त्यांचे तेथेच राहणे होऊन त्या छगनलालाचे भेटीचाही लाभ मिळाला. असो. पुढे एके दिवशी मेजवानी झाल्यावर हे तेथून निघून जलदीने सुमारे पंधरा दिवसांत आपले शहरासनिध येऊन पोहोचले. तेथे आल्यावर पंचवटीचे मैदानांत श्री गोदावरी तटाकी तंत्रू, डेरे, व राहुच्या ठोकून सर्व खटल्यासुद्धां प्रातःकाळचे प्रहस्र दिवसास तळ दिला. आणि लागलेच आपले वडिलांस श्री व्यंकटेशकृपेने आनंदांत सुखरूप आल्याचा निरोप कारभाऱ्याचे हातें पाठविला. पुढे भरजरीचे किनखाबी दलवादल डेऱ्यांत त्या दोघांस बरोवरील दासींसह ठेवून खजिन्याचा वगैरे वंदोवस्त खवाजखान सेनाधिपतीचे हातें करविला. आणि विश्वासरावनाना आणि गोपीनाथराव हे उभयतां जगदुद्धारिणी गंगेचे स्नानास गेले. तेव्हां हा फार दिवसांनी पावन जलौघ दृष्टीस पडला झणून त्यांस जो गह्वर आला तो कांहीं केल्याने आवरेना. नंतर तटाकी विधियुक्त दानधर्म करून श्री जगन्निवास राजाधिराज रामचंद्रजीचे मंदिरांत जाऊन मोठ्या प्रेमानें दर्शन घेतले.

इतक्यांत हा मजकूर श्रुत होऊन मोठ्या उत्कंठेने आनंदगजसांत ती उभयतां मातापितरें पुत्रास भेटावयास आली. त्यांस दुखून पाहतांच उतावेळ अंतःकरणानें हे सामेरे जाऊन उभयतांनीही देहभान विसरून वडिलांचे चरणांवर लोटांगणें घातली. आणि हे पाय फार दिवसांनी दृष्टीस पडले झणून नेत्रांतिल अस्खलित प्रेमाश्रुजीवनांनी त्यांचे क्षालन केले. तीं जरी पुत्राविषयी आशा-